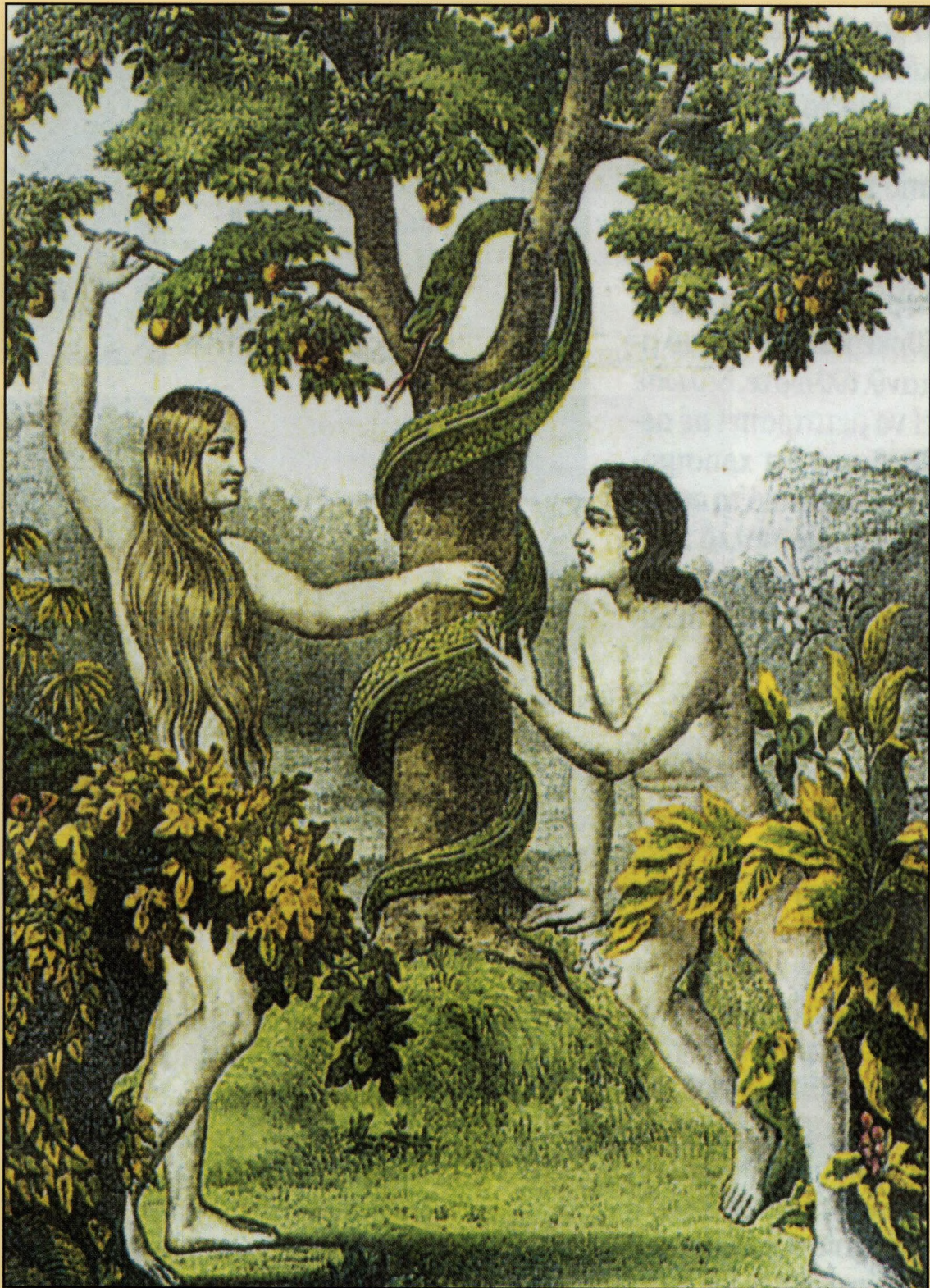

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Οκτώβριος 2002 • τεύχος 104 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Όκτώβριος 2002
τεύχος 104 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 50 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
άναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

με ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Μαρίνα Κόντη, Πρόστιμα στους πεζούς.

Περί διαφθοράς και νεολογισμών 5
Νίκος Γρύπας, Έκπαιδευτικές πραγματικότητες 6
Έλένη Καμπούρη, (Ού)τοπικές Έκλογές 8

Άγγελος Έλεφάντης, Δημοτικές και

Νομαρχιακές Έκλογές 11

Σπύρος Ασδραχάς, Προλεγόμενα σέ ένα

Συνέδριο 13

Σπύρος Καράβας, Ό Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος
και οι έθνικές διεκδικήσεις (1877-1885) 18

Σία Αναγνωστοπούλου, Μιλλέτ,

Όρθόδοξο γένος, έθνος 23

Γιώργος Μαργαρίτης, Η δεκαετία του 1940-1950:

μιά ιστοριογραφική πρόκληση 28

Ν.Ε. Καραλιδάκης, Ό Άλκης Άγγέλου

και ή ιστορία της άνάγνωσης, ...35

Διονύσης Καψάλης, Οι λόγιοι και ή άνάγνωση 39

Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, Από την Άτλαντίδα

στή Μασάντα 45

Μαριάννα Τόλια, Η πρωτοπορία

της όργανωσιακής σιωπής 56

Δημήτρης Κυστάτας, Αρχαίες ελληνικές

αύτοπροσωπογραφίες 59

Βασίλης Ζουναλής, Αινστάιν-Πικάσο:

Δύο κόσμοι ώς ένας; 62

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις 66

Φωτογραφία έξωφύλου: Τό δέντρο της γνώσης.

Πρόστιμο στους πεζούς

Τί είναι 16 ευρώ μπροστά στην σωτηρία της ζωής σου! Ένα τίποτα. Όμως με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεις λίγο χρόνο ακόμα να ζήσεις σε αυτή την υπέροχη ζωή... Και πρόστιμο να μην υπήρχε θά έπρεπε να εφευρεθεί άλλος τρόπος αναχαίτησης της αυτοκαταστροφικής μανίας των αφρόνων πεζών, οι οποίοι δέν τό βάζουν κάτω και έννοούν να περπατοῦν διαμέσου σκουπιδοσωρῶν, παράνομως παρκαρισμένων μηχανοκινήτων και άλλων τινῶν. Ἀκόμα κι ὅταν ὁ τολμῶν να περπατᾶ πεζῆ γλιτώσει ἀπό τίς παραπάνω ἀπειλές και καταφέρει να μήν σπάσει κάποιο μέλος τοῦ σώματός του ἢ ξεφύγει τίς νευρικές κρίσεις ἀπό τήν κατάληψη τῶν πεζοδρομῶν ἀπό πάσης φύσεως ἐμπόδια, καρέκλες, τραπέζια, τροχοφόρα, μπάζα κλπ., δέν γλιτώνει μέ τίποτα ἀπό τό ἐξαιρετικά εὐγενές πολιτισμικό χαρακτηριστικό τῶν Ἑλλήνων ὀδηγῶν: τήν καουμποϊκή μαγκιά. Ἄν ὁ πεζός κάνει τό λάθος και πατήσῃ τό πόδι του ἐκτός τοῦ πεζοδρομίου και ἐπί τοῦ ὁδοστρώματος τότε τά πράγματα εἶναι σκοῦρα ἔως κατάμαυρα. Διότι οἱ ὀδηγοί ἔχουν ξεχάσει ὅτι ὑπάρχει κάτι πού λέγεται ὄριο ταχύτητας στήν πόλη (πού παρεμπιπτόντως εἶναι μόλις 50(!) χλμ./ῶρα). Ὁ πεζός λοιπόν ὀφείλει — ἄν έννοεῖ ακόμα να περπατάει σε αὐτή τήν πόλη — να ἐλέγχει ὅλες τίς δυνατές κατευθύνσεις: δεξιά ἄν ἔρχεται αὐτοκίνητο, ἀριστερά ἄν ἔρχεται μηχανάκι, πάνω ἄν ἔρχεται καμιά γλάστρα ἢ ὁ οὐρανός ὁ ἴδιος, κάτω ἄν ὑπάρχει καμιά μπανανόφλουδα, ἢ ἀκαθαρσία κατοικιδίου κλπ. Ἄν ὁ πεζός μετά ἀπό ὅλα αὐτά φτάσει σε διάβαση γιά να διασχίσει νομίμως τόν δρόμο, θά πρέπει ὄχι μόνο να προσέχει ἄν ἄναψε τό πράσινο ἀνθρωπάκι (ὁ Γρηγόρης) ἀλλά ὅτι ἔχουν σταματήσῃ και ὅλα τά τροχοφόρα. Γιατί τί περίεργο! Πάντα ὑπάρχουν αὐτοί πού ἀγνοοῦν τό κόκκινο και πατοῦν γκάζι γιά να περάσουν. Τό συμβολικό πρόστιμο βεβαίως και ἐπιβάλλεται γιά τούς πεζούς διότι εἶναι προτιμότερο να παταχθεῖ ἢ ἀπειθαρχία ὅσων περνοῦν τίς διαβάσεις βλέποντας τό κόκκινο ἀνθρωπάκι, παρά να θιγεῖ τό εὐγενές χαρακτηριστικό τῆς μαγκιάς τῶν ὀδηγῶν.

Περί διαφθορᾶς και νεολογισμῶν

Δέν εἶναι μόνο οἱ παράνομες προσλήψεις πού ἔκαναν ὀρισμένοι δῆμοι, ὅπως ἀναφέρει ἔκθεση τοῦ ΑΣΕΠ, εἶναι και ἡ ἐτήσια ἔκθεση τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἡ ὁποία διαπιστώνει πλῆθος παρανομῶν: ἀπευθείας ἀναθέσεις προμηθειῶν και δημόσιων ἔργων, φορολογικές παραβάσεις, διπλοπληρωμές, παράνομες ἀποζημιώσεις κλπ κλπ. Μετά ἀπ' αὐτά και ἀφοῦ ὅλοι ἐκφράζουμε τήν ἀποστροφή μας πρὸς αὐτά τά θλιβερά φαινόμενα και τά ἀποκηρύσσουμε μετά βδελυγμίας α) μπορούμε να κοιμόμαστε ἡσυχοί ὅτι δέν εἴμαστε μυθομανεῖς και καταστροφολόγοι, κακόπιστοι και κακόβουλοι, β) βεβαίως και πρέπει να παταχθεῖ ἡ διαφθορά, ἀφοῦ διαπιστώνεται ἀπό τόσες ἐκθέσεις ὅτι ὑπάρχει και δέν εἶναι τῆς φαντασίας μας. Ἀλλά ὅλα θά λυθοῦν μέ τόν νέο θεσμό τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Δημόσιας Διοίκησης τόν ὁποῖον θά διορίζει ἡ Κυβέρνηση; Ἐγώ, ὡς κακόπιστη, ἀμφιβάλλω.

Μέ τό νέο θεσμό μπορεί να ψοφήσῃ ὁ «λαδόμπουκας» (ἐστὶ ὁ ἀρμόδιος ὑπάλληλος, κατὰ προτίμηση τοῦ Δήμου, πού βγάζει παρανόμως τά πρὸς τό ζῆν) ὡς μικρός ποντικός, ἀλλά θά ζῆσῃ ὁ «χαβιαρόμπουκας». Και μία ἀπλή και ἴσως ἀφελῆς ἐρώτησις: Δηλαδή ὁ μέλλον Γενικός Ἐπιθεωρητής θά μπορεί να καταγγεῖλει και Ὑπουργούς, οἱ ὁποῖοι παρανομοῦν ἐξασφαλίζοντας τά συμφέροντά τους, ἢ μόνον «λαδόμπουκες»;

Μαρίνα Κόντη

Ἐκπαιδευτικές πραγματικότητες

Ἐσείς ἔχουν ἀναγάγει τή σύγκλιση μέ τήν ἀνεπτυγμένη Δύση σέ νέο ἐθνικό ιδεῶδες — πλάι σ' αὐτό τοῦ 2004 ἐννοεῖται — θά βροῦν στήν τελευταία ἔκθεση τοῦ ΟΟΣΑ γιά τά ἐκπαιδευτικά συστήματα στίς χῶρες μέλη τοῦ ὀργανισμοῦ ὄχι λίγους στατιστικούς δείκτες πού ἐπιβεβαιώνουν ὅτι... δυστυχῶς ἀποκλίνουμε. Κι, ἀκόμη χειρότερα, στό συγκεκριμένο πεδίο στατιστικῆς ἀνάλυσης δέν θά μπορέσουν κἀν νά χρησιμοποιήσουν τό πολύτιμο ἐκεῖνο ὄπλο τῆς «δημιουργικῆς λογιστικῆς», πού ἔσωσε τά προσχήματα ὅσον ἀφορᾶ τή σύγκλιση τῶν δημοσιονομικῶν ὀνομαστικῶν δεικτῶν στήν ἑλληνική πορεία πρὸς τήν ΟΝΕ.

Ὅποιος ἐπιλέξει ὅμως μιά βαθύτερη ἀνάγνωση τῶν στοιχείων τῆς ἔκθεσης καί μάλιστα ἀπό ἀριστερή ὀπτική, θά καταλήξει ἀνήσυχος γιά τήν ἐπιβεβαίωση, μέ συντριπτικά στατιστικά στοιχεῖα, ἐν τέλει τῆς πλήρους κυριαρχίας τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μοντέλου στό διεθνές στερέωμα.

Μιά ποσοτική προσέγγιση τῶν νέων διεθνῶν συσχετισμῶν στήν ἐκπαίδευση μπορεῖ νά γίνει μέ γνώμονα τά στοιχεῖα τοῦ ΟΟΣΑ γιά τή φοιτητική μετανάστευση, πού δημοσιεύτηκαν τήν περασμένη βδομάδα στήν *Καθημερινή* (1.11.02). Τά στοιχεῖα ἀφοροῦν τό σύνολο τῶν μελῶν τοῦ ΟΟΣΑ, τό ἔτος 2000 καί ἀναφέρουν: ἀπό τό σύνολο τῶν φοιτητῶν τῶν χωρῶν τοῦ ὀργανισμοῦ πού εἶχαν ἐπιλέξει ξένα, ἐκτός τῆς χώρας τους δηλαδή, πανεπιστημιακά ἰδρύματα γιά τίς σπουδές τους τή χρονιά ἐκεῖνη (1,62 ἑκατ. φοιτητές), ἡ συντριπτική πλειοψηφία τους (42%) εἶχε ἐπιλέξει ἀγγλοσαξονικά ἰδρύματα. Στίς ΗΠΑ κατευθύνθηκε τό 28% τῆς φοιτητικῆς μετανάστευσης, στή Βρετανία τό 14%. Ἀντίθετα, Γαλλία καί Γερμανία περιορίστηκαν στό ἓνα πέμπτο μόλις τῶν φοιτητῶν (12% καί 8% ἀντίστοιχα), χάνοντας κατά κράτος ἄλλη μιά μάχη στόν ὑπόγειο πόλεμο γιά τή διεθνή πολιτιστική κυριαρχία.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ μοντέλου εἶναι σαφές λοιπόν, καί μάλιστα χρόνο μέ τόν χρόνο ἐνισχύεται. Εἶναι μιά ἐπικράτηση πού δέν ὀφείλεται στήν ποιοτική ὑπεροχή τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ μοντέλου, ἡ ὀποία ὑπάρχει μέν, ἀλλά περιορίζεται ἀποκλειστικά καί μόνον στίς φυσικές ἐπιστῆμες. Δέν ἰσχύει τό ἴδιο γιά τή συνολική οἰκογένεια τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν, ὅπου τό ἀγγλοσαξονικό μοντέλο προωθεῖ τόν ἄνευ προηγούμενου κατακερματισμό τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου, ὁ ὀποῖος δέν ἐπιτρέπει στούς φοιτητές καί τούς ἐρευνητές του καμιά συνολικότερη θεώρηση γιά τήν ἱστορία ἢ τήν κοινωνία. Δέν ἰσχύει τό ἴδιο γιά τίς οικονομικές ἐπιστῆμες, ὅπου ἡ ἀγγλοσαξονική παιδεία ἐπιστρατεύει κατά κανόνα τό ἐπιστημονικό δυναμικό της στή μελέτη ἐπί μέρους ζητημάτων, ἡ καλύτερη κατανόηση τῶν ὀπρίων θά ἐπιτρέψει τή μεγιστοποίηση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ ἢ χρηματιστηριακοῦ κέρδους. Εἶναι παγκοίνως γνωστό: κανένας νέος ἐπιστήμονας μέ-

σα στό ἀγγλοσαξονικό πλαίσιο δέν ἐνθαρρύνεται στό νά μελετήσῃ καί, ἐνδεχομένως, νά ἀμφισβητήσῃ μέ ἐπιστημονικούς ὅρους οὔτε τό καπιταλιστικό σύστημα, οὔτε τά ἰδεολογήματά του.

Τό ἀγγλοσαξονικό μοντέλο ἐκπαίδευσης, ἐν τέλει, βασίζεται πρωτίστως σέ μία χρησιμοθηρία, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ ἀποτελεσματικά τίς ἰσχυρές ἐπιχειρήσεις πού κυριαρχοῦν στήν παγκοσμιοποιημένη οἰκονομία καί ἀναχαιτίζει μέ τήν ἴδια ἀποτελεσματικότητα κάθε δυναμική ἀμφισβήτησης πού θά μπορούσε νά ἀναπτυχθεῖ στούς κόλπους τῶν πανεπιστημίων. Καί εἶναι ἴσως τά χαρακτηριστικά του αὐτά, μαζί μέ τό θρίαμβο τῶν ἀγορῶν στό διεθνές στερέωμα καί τήν πολιτική παντοδυναμία τῶν ΗΠΑ καί τῶν πιστῶν Βρετανῶν συμμάχων τους, ἡ προσδοκία τοῦ νά βρεθεῖς μαζί μέ τόν «νικητή τοῦ παιχνιδιοῦ», τά ὁποῖα ἐξηγοῦν γιατί ὄλο καί περισσότερο νέοι ἀνά τόν κόσμο, ἐπιλέγουν ἀμερικανικά καί βρετανικά πανεπιστήμια. Ἡ θέση στήν ἐλίτ τοῦ διεθνούς συστήματος μοιάζει γιά ὄλους μεγάλο δέλεαρ.

Ἔτσι αὐτά μάλιστα ἀφοροῦν τή χώρα μας γιά ἕναν λόγο παραπάνω: ἡ Ἑλλάδα, σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό της, ἔχει μακράν τόν ὑψηλότερο ἀριθμό φοιτητῶν σέ ξένα πανεπιστήμια, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη στόν κόσμο (5.257 ἀνά χίλιους κατοίκους). Ἰποψιάζομαι μάλιστα ὅτι ὁ ἐλληνικός αὐτός πρωταθλητισμός στίς ἐξαγωγές φοιτητῶν δέν ὀφείλεται μόνο στίς ἀτέλειες τοῦ ἐγχώριου συστήματος ἐκπαίδευσης, ἡ πολύ περισσότερο στήν ἀδυναμία του νά καλύψῃ τό σύνολο τῶν ἀναγκῶν τοῦ πληθυσμοῦ – τόσα πανεπιστήμια ἔχουμε πιά –, ἀλλά καί στήν ἐπιλογή τῆς ἐλληνικῆς ἐλίτ νά ἐξασφαλίσῃ στούς γόνους της ἡχηρούς τίτλους σπουδῶν ἀπό ἀγγλοσαξονικά πανεπιστήμια, ὥστε νά ὑπερκεράσῃ τό πρόβλημα τοῦ πληθωρισμοῦ πτυχιούχων πού τείνει νά ἀπαξιῶσῃ τά πτυχία τῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων στήν ἀγορά ἐργασίας. Ἡ ἐλληνική ἀγορά ἐργασίας πάσχει ἄλλωστε βαριά, πράγμα πού ὑπογραμμίζεται στό σκέλος τῆς ἴδιας ἐκθεσης τοῦ ΟΟΣΑ γιά τόν χρόνο ἀνεργίας μετά τό τέλος τῶν σπουδῶν. Κατά μέσο ὄρο, οἱ Ἕλληνες ἀπόφοιτοι θά πρέπει νά περιμένουν ἀπό τό πτυχίο ὡς νά ἀρχίσουν νά ἐργάζονται δέκα ὀχτώ μῆνες, χρόνος ἀνεργίας πού εἶναι ὁ μεγαλύτερος μεταξύ τῶν κρατῶν μελῶν τοῦ ὀργανισμοῦ.

Τά δυσάρεστα γιά τά ἐκπαιδευτικά μας πράγματα συμπεράσματα ὀλοκληρώνονται, θά ἔλεγα, μέ τή σύγκριση τῶν ἐπιδόσεων τοῦ ἐλληνικοῦ συστήματος μέ τούς μέσους ὅρους τοῦ ΟΟΣΑ σέ ὄλα τά ἐπιμέρους πεδία, μέχρι καί αὐτό τῶν ἀμοιβῶν τῶν καθηγητῶν. Ἀμφισβητεῖται ἄλλωστε ἂν μπορεῖ νά γίνῃ κάτι καλύτερο, ὅταν ἡ Ἑλλάδα εἶναι μεταξύ τῶν οὐραγῶν στίς δαπάνες γιά τή δημόσια ἐκπαίδευση, μέ ποσοστό 3,6% τοῦ ΑΕΠ. Ἄν οἱ δαπάνες τοῦ Δημοσίου ἔχουν αὐξηθεῖ ἀπό τό 1995 ἕως καί τό 1999 κατά 20%, ἐκεῖνο τό 7% γιά τήν παιδεία (θυμᾶται κανεῖς ἄραγε τό παλιό σύνθημα;) βρίσκειται ἀκόμη μακριά μας.

Νίκος Γρύπας

(Οὐ)τοπικές Ἐκλογές

Τὸ ἀνεξήγητο τῆς ἄστατης ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς τῶν πολιτῶν στὶς φετινές ἀναμετρήσεις γιὰ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση καὶ τὴ γενικευμένη ἀδιαφορία προσπάθησαν νὰ καλύψουν οἱ ἀπανταχοῦ ἀναλυτές δίνοντας ἔμφαση στὸ φαινόμενο Καρατζαφέρη. Ἡ ἀπειλὴ τῆς ἀνόδου τῆς ἀκροδεξιᾶς ἐμφανίστηκε σάν ἀπὸ μηχανῆς θεός νὰ ἐπισκιάσει τὴν ἀδυναμία νὰ βγάλει κανεὶς γενικευμένα συμπεράσματα τόσο γιὰ τίς κομματικές προτιμήσεις, ὅσο καὶ γιὰ τὰ πρόσωπα πού ἀπέσπασαν τὴν ψῆφο τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος. «Ἄς ἀφήσουμε τοὺς διαφημιστές τοῦ μέλλοντος νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ διλήμματα τῆς ἐπιτυχίας τῆς ὀλιγομίλητης κυρίας Γεννηματᾶ (ἦταν ἢ φωτογένεια ἢ τὸ οἰκογενειακό της ἐπίθετο;) καὶ τῆς ἀποτυχίας τοῦ λαλίστατου κυρίου Τζανετάκου (ἦταν ἢ ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἡ συνεχῆς χρῆση τῆς ἀρχαῖζουσας;), κι ἄς ἀσχοληθοῦμε μὲ κάτι πιὸ τρανταχτό: τὸν κίνδυνο τοῦ ρατσισμοῦ καὶ τῆς ξενοφοβίας» φαίνεται νὰ σκέφτηκαν οἱ ἰθύνοντες σέ μιά προσπάθεια νὰ καλύψουν τίς ἀτέλειωτες ὥρες βραδινῶν τηλεοπτικῶν συζητήσεων.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἐπίκαιρο τῆς παρούσας ἐπικοινωνιακῆς πολιτικῆς, ὅμως, ἡ κινδυνολογία περὶ ἀκροδεξιᾶς ἀναβίωσης ἔρχεται νὰ καλύψει ἓνα ἄλλο πιὸ σημαντικό κενό: τὴν γενικευμένη, σχεδόν «ὑπερκομματικὴ», ἀδυναμία νὰ ἀγγίξουμε τὰ πολὺπλευρα θέματα τῆς μετανάστευσης καὶ τῶν μειονοτήτων ὡς καθημερινὰ ζητήματα – ὄχι ἀπαραίτητα προβλήματα – τῆς πόλης. Καθὼς δὲν ἔχουμε οὔτε κἀν τὴ φαντασία νὰ βροῦμε τὴν τοπικὴ ἐθνικιστικὴ «βερσιόν», λές καὶ δὲν ὑπάρχουν ἄπλετα παραδείγματα στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ὁ ἐκάστοτε λεπενικοῦ τύπου Καρατζαφέρη τρομοκρατεῖ ἐφῆμερα τὸ κοινὸ του, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει ἐν τέλει μέσῳ τῆς ἀπόρριψῆς του ἀπὸ πολιτικά καὶ δημοσιογραφικά πρόσωπα μιά οὐσιαστικὴ ἀντίθεση πρὸς τίς ἀρχές τῆς ξενοφοβίας καὶ τοῦ ρατσισμοῦ. Ἐναμφισβήτητα μὲ τὸ τέλος αὐτῶν τῶν ἐκλογῶν πολλοὶ θὰ ξεφυσήσουν μὲ ἀνακούφιση γιατί δὲν γίναμε σάν τοὺς Εὐρωπαίους ἐταίρους μας, γιατί κρατήσαμε κάποια ἀξιοπρέπεια, γιατί μείναμε πιστοὶ στοὺς νόμους τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς φιλοξενίας καὶ καταδικάσαμε δημοσίως τίς πολιτικές μιᾶς παραστρατημένης μερίδας πολιτῶν, πού λόγῳ φτώχειας, ἀνεργίας, ἔλλειψης μόρφωσης, ἢ ἀπλῶς λόγῳ τῶν κακῶν ἐπιλογῶν τῆς συντηρητικῆς παράταξης ψήφισε Καρατζαφέρη.

Τί θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, ὅμως, γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συζητήθηκαν τὰ θέματα αὐτά ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἐκλογικῶν ἰσχυρότερων ὁμάδων; Ἡ ἐπιλεκτικὴ σιγὴ τοῦ πολιτικοῦ λόγου γιὰ τὰ θέματα τῆς ζωῆς τῶν μεταναστῶν καὶ τῶν μειονοτήτων παραμένει διάσπαρτη, ἀντικατοπτρίζοντας τὴν

ὀλοένα πιά ἀπαγορευτική περιχαράκωση τοῦ χώρου μέσα στήν πόλη. Οἱ εὐθεῖες γραμμές πού υἱοθετοῦνται ὑπηρετοῦν τόν αὐστηρό διαχωρισμό μεταξύ τοῦ μέσα καί τοῦ ἔξω τῆς πόλης, τοῦ τί εἶναι ἀποδεκτό ὡς δημοτικός χώρος καί τί θά πρέπει νά καλυφθεῖ γιατί προσβάλλει τό κοινό αἶσθημα. Ὁ αἰσθητικός καθωσπρεπισμός ἐπιβάλλει ὅρια μεταξύ πολιτῶν καί ἀλλοδαπῶν. Ἡ ὀριοθέτηση εἶναι συγχρόνως κάθετη καί παράλληλη. Νοερά καγκελάκια ἀναρτῶνται παντοῦ: μεταξύ τῶν ρετιρέ καί τῶν συνεχῶς ἀπειλούμενων ἀπό τίς βροχές ὑπογείων, μεταξύ τῶν πολυκατοικιῶν μέ τὰ στρογγυλά εὐρύχωρα μπαλκόνια τῶν μικροαστικῶν προαστίων καί τῶν στενῶν τετραγωνισμένων διαμερισμάτων στό κέντρο τῆς πόλης. Κάποιες περιοχές στήν ἄκρη τῆς πόλης παίρνουν τή μορφή θεσμοθετημένου γκέτο, ὅπως στήν περίπτωση τῶν προσφύγων πού διαμένουν στό Λαύριο. Ἀκόμα καί σέ ὀρισμένες λαϊκές ἀγορές ἔχει ἐπιβληθεῖ στους Ρωσοπόντιους καί Ἀσιάτες πωλητές νά ἐπιδεικνύουν τό ἐμπόρεμά τους σέ πιά ἀπόμερους δρόμους. Οἱ καταυλισμοί τῶν Ρόμα κατεδαφίζονται κι αὐτοί προκειμένου νά συμβάλουν στόν εὐπρεπισμό τῆς πόλης.

Ἡ περιστασιακή καταπάτηση τῶν ὀρίων αὐτῶν παρουσιάζεται σάν δυσάρεστη νότα. Παρόλο πού τό «ἔθνικ» δέν λείει νά ἀφήσει τίς σελίδες τῶν περιοδικῶν γιά τό εὐ ζῆν καί τά ταξίδια σέ ἔξωτικούς τόπους ἀντικαθιστοῦν συχνά τίς παραδοσιακές διακοπές, τά στέκια τῶν μεταναστῶν οὐδεμία αἴγλη φαίνεται νά προσδίδουν. Κανένας ἐπιχειρηματίας δέν σκέφτηκε νά ἀνοίξει ἀλβανικό ἐστιατόριο στοῦ Ψυρρή. Μετανάστες ἐγκατεστημένοι στά πάρκα καί τίς πλατεῖες τῆς πόλης, ὅπως δείχνει τό παράδειγμα τῆς Κουμουνοδούρου, ἀποτελοῦν κίνδυνο γιά τήν ἀσφάλεια καί τήν υἱεῖα τῶν πολιτῶν καί ἀπομακρύνονται ἐπιμελῶς προκειμένου νά ἀποφευχθεῖ ἡ ὑποβάθμιση συγκεκριμένων περιοχῶν. Στή θέση τους γίνονται φωταγωγημένα σιντριβάνια, ἀναπλασμένοι πεζόδρομοι καί νέο-σχεδιασμένες πλατεῖες μέ παγκάκια πρὸς τέρψιν μιᾶς ἄλλης μερίδας ξένων, τῶν τουριστῶν. Οἱ δημόσιοι αὐτοί χώροι συχνά παραμένουν ἄδαιοι καθὼς ὑπακούουν στή λογική μιᾶς πλειοψηφίας πού δέν περπατᾶ ἀλλά μόνο περνᾶ μέ κάποιο ὄχημα: ὁ ρόλος τους εἶναι νά εὐχαριστήσουν τό μάτι τοῦ περαστικοῦ ὀδηγοῦ, συνοδηγοῦ, ἐπιβάτη πούλμαν ἢ ταξί. Ὅλες ἐκεῖνες οἱ μειονότητες πού περπατᾶνε, παρόλο πού συχνάζουν στους χώρους αὐτούς, δέν εἶναι ὀρατές καθὼς τό περαστικό, λόγω τῆς ταχύτητας τοῦ ὀχήματος, βλέμμα ἐστιάζει μόνο στά ἐντυπωσιακά. Μοναδικά σημεῖα ἐπαφῆς: τά μποτιλιαρίσματα καί τά φανάρια.

Ὅπως ὁ χώρος διαμορφώνεται μέ σκοπό τήν ἀπομόνωση μεταναστῶν καί μειονοτήτων, ἔτσι καί οἱ πολιτικές ἀντιπαραθέσεις ἀποσιωποῦν τήν ὑπαρξη αὐτῶν τῶν ὀμάδων πού δέν ἔχουν δικαίωμα ψήφου. Οἱ ἀλλοδαποί πού πολλές ἀπό τίς παρατάξεις υἱοθέτησαν ὡς δημοτικούς συμβούλους φαίνεται νά ἐπάρκουν προκειμένου νά ἀποδώσουν ἀντιρατσιστικά εὐσημα στους ὑποψηφίους. Εὐπρεπεῖς καί καλοβαλμένοι ἔρχονται νά συμπληρώσουν τόν αἰσθητικό καθωσ-

πρεπισμό τῶν δημοτικῶν ὁραμάτων μέ μιὰ νότα πολιτικῆς ὀρθότητος. Τά ζητήματα τῆς μετανάστευσης καί τῶν μειονοτήτων παρουσιάζονται ἔτσι ὡς ἀόριστες πολιτικές ἐπιλογές καί ὄχι ὡς καθημερινά πολιτικά ζητήματα συνδεδεμένα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης, παρά τό γεγονός ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀνάπτυξη ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τοῦ φτηνοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ αὐτῶν τῶν ομάδων. Ἄπ' ὅπου προκύπτει καί τό ἀκόλουθο παράδοξο: ὅσο ὁ ρόλος τέτοιων ομάδων, πού μόνο περιστασιακά ἤ καί ἀνύπαρκτα δικαιώματα ἀπολαμβάνουν, διευρύνεται στά ἀστικά κέντρα, καθιστώντας δυνατό τόν κατασκευαστικό ἀναβρασμό πού ἐπικρατεῖ, τόσο ἡ πιθανότητες νά συζητηθοῦν τά ἄμεσα ζητήματα πού προκύπτουν ἀπό τήν συμμετοχή τους στή ζωή τῆς πόλης περιορίζονται. Ἔτσι οὔτε κἀν φανταζόμαστε ὅτι οἱ ὑποψήφιοι τῶν δημοτικῶν ἐκλογῶν θά μπορούσαν νά μᾶς μιλήσουν στίς εἰκονικές τους διαμάχες παράλληλα μέ τήν ἀνάγκη δημιουργίας χώρων πρασίνου, πολιτιστικῶν κέντρων καί τήν ἐπίλυση τοῦ κυκλοφοριακοῦ, γιά τή δημιουργία τῶν ὑποδομῶν ἐκείνων πού θά ἐπιτρέψουν τήν κατάλυση τῶν ὀρίων καί τή δημιουργία χώρων ἐπικοινωνίας μεταξύ ἀλλοδαπῶν καί ἡμεδαπῶν πολιτῶν.

Ἡ ἐπιλεκτική αὐτή σιγή πού χαρακτηρίζει τίς δημοτικές ἐκλογές ἀναδεικνύει τήν ἀνάγκη οἱ μετανάστες νά ἐνσωματωθοῦν στήν πόλη ἀλλά καί στόν πολιτικό λόγο. Ἡ δυνατότητά μας νά συμμετάσχουμε ὡς πολίτες στήν ἐκλογική ἀναμέτρηση, νά διαφωνήσουμε καί νά πάρουμε ἀποφάσεις προϋποθέτει τή διάκρισή μας ἀπό τίς ομάδες τῶν μεταναστῶν καί τῶν μειονοτήτων μέ τίς ὁποῖες ζοῦμε. Ἡ ἀπόσταση πού μᾶς χωρίζει ἀναγράφεται καθημερινά στήν ἀντίθεση μεταξύ τῶν δημόσιων χώρων πού ὀλοένα καί ἐκσυγχρονίζονται, ἀναπλάθονται, εὐπρεπίζονται καί καθαρίζονται προκειμένου νά δοθοῦν στή δημόσια θέα καί τῶν κρυμμένων χώρων ὅπου διαμένουν καί διασκεδάζουν οἱ ξένοι, χώρων πού πρέπει νά ἀπομονωθοῦν, νά ἀπολυμανθοῦν καί νά περιχαρακωθοῦν. Ὁ ἐντυπωσιασμός τῶν συζητήσεων γιά τήν πιθανή ἄνοδο τῆς ἀκροδεξιᾶς, ὅπως προσωποποιεῖται στήν περίπτωση ἑνός ὑποψηφίου, καθῶς καί ἡ πολιτικῶς ὀρθή ἐνσωμάτωση ἀλλοδαπῶν στά ψηφοδέλτια φαινομενικά ἔρχονται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τήν ἀπουσία συζητήσεων γιά τά θέματα τῆς μετανάστευσης καί τῶν μειονοτήτων στήν διαμόρφωση τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων. Εἶναι ὅμως δύο ἐκφάνσεις τοῦ ἴδιου προβλήματος: τῆς ἀδυναμίας διαμόρφωσης ἑνός ἐνιαίου πολιτικοῦ λόγου καί χώρου πέρα ἀπό πλαίσια τῆς ἀντίθεσης μεταξύ τοῦ Ἑλληνα πολίτη καί τῶν μεταναστευτικῶν καί μειονοτικῶν ομάδων πού τόν περιβάλλουν.

Ἑλένη Καμπούρη

ΔΗΜΟΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

του "Αγγελου Έλεφαντη

ΠΟΛΛΑ ΕΙΠΩΘΗΚΑΝ και γράφτηκαν για τὰ «μηνύματα» τῶν νομαρχιακῶν καὶ δημοτικῶν ἐκλογῶν καὶ θὰ εἰπωθοῦν πολλὰ ἀκόμη ὥσπου νὰ κατακάτσει ὁ κουρνιαχτός. Κι ἐμεῖς, στὴν Ἀριστερά, ἔχουμε ἀνάγκη νὰ κουβεντιάσουμε πολὺ γιὰ τὴ λαϊκὴ ἐτυμηγορία καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό μας. Συμμερίζομαι κι ἐγὼ τὴ γενικὴ ἐκτίμηση ὅτι ὁ ΣΥΝ τὰ πῆγε καλά, παρὰ κάποιες ἐπιμέρους ἀποτυχίες καὶ φάουλ πού σημειώθηκαν. Τίποτε ὅμως δέν εἶναι μόνιμο, τίποτα δέν προοιωνίζεται ὅτι τὰ πράγματα γιὰ τὴν Ἀριστερά θὰ εἶναι – ὅπωςδήποτε – καλά στό προσεχές μέλλον ἢ καὶ καλύτερα. Πολὺ περισσότερο πού οἱ ἐκλογικὲς συμπεριφορὲς τοῦ ἀριστεροῦ κόσμου κάθε ἄλλο παρά εἶναι σταθεροποιημένες. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ τὸ φαινόμενο ψηφοφόρων πού ψήφισαν ΣΥΝ σέ προηγούμενες ἐκλογές καὶ τώρα σέ ποσοστὸ 3% ψήφισαν Καρατζαφέρη! Πάντως, γιὰ μᾶς, ἐκτός ἀπὸ τὴ γενικὴ καλὴ ἐμφάνιση, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὅτι σέ κάθε περίπτωση γύρω ἀπὸ τὰ αὐτόνομα ψηφοδέλτια μας ἢ τὰ ψηφοδέλτια συνεργασίας ἔχουν διαμορφωθεῖ ἱκανοὶ πυρῆνες ἀριστερῶν δημοτῶν πού τὰ στήριξαν καὶ πάλεψαν γι' αὐτά, ὑπάρχει δηλαδή, ἀλλοῦ περισσότερο κι ἀλλοῦ λιγότερο, μιὰ ἐκπεφρασμένη βούληση γιὰ στράτευση. Δέν εἶναι λίγο· εἶναι ὅμως τὸ κύριο ὄπλο μας αὐτὴ τὴν περίοδο, τὸ μόνο πού, ἂν δέν πάθει ἀφλογιστία, θὰ ἀποσπάσει τὴν Ἀριστερά ἀπὸ τὴν κατάσταση μεταξύ φθορᾶς καὶ ἀφθαρσίας. Τὸ μέλλον περνᾷ ἀπ' αὐτούς τοὺς στρατευμένους πυρῆνες, πού πρέπει νὰ βροῦν τὸν τρόπο νὰ διευρυνθοῦν καὶ νὰ μονιάσουν περισσότερο. Οἱ παλαιότερες ἀντιγνώμιες, συγκρούσεις καὶ διασπάσεις τῆς ἱστορικῆς Ἀριστερᾶς, πού εἶχαν ἀναδειξεῖ ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια ποικίλα ὀργανωτικὰ σχήματα, ἔχουν σέ μεγάλο βαθμὸ ξεπεραστεῖ· δέν μποροῦν πλέον νὰ τροφοδοτήσουν καὶ νὰ νομιμοποιήσουν ἀπομονωτισμούς καὶ χωριστικὲς ἐντάξεις. Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι οἱ μεγάλες ἰδεολογικὲς, πολιτικὲς καὶ ὀργανωτικὲς διαφορὲς πού χώριζαν τοὺς ἀριστεροὺς προέκυψαν,

κυρίως, ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς στάσεις καὶ ἐκτιμήσεις ἀπέναντι στόν ὀνομασθέντα ὑπαρκτὸ σοσιαλισμὸ, πού δέν ὑπάρχει πιά, πᾶνε πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια. Ἐκεῖνο τὸ κινοῦν αἴτιο τῆς διάσπασης τῶν ἀριστερῶν οὔτε χωρίζει οὔτε ἐνώνει πιά. Ἄλλα εἶναι πλέον τὰ προβλήματα καὶ ἄλλα τὰ προζύμια.

Νὰ προσθέσω, ὅμως, μερικές σκέψεις γι' αὐτὰ πού ἔβγαλε στό φῶς ἡ δημοτικὴ λαϊκὴ ἐτυμηγορία. Δέν θὰ σταθῶ στά ὑποστηριζόμενα ὅτι ἡ μέν Ν.Δ. κέρδισε σέ ψήφους καὶ αἵρετους, τὸ δέ ΠΑΣΟΚ κέρδισε τὶς ἐντυπώσεις, ἄρα εἶναι πάτσι καὶ τὸ μέλλον θὰ δείξει γιὰ τὴν ἐκδασὴ τῆς μεταξύ τους σύγκρουσης. Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ βασικὸ εἶναι ὅτι ἡ Ν.Δ. κέρδισε μέ θεαματικὸ ποσοστὸ τὶς δημαρχίες Ἀθήνας, Πειραιᾶ, Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων σημαντικῶν πόλεων. Ἄρα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ κόσμος τῶν μεγάλων πόλεων ἔγινε δεξιός; Δέν ξέρω. Πάντως κι αὐτὴ τὴ φορὰ ἐπέλεξε δεξιὲς προσωπικότητες (Μπακογιάννη, Ἀγραπίδης, Παπαγεωργόπουλος), ὅπως καὶ στίς προηγούμενες ἐκλογές. Οἱ μεγάλες πόλεις πού συγκεντρώνουν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐκτεταμένων μεσοστρωμάτων, τῶν ὀπιῶν ἢ κοινωνικὴ προοπτικὴ παρακολουθεῖ τὴ γενικότερη καπιταλιστικὴ πορεία τῆς κοινωνίας, στράφηκε πρὸς αὐτὲς τὶς δεξιὲς προσωπικότητες, νομίζω ὄχι μὲ αὐτοδιοικητικὰ κριτήρια. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ γιὰ τὰ ἐπίσης ἐκτεταμένα μικροαστικὰ στρώματα τῶν πόλεων, πράγμα πού δέν σημαίνει ὅτι τὰ λαϊκο-εργατικὰ στρώματα στράφηκαν πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση. Τὸ κύριο, λοιπόν, εἶναι ὅτι ἡ Δεξιὰ ἔχει ἀποκαταστήσει ἰσχυροὺς πλέον δεσμούς μέ τοὺς κατοίκους τῆς μεγάλης πόλης καὶ ὡς ἐκ τούτου μιὰ ἰσχυρὴ βάση γιὰ γενικότερη ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ ἡγεμονία, πού δέν μοιάζει συγκυριακοῦ τύπου.

ΠΩΣ ΦΤΙΑΧΤΗΚΕ αὐτὴ ἡ δύναμη, παρόλο πού ἡ Ν.Δ. εἶναι χρόνια τώρα στὴν ἀντιπολίτευση καὶ ἀπὸ τὴν

άλλη μεριά διοικείται από μιά μέτρια ήγετική ομάδα; Ή Ν.Δ., βέβαια, δέν εισπράττει κοινωνικό και πολιτικό ριζοσπαστισμό. Άν κάτι εισπράττει είναι ό κοινωνικός κομφορμισμός, πού είναι κυρίαρχος στην κοινωνία μας. Ταυτίζεται μέ τήν εικόνα του κόσμου πού βλέπει τόν έαυτό του πετυχημένο, εύτυχή, μοντέρνο και όμοιον μέ τά παγκόσμια πρότυπα τής εποχής, μέ τά χαμογελαστά άπεικάματα τής διαφήμισης, τής εύταξίας και τής ασφάλειας πού υπόσχεται ό νεοφιλελευθερισμός. Εισπράττει, έπίσης, από τό «κόμμα τής όρθοδοξίας» στό όποιο έκλινε εύλαβικά τό γόνυ, του άναψε λαμπάδες και σταυροκοπήθηκε. Άπ' αυτή τήν άποψη, παρόλο πού τό ΠΑΣΟΚ δέν είναι ή έκφραση του όποιου ριζοσπαστισμού ύπάρχει, κάθε άλλο μάλιστα, ή Ν.Δ. έμφανίζεται πιο πειστική, πιο αυθεντική για νά προσελκύσει τόν μεσοαστικό κόσμο. Τό ΠΑΣΟΚ κουβαλά άντιφάσεις από τήν ιστορία του και από τήν κακοδιαχείριση όλων των τομέων τής δημόσιας ζωής. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ή Δεξιά έγκαθίσταται σέ πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως σ' όλόκληρη τήν Εύρώπη, εικόνα πού ή νίκη του Σρέντερ στη Γερμανία δέν άναιρεί.

Ένα δεύτερο στοιχείο, πολύ έντυπωσιακό στην καθάρότητά του, είναι ότι ό άγροτικός κόσμος, όπως και τό δυτικό Λεκανοπέδιο, έργατο-λαϊκής κυρίως κοινωνικής σύνθεσης, άποδοκίμασε τό ΠΑΣΟΚ. Τό κυβερνών κόμμα δυσaréστησε τόν κόσμο αυτό, και λόγω τής νεοφιλελεύθερης κοινωνικής του πολιτικής και λόγω διαχειριστικής άσυναρτησίας. Κι εδώ έπίσης έχουμε νά κάνουμε μέ μιά ταξική φύση διαφοροποίηση πού έδρασε καταλυτικά.

ΑΠΟΜΕΝΟΥΝ ΒΕΒΑΙΑ τά θολά δημοτικά πολιτικά σχήματα και τά άσαφή περιγράμματα πολλών έπαρχιακών πόλεων και κωμοπόλεων όπου παίζουν ή ποιότητα των ύποψηφίων, τοπικιστικά συμφέροντα, τοπικές ιστορίες και ιδιομορφίες, οι εύκαιριακές συνομαδώσεις, παράγοντες δηλαδή πού, τουλάχιστον στις έκλογές Τοπικής Αυτόδιοίκησης, παραμερίζουν τις άυστηρές κομματικές έντάξεις και τις κοινωνικές-ταξικές προελεύσεις. Χαρακτηριστικό είναι ότι ή συντριπτική πλειοψηφία των ψηφοδελτίων πού έμφανίστηκαν στους μικρότερους από τις πρωτεύουσες νομών δήμους τής χώρας (πάνω από 850) ήταν ψηφοδέλτια χαρακτηρισμένα «άνεξάρτητα». Βεβαίως οι ύποψήφιοι αυτοί άνήκουν σέ κάποιο κόμμα – εκτός εξαιρέσεων – και κάποιο κόμμα ύποστήριξε τό κάθε «άνεξάρτητο» ψηφοδέλτιο. Δέν νομίζω ότι πρυτάνευσε ή αυτοδιοικητική λογική πού παραμέρισε τήν κομματική σφραγίδα. Έκείνο πού πραγματικά συνέβη είναι ότι, μέσα σ' αυτή τή θολή κατάσταση του δημοτικού σώματος, χωρίς πολιτικές και σαφείς κομματικές έντάξεις, ή κυκλοφορία των ψηφοφόρων από κόμμα σέ κόμμα είναι πολύ μεγαλύτερη και έπομένως ή «άνεξάρτητη» φυσιογνωμία του ψηφοδελτίου διευκόλυνε τήν κυκλοφορία και τήν άγρα

ψηφοφόρων. Όπως και νά χει τό πράγμα, τό φαινόμενο διάσπασης κομματικής και δημοτικής έπιλογής έχει ένδιαφέρον, πολύ περισσότερο πού είναι μονιμότερου χαρακτήρα. Ίσως παρέχει τή δυνατότητα μεγαλύτερης εύελιξίας και προμόδοτσης τής αυτοδιοικητικής λογικής.

Και τί γίνεται μέ τό «φαινόμενο» Καρατζαφέρη, τήν άκροδεξιά; Ό ίδιος ό Καρατζαφέρης είναι πράγματι «φαινόμενο». Άνεφάνη, διαγράφει ως διάττων άσπρη τήν τροχιά του και χάνεται ως πρωταγωνιστικό στοιχείο, όπως πριν άπ' αυτόν ό θορυβώδης Άδραμόπουλος, οι λίαν πολλά ύποσχεθέντες Τσοβόλας και Σαμαράς. Η άκροδεξιά όμως όχι. Η άκροδεξιά, ως ιδεολογία, πού τροφοδοτεί ή θά τροφοδοτήσει στό μέλλον πολιτικές στάσεις άνάλογα μέ τήν συγκυρία, δέν είναι «φαινόμενο» αλλά ισχυρή όντότητα, όπως σ' όλόκληρη τήν Εύρώπη, παρόλο πού στη χώρα μας δέν απέκτησε και δέν θά άποκτήσει ίσως ένιαία κομματική ύπόσταση. Άλλά ύπάρχει: ύπάρχει ως ρατσισμός, ως άντιμεταναστευτικός λόγος, ως έθνικισμός, ως λόγος άυταρχικός, φοβικός και έκφοβιστικός, ύπάρχει σέ πολύ μεγάλες δόσεις ως άσυναρτητος λαϊκισμός. Δέν είναι μόνον ό Καρατζαφέρης: είναι και ό Ψωμιάδης, εκλεκτός του Στόχου, και ό χουντικός Εύμοιρίδης (Δράμα), ό Λιάκος στον Άσπρόπυργο, ό Παπαγιάννης (Κασσάνδρα), ό Καζάκος (Ζωγράφου), ό Κατριλιώτης (Ν. Κίος), ό Οικονομίδης (Καλαμαριά), είναι ό άκροεθνικιστής Βουνάτσος, οι βουλευτές Κηπουρός, Κρητικός, Κανέλλη, ό Ναξάκης, είναι ή «Χρυσή Άυγή» και τό «Δίκτυο 21». Σύμφωνα μέ δημοσκόπηση, 12% των ψηφοφόρων καθ' άπασαν τήν χώραν δήλωσαν τόν περασμένο Άπρίλιο ότι θά ψήφιζαν τόν Λεπέν. Πέρα από τους έπωνύμους ρατσιστές και έθνικιστές, συναντάμε παντού άκροδεξιούς ποικίλων τονισμών σέ άφορητη ποσότητα πού κρώζει ακούγοντας τό κροτάλιμα των ΜΜΕ και τρίζει τά δόντια μπροστά σέ κάθε Άλβανό, κάθε σκουρόχρωμο. Η άκροδεξιά, λοιπόν, ύπάρχει και πιέζει για άντικοινωνικές λύσεις, πιέζει πάνω άπ' όλα για έκκαθάριση τής χώρας από τή «βρώμα των ξένων» και για ασφάλεια. Άσφάλεια όμως σημαίνει περισσότερη άστυνόμευση πού σημαίνει ότι «ή δημοκρατία ύπογείως άποσταθεροποιείται» (Ν. Παρασκευόπουλος, *Έλευθεροτυπία* 23.10.02). Βέβαια οι περισσότεροι άπ' αυτούς θά πούν «έγώ δέν είμαι άκροδεξιός - δέν είμαι χουντικός» («Ζήτω τό Σύνταγμα» φώναξε ό Καρατζαφέρης στη Θεσσαλονίκη). Άλλά ή άκροδεξιά θάλλει, βρίσκειτα μέσα στό ΠΑΣΟΚ, βρίσκεται μέσα στη Ν.Δ., θάλλει κυρίως ως – κοινωνική δύναμη –, ενώ ό κ. Παρασκευαΐδης δηλώνει ότι είναι καλοί χριστιανοί, παρέχοντάς τους «πιστοποιητικό χριστιανικών φρονημάτων» για νά μπορούν νά πολλαπλασιάζονται. Κι εδώ έντοπίζεται ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα πού έκφράστηκε και διά τής λαϊκής έτυμηγορίας. Ποιός άλλος, εκτός από τήν Άριστερά, μπορεί νά τό σηκώσει στους ώμους του;

Μεταξύ 29 Ὀκτωβρίου καί 3 Νοεμβρίου τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ ΕΙΕ ὁργάνωσε ἕνα συνέδριο γιά τήν «Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας: 1833-2002».

Σημαντικό ἀποδείχτηκε τό συνέδριο αὐτό. Κατ' ἀρχήν ἦταν ἐντυπωσιακή ἡ προσέλευση τοῦ κοινοῦ. Νέοι καί παλαιότεροι ἐρευνητές, ἱστορικοί, πολιτικοί ἐπιστήμονες, κοινωνιολόγοι παρακολούθησαν τίς ἐργασίες τοῦ συνεδρίου μέ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον. Οἱ εἰσηγήσεις πολλές, πού κάλυψαν πολλές ἱστοριογραφικές ἐνότητες δείχνοντας τά ἐπιτεύγματα μιᾶς ὁλόκληρης διαδρομῆς ἀπό τή σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὡς σήμερα, τίς τομές, τίς ἀνεπάρκειες, τίς στρατεύσεις, τίς συγκρούσεις, τή συνεχή διεύρυνση τῶν ἐρευνητικῶν πεδίων. Τό συνέδριο αὐτό ἔδειξε ὅτι ὑπάρχει ἕνα σημαντικό corpus παλαιότερων καί νέων ἱστορικῶν μέ ἐπάρκεια, πού εἶναι σέ θέση νά κατανοεῖ καί νά ἐρευνᾷ τήν ἱστορική πραγματικότητα. Ἄλλά καί νά ἐπικοινωνεῖ μέ τά διεθνή ἱστοριογραφικά καί θεωρητικά ρεύματα. Ἀπό τίς πολλές εἰσηγήσεις πού ἀκούστηκαν δημοσιεύουμε μόνο τέσσερις. Ἦταν ἀδύνατον γιά τίς δυνατότητες τοῦ περιοδικοῦ νά ἐπεκταθεῖ περισσότερο καί νά δημοσιεύσει κι ἄλλες εἰσηγήσεις ἀπό τίς πολλές ἀξιόλογες πού ὑπῆρξαν. Περιμένοντας τά πρακτικά, ὅπου θά δημοσιευθοῦν ὅλες, «δίνουμε τό λόγο» στόν Σπύρο Ἀσδραχᾶ πού μέ τά «προλεγόμενά» του ἔδωσε τό γενικό περίγραμμα τῶν ἐπιδιώξεων τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς, κι ἀκολουθοῦν οἱ ἀνακοινώσεις τῆς Σίας Ἀναγνωστοπούλου, τοῦ Σπύρου Καραῖα καί τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΕ ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

«Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας: 1833-2002»

τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ

ΑΠΟ ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ μέ ἀντικείμενο τήν ἑλληνική ἱστοριογραφία, πεδίο παρατήρησης τῆς ὁποίας εἶναι ἡ νεότερη καί σύγχρονη ἑλληνική ἱστορία, εἶναι εὐλόγο νά περιμένει κανεῖς πολλά πράγματα, ὄχι ἀπαραιτήτως συγκλίνοντα: ἡ θεματική πολλαπλότητα συνηγορεῖ ὡς πρὸς αὐτό, συγχρόνως ὅμως δείχνει καί τά ὄριά της. Αὐτά τά τελευταῖα ἐπισημαίνονται ἀρνητικά μέ τίς ἀπουσίες: ὑποδηλώνουν ἀκόμη τήν υἱοθέτηση ἀξιολογικῶν κριτηρίων ἀλλά καί τήν ἀποδοχή καταναγκασμῶν, ὀφειλομένων στήν οἰκονομία τοῦ συνεδρίου. Ὡστόσο, ἀνάγκη στήναι.

Ἀνάμεσα στοὺς καταναγκασμούς προέχουσα θέση ἔχουν οἱ χρονολογικοί: χρειάζεται πάντα μιᾶ ἀφετηρία κι ἐδῶ ἐπιλέχθηκε ἡ δεκαετία τοῦ 1830, μάλιστα τό 1833. Πρόκειται δηλαδή γιά μιᾶ ἀφετηριακή χρονολογία πού προσιδιάζει σέ μιᾶ ἐθνική ἱστοριογραφία ἐδρασμένη σέ μιᾶ ἐθνική κρατική ὄντοτητα. Αὐτό τό σύνδρομο, δηλαδή ἡ ἐθνική κρατική ὄντοτητα, ἂν ἔχει προφανή ἀναλυτική ἀξία,

δέν εἶναι ταυτοχρόνως καί μιᾶ ἀπόλυτη ἀναλυτική ἀξία: ἡ ἱστοριογραφία πού ἀφορᾷ τοὺς ἑλληνικούς τόπους εἶναι φυσικά παλαιότερη ἀπό τή συγκρότηση ἑλληνικοῦ κράτους καί ἀκόμη περισσότερο ἀπό τήν ἱστοριογραφία ἡ ἴδια ἡ ἱστορική περιέργεια. Ἡ ἀντίφαση πού ἐπισήμανα ὑπερκεράζεται μέ δύο τρόπους:

α) ἄξονας τοῦ συνεδρίου δέν εἶναι ἀποκλειστικά ἡ ἱστοριογραφική παραγωγή πού ἀρχίζει νά συγκροτεῖται τόν ἀρχόμενο 19^ο αἰῶνα καί μάλιστα στό δεύτερο μισό του, ἀλλά καί ἡ στάση, ρητή ἢ ἄρρητη, τῆς παραγωγῆς αὐτῆς ἀπέναντι στήν παλαιότερη. Ἔτσι, αὐτή ἡ τελευταία δέν χάνεται ἀπό τό πεδίο τῆς παρατήρησης.

β) οἱ καταμερισμοί εἶναι θεματικοί καί, σέ ἀξιολογο βαθμό σύμπτωσης, ἐννοιολογικοί. Εὐκολύνουν, μέ τή σειρά τους, τήν ὑπέρβαση πρὸς τά μπρός ἢ πρὸς τά πίσω τοῦ ἀφετηριακοῦ χρονολογικοῦ σημείου. Συγχρόνως ὑποδεικνύουν ἄλλες χρονολογίες μέ διαφορετικό ποιοτικό περιεχόμενο πού δηλώ-

Τά Βαλκάνια, συνθήκη Βουκουρεστίου

νον ανακατατάξεις, εντάσεις, μάλιστα διαφοροποιήσεις των ιστοριογραφικών ενδιαφερόντων.

Είναι ακόμη εύλογο νά περιμένει κανείς ότι τό συνέδριο θά έχει απολογιστικό και ισολογιστικό χαρακτήρα. Ως ένα βαθμό τούτο θά καταφανεί: ωστόσο, πρόθεσή του δέν είναι νά καταγραφεί ή ιστοριογραφική παραγωγή τού ιθ' και τού κ' αιώνα. Τούτο θά ήταν αδύνατο γιά τήν οικονομία ενός συνεδρίου σάν αυτό ἐδῶ και θά αποτελοῦσε μέριμνα ενός ιστορικοῦ λεξικοῦ μέ πολλαπλές ἐσωτερικές δικτυώσεις. Θά ἐπρόκειτο γιά ἕνα βαρυσήμαντο ἐργαλεῖο, γιά τό ὅποιο ὑπάρχει μάλιστα ή πρώτη μαγιά, δηλαδή οἱ πολύμορφες διβλιογραφίες: θά μπορούσε νά ὀδηγήσει σέ μιά μέτρηση των φαινομένων μέ ἐνδεχόμενες και εὐκαιίες ποιοτικές ἀνασηματοδοτήσεις τῶν στατιστικῶν στοιχείων. Ἄλλά τώρα δέν πρόκειται γιά μιά ἀκόμη «ἐπαρίθμηση», πρόκειται περισσότερο γιά μιά στάθμιση: ποιά εἶναι ή θεματική τῆς ἑλληνικῆς ιστοριογραφίας πού ἀναφέρεται στό νεότερο ή νέο ἑλληνισμό και ποιά ή διαδικασία τῆς συντήρησης ή τῆς μεταβολῆς τῆς δομῆς της, μέ ὅ,τι τούτο συνεπάγεται στό πεδίο τῶν μεθόδων, τῶν τεχνικῶν και ἀκόμη περισσότερο στό πεδίο τῆς θεωρίας γιά τήν ἱστορία.

Λέγοντας «ἱστορία», μεταφέρουμε μιά σύγχρονη ἀντίληψη γι' αὐτή σέ χρόνους ὅπου ή ἀντίληψη γιά τήν ἱστορία δέν ήταν ταυτόσημη μέ τή δική μας ή

μέ κάποιες ἀπό τίς δικές μας. Θά ἦταν, ἐξυπακούεται, ἀφελές και κυρίως ἐκτός ἱστορικῆς λογικῆς, νά θεωρήσουμε κριτικά τήν παλαιότερη ιστοριογραφία μέσα ἀπό τό πρίσμα των δικῶν μας ἀντιλήψεων, μεθόδων και τεχνικῶν. Θά ἦταν ἀντιθέτως πράξη κατανόησης νά ἰδοῦμε τί προαναγγέλλει ή ιστοριογραφία αὐτή ὡς πρὸς τά δικά μας ζητούμενα: νά ἰδοῦμε σέ ποιό μέτρο ή τελευταία «διέσωζε» καταστάσεις πού ἔχουν ἐννοιοδοτήσει τό δικό μας σκεπτικό, ὅτι λίγο-πολύ ἔκανε σάν τόν ἀρχοντοχωριάτη (τό σωστότερο θά ἦταν «ἀρχοντοχωραῖτης») τού Μολιέρου πρόξα χωρίς νά τό ξέρει. Ἐλπίζουμε ὅτι θά ἔχουμε τήν τύχη νά ἀκουστοῦν ἀνακινώσεις πού, ἐπισημαίνοντας τό εὖρος τῶν ἐνδιαφερόντων ὀρισμένων ἀπό τούς παλαιότερους ἱστορικούς μας, θά ἀναχθοῦν στό ζήτημα τῆς διάστασης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά ἱστορούμενα και στήν ἐννοιολόγησή τους, ἀλλά και στό ἀδιάσπαστο ή στό ἀσυνεχές πού ἐνδέχεται νά ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἱστορική πραγματογνωμοσύνη και στόν θεωρητικό λόγο γιά τήν ἱστορία.

ΟΠΩΣ ΕΧΕΤΕ ΔΕΙ, οἱ θεματικές ἐνότητες εἶναι πολλές και κάποτε ἑτερογενεῖς. Περιττεύει ή ἀπαρίθμησή τους, ἀλλά δέν περιττεύει ἴσως νά ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ θεματικές ἐνότητες καθορίζονται ἀπό τό ἴδιο τό περιεχόμενο τῆς ἐξεταζόμενης ιστοριογραφικῆς

παραγωγής; Τό ίδιο φυσικά ισχύει για τις έννοιολογικές αναγωγές. Είναι πάντως πιθανό ότι όσοι ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τό δικό τους πεδίο εξειδίκευσης θα μείνουν μάλλον μέ την πείνα τους, γιατί κατά κανόνα όσα πρόκειται ν' ακούσουν τά ξέρουν ήδη και ίσως και περισσότερα. Υπάρχει όμως πάντα ή δυνατότητα και ή ελπίδα ότι, είτε μέ την αναδιάταξη τών γνωστών είτε μέ την υπόδειξη ενός άλλου ερμηνευτικού σχήματος, τά γνωστά θα μεταλλαγούν σέ ζητούμενα. Μέ δύο λόγια έναπόκειται στους καθέκαστα όμιλητές νά δείξουν τά όρια τής ανασηματοδότησης τού γνωστού ανάγοντάς το σέ πρόβλημα κι αντί για πείνα νά προκαλέσουν όρεξη – ρίχνοντας κάτι από τό άλάτι τής ζωής στό συνταγολόγιο τής ιστοριογραφίας.

Ένα συνέδριο δέν είναι υποχρεωτικά συνάντηση τών ειδικών τού ειδικού. Υπάρχουν βέβαια αύτου τού είδους τά συνέδρια και είναι πολύ χρήσιμα, μέ τήν προϋπόθεση, για τίς δικές μας τουλάχιστον επιστήμες, ότι τό ειδικό αποτελεί τό συνεκτικό επίκεντρο τού συνεδρίου και ότι τό τελευταίο δέν συστεγάσει ειδικά θέματα χωρίς νά τά διατρέχει ένα και τό ίδιο νήμα. Θέλω νά πώ ότι ένα συνέδριο είναι αυτόνομήτως μία δοκιμή έπικοινωνίας: όχι για νά γνωριστούμε, έδώ είμαστε όλοι μας σχεδόν παλιοί άμεσοι ή έμμεσοι γνώριμοι, για νά ανταλλάξουμε τηλεφωνα και ηλεκτρονικές διευθύνσεις, ύπολογίζοντας περισσότερο σέ μέλλουσες άτομοκεντρικού ενδιαφέροντος συναντήσεις, αλλά για νά αισθανθούμε πρόσωπα θιάσων πού ό καθένας του θέλει νά μπει στά δρώμενα τών άλλων. Συζητώντας πριν από λίγες μέρες για τό συνέδριο αυτό ό Άγγελος Έλεφάντης, ό Φίλιππος Ήλιού και ό ύποφαινόμενος κάτω από τό άγρυπνο βλέμμα τού Στρατή Μπουρνάζου και, κυρίως, κάτω από τή σιωπηλή κριτική του κατανόηση (βλέπε «Ενθέματα» *Αύγης*, 27 Νοεμ. 2002), ανέκυψε τό θέμα πόσοι από τούς όμιλητές τού συνεδρίου θα μπορούσαν μέ τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο νά μετέχουν σέ περισσότερες από μία ενότητες. Δέν είναι ένα άσήμαντο θέμα, και είναι αυτόνομο ότι δέν θα άποπειραθώ νά δώσω σέ έπίπεδο στατιστικών αναλογιών καμιά απάντηση: πρόκειται για τό μεγάλο θέμα τής συνολικότητας τής όπτικής τού ιστορικού.

Έδώ σταθμίζω τό ζήτημα: πόσοι από μās αισθάνονται τήν ανάγκη ως οργανωτές τού συνεδρίου, ως όμιλητές, ως παριστάμενοι και στό τέλος και ουσιαστικότερα ως αναγνώστες τών Πρακτικών, νά συμμετάσχουν στόν προβληματισμό πού διέπει καθεμιά από τίς θεματικές ενότητες και στήν έμπειρική θεμελίωση τού προβληματισμού αύτου; Δέν πρόκειται φυσικά νά δοθεί από μένα καμιά απάντηση, πολύ περισσότερο ή εύκολη «καθώς πρέπει» ρητορική. Θα άρκεστώ νά έπισημάνω ότι οι θεματικές μερικεύσεις πού βλέπετε στό πρόγραμμα

έχουν γίνει πάνω στό ύψάδι τής ιστορικής σύνθεσης και ότι μπορούν νά όδηγήσουν σέ ένα γενικό αναστοχασμό πού ενδιαφέρει όλους μας: έναν αναστοχασμό ανταποκρινόμενο στις συνθετικές απαιτήσεις τής ιστοριογραφίας, απείκασμα, έστω, τής συνθετικότητας τής ιστορίας ως πράξης. Γιατί ή ιστορία είναι συνθετική, κυριολεκτικότερα ένα δίκτυο μέ σαφείς άμεσες συνοχές, μέ έμμεσότερες συνδέσεις, μέ μία λέξη ή ιστορία είναι μία σύνθεση. Μόνο λόγοι μεθοδολογικοί ή «έπιχειρησιακοί» όδηγούν στις θεματικές μερικεύσεις, ενώ ή ίδια ή ιστορία ως όντολογία ή ως διανοητική αίαιτηση είναι άμερίκευτη, συνολική.

Η ιστορία για τήν όποία γίνεται έδώ λόγος είναι έλληνοκεντρική και μάλιστα έθνοκεντρική: οι όμιλητές πού θα άκολουθήσουν θα έξηγήσουν γιατί ή νεοελληνική ιστοριογραφία, είτε άφορα όλο τό χρονικό ανάπτυγμα πού συνεπάγεται ό μεταβλητός όρος έλληνισμός είτε άφορα τήν ιστορία τών σύγχρονων ή νεότερων Έλλήνων, δέν μπορούσε παρά νά συνελκύει τούς δύο «κεντρισμούς», στους όποιους αναφέρθηκα: θα ύποδείξουν επίσης, έστω σιωπηρά, γιατί ή παραγωγή ιστορικής γνώσης δέν ταυτίστηκε μέ μία γενικότερη ανάγκη για ιστορική κατανόηση πού εύδώνεται μέσα από τούς μεθοδικούς τρόπους τής ιστοριογραφικής κατασκευής, γιατί σέ τελευταία άνάλυση ή ανάγκη για συνολική ιστορική κατανόηση, ή ανάγκη για έρμηνεία τής ιστορίας, άφέθηκε στή φιλοσοφία τής ιστορίας ή στόν έγκυκλοπαιδισμό πού, ειρήσθω εν παρόδω, δέν έχει καμιά σχέση μέ τή Μεθοδική Έγκυκλοπαίδεια τών διαφωτιστών.

Σε μία πρώτη ματιά, πρόκειται για αυτόνομητά πράγματα πού δέν χρειάζεται νά ξαναγρίσουμε σ' αυτά: ωστόσο, αυτά τά αυτόνομητά πράγματα παραπέμπουν σέ πραγματικές καταστάσεις, μέ μία λέξη στή συνολική έξάρτηση, έθνική, πολιτική, οικονομική, πολιτισμική, στό πλαίσιο τής όποίας και βάσει τής όποίας συγκροτήθηκε ένας διπλός ιστορικός λόγος: ό λόγος τής έξ αντικειμένου ένσωμάτωσης στις κυρίαρχες πνευματικές ήγεμονίες, αποκλειστικώς εύρωπαϊκές, και ένας λόγος πού άγωνιά νά γίνει έθνικός, χωρίς κατά κανόνα νά διαφοροποιεί τή μήτρα από τήν όποία προέκυψε, τήν ιστοριογραφική μήτρα.

Καθώς λέγαμε, ή ιστορία για τήν όποία γίνεται στή συνάντησή μας λόγος είναι έλληνοκεντρική και μάλιστα έθνοκεντρική: ή πρώτη της ιδιότητα είναι αυτόνομη, από τή στιγμή όπου άποφασίσαμε νά μιλήσουμε για μία ελληνικής προέλευσης ιστοριογραφία πού έχει ως πεδίο παρατήρησης ό,τι όνοματίστηκε νεώτερος έλληνισμός. Άλλά και αν άκόμη επιλέγαμε ως πεδίο παρατήρησης τούς νεότερους χρόνους χωρίς τοπικούς καθορισμούς, πάλι θα είχαμε νά κάμουμε μέ μία ιστοριογραφική παραγω-

γή κατά κύριο λόγο ἑλληνοκεντρική, ἰδίως στό μέτρο ὅπου σύνδρομο τῆς παραγωγῆς αὐτῆς θά ἦταν ἡ εὐρετική, ἡ παραγωγή δηλαδή γνώσεων μέσω των ἱστορικῶν πηγῶν, τῆς διεύρυνσης καί τῆς ἀνακάλυψής τους. Τό ἴδιο θά διαπιστώνουμε κι ἂν ἀναπτύσσαμε τά χρονικά ὄρια συμπεριλαμβάνοντας τήν ἀρχαιότητα καί τούς μέσους χρόνους: ἡ ἑλληνική ἱστοριογραφική παραγωγή θά βλέπαμε ὅτι ἐνσωματώνεται σέ μιάν εὐρύτερη, κατ' ἐξοχήν εὐρωπαϊκή, ἱστοριογραφία γιά τό μοναδικό λόγο ὅτι τόσο ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα ὅσο καί τό Βυζάντιο εἶχαν καταστῆ κοινά πεδία ἀναφορᾶς αὐτῆς τῆς εὐρύτερης ἱστοριογραφικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἑλληνική συμβολή δέν θά εἶχε νά προσφέρει τίποτε τό πρωτογενές ὡς πρός τήν ἱστορία ἄλλων ἀρχαίων λαῶν ἢ ὡς πρός τήν ἱστορία τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα: παραμένει πάντοτε ἑλληνοκεντρική, μέ μέτριες, ἂν ὄχι ἀμελητέες ἐπιδόσεις ὡς πρός τά ἱστορικά πεδία πού ἐγγράφονταν στή δική της ὀπτική, γιά παράδειγμα ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἢ ἡ ρωμαϊκή ἱστορία. Ἡ ἱστορία τῶν «ἄλλων» κινητοποιοῦσε ἐρευνητικά ἢ ἱστοριογραφικά ἐνδιαφέροντα στό μέτρο ὅπου αὐτοί συναντιῶνται σέ ὅσα ἐδάφη θεωρήθηκαν ὡς ἑλληνικά. Πρόκειται συνεπῶς γιά μιάν ἱστορία στό σύνολό της ἑλληνοκεντρική ἀκόμη καί ἐξελληνιστική, στό μέτρο ἰδίως ὅπου οἱ οἰκουμενικότητες εἶχαν ὡς σύνδρομο τόν ἐξελληνισμό ἢ ἡ ἀναίρεσή τους ἔκαναν νά συνυπάρχουν οἱ ἑλληνικές ἐδαφικότητες μέ τίς συρρικνώσεις τῶν οἰκουμενικῶν σχημάτων.

Ἡ ἑλληνοκεντρικότητα κατέληξε νά εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἐθνοκεντρικότητα, χωρίς τοῦτο νά σημαίνει ὅτι ἡ ἐθνοκεντρική ἱστοριογραφία εἶναι υποχρεωτικά πάντα μιάν ἐθνικιστική ἱστορία: δέν τίθεται ἀποκλειστικά στήν ὑπηρεσία τῶν λεγόμενων ὑψηλῶν ἢ μεγίστων ἐθνικῶν συμφερόντων, ἀλλά ὑπηρετεῖ καί ἄλλες ἀνάγκες, ἀνάγκες αὐτογνωσίας, ὅπως τίς ἔλεγε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς. Μέ τόν ὄρο «αὐτογνωσία» μποροῦν νά συνδηλωθοῦν πολλά καί διαφορετικά αἰτούμενα, μάλιστα ἀντιθετικά, κοινός παρονομαστής τῶν ὁποίων εἶναι τό ἱστοριογραφικό κατηγορήμα τῆς ἀποκατάστασης τῶν γεγονότων, κατηγορήμα πού δέν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικότητα τοῦ θετικισμοῦ. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν γεγονότων συνεπάγεται μιάν δευτέρη ἀποκατάσταση: πρόκειται γιά τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἐκφέρεται μέσα στό χρόνο ἡ συνείδηση πού εἶχαν οἱ ἄνθρωποι γιά τά γεγονότα, ἀνιχνεύσιμη βέβαια μέσω τῆς ἐρμηνευτικῆς κατανόησης τῶν πηγῶν. Ἐνασχολήσεις τέτοιου εἶδους νοοῦνταν ὡς φιλολογικές, ἐνῶ γιά μᾶς εἶναι ἀναφανδόν ἱστορικές: δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στό ἐρευνητικό Κέντρο πού μᾶς ὀργανώνει αὐτή τή συνάντηση χαρακτηρίζομαστε στή δεκαετία του '60 ὡς φιλόλογοι-ἱστορικοί. Ἐλπίζω ὅτι κατά τίς ἐργα-

σίες μας θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά μιλήσουμε γιά ὅλα αὐτά.

ΛΕΓΑΜΕ ΟΤΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ πού μᾶς ἀφορᾶ εἶναι κατὰ βάση ἐθνοκεντρική, χωρίς νά εἶναι ταυτοχρόνως ἐθνικιστική: εἶναι συνάμα μιάν ἱστοριογραφία ἀντιθετική καί ἀντιφατική, προσφερόμενη συνεπῶς γιά αὐτοκατανόηση. Αὐτοκατανόηση ὄχι ἀναγκαστικά ὡς ἐθνικοῦ συνόλου, ἀλλ' ὡς πολλῶν συνόλων μέ διαφορετικό βαθμό σύγκλισης καί συνοχῆς, ὡς συνόλων ἀντιθετικῶν, ἀλλά πάντα σέ ἀναφορᾶ μέ μιάν γενική καί ἐνοποιητική ιδιότητα, ὄχι τελικῶς μόνο ἐθνική ἀλλά καί ταξική. Θέλω νά πῶ ὅτι μιάν ἐθνοκεντρική ἱστορία εἶναι μεταλλάξιμη, στό ἱστοριογραφικό ἐπίπεδο, σέ μιάν ἄλλη ἱστορία, συνολική, καί ὄχι σέ μιάν ἱστορία τῶν πολιτισμικῶν ταυτοτήτων πού παραγνωρίζει καί τήν ἱστορικότητά τους. Εἶμαι σίγουρος ὅτι τό συνέδριό μας θά δείξει τί εἶναι καί τί μπορεῖ νά εἶναι μιάν ἐθνική ἱστορία, ὅταν δέν νοεῖται ἀποκλειστικά ὑπό τό πρίσμα μᾶς ἀπό τίς ἐκφάνσεις τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος καί ὅταν δέν ἐπιστρατεύεται σήμερα γιά νά ὑπερασπιστεῖ τίς τρέχουσες ἀεθνικές, δηλαδή ἐκτός ἱστορίας, ἐτεροβαρεῖς οἰκονομικές καί πολιτικές ἡγεμονίες.

Τό ὄντολογικό μέρος τῆς ἱστορίας πού μᾶς ἀφορᾶ δέν μπορεῖ νά ἐγκλειστεῖ, οὔτε ἔχει ἐγκλειστεῖ, στά ἐθνικά σύνορα: κάποιιο ἀπό τούς ἱστοριογραφικούς κλάδους, ἀπό τό ἴδιο μάλιστα τό περιεχόμενό τους, εἶναι περισσότερο ἀπό ἄλλους ἐξωστρεφεῖς καί ἀποτυπώνουν ἐναργῶς τήν ἐνοσφίνωση τῆς ἑλληνικῆς στήν παγκόσμια ἱστορία, κατά κύριο λόγο στήν εὐρωπαϊκή: μνημονεύω ὡς τυπικό παράδειγμα ὅ,τι ἀποκαλοῦσαν Διπλωματική Ἱστορία γιά νά τήν ἀναγάγουν σέ μιάν ἱστορία τῶν διεθνῶν σχέσεων. Αὐτή ἡ ἐνοσφηνωμένη ἱστορία εἶναι στήν οὐσία μιάν ἱστορία τῆς ἐθνικῆς ἐξάρτησης καί τῆς ἐσωτερικῆς διαχείρισης τῆς ἐξάρτησης αὐτῆς, διαχείριση πού παραπέμπει στήν κοινωνική ἱστορία πού πλέον ἔχει κατακλύσει τή Διπλωματική: ἀξίζει νά περυσινώσουμε τίς σαφεῖς ἀναφορές σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν ἐθνική ἱστορία καί νά ἰδοῦμε τή συνέχεια τῶν καλῶν παραδειγμάτων, ὅπως ἐκεῖνο του Μιχαήλ Λάσκαρι.

Ἄλλά δέν συντρέχει λόγος νά ἀναλωθοῦμε ἐπικαλούμενοι παραδείγματα: ἄς ἐπιμείνουμε λίγο στό εἶδος τῆς ἱστοριογραφικῆς συνέχειας. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἱστοριογραφική παραγωγή παρουσιάζει διακυμάνσεις, θεματικές διευρύνσεις, υἱοθέτηση νέων ἀναλυτικῶν ἐργαλείων καί ὅτι τέλος ὁ ἱστορικός ἔχει δώσει πολυμορφία στό συλλογικό πρόσωπο ἀκόμη, ὅτι οἱ ὀρθῶς νοούμενοι ἐπαγγελματίες ἱστορικοί εἶναι σήμερα ἀριθμητικά πολλαπλάσιοι τῶν παλαιότερων, μολονότι στό παρελθόν ἡ τοπική ἱστορία, ἐπιστράτευε πολλές δυνάμεις, ἐντός καί

ἐκτός τοῦ ἐπαγγέλματος, κυρίως στήν ἀρχή ἐκτός. Ἡ ιστοριογραφική ὡστόσο συνέχεια ἄλλαξε κατά καιρούς περιεχόμενο καί τοῦτο ὄχι γιατί ἀκολουθοῦσε ἀποκλειστικά τή μεταλλαγή τῆς ἐσωτερικῆς τῆς λογικῆς, ἀλλά γιατί, θετικά ἢ ἀρνητικά, μετεῖχε στά ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς τῆς, γιατί ἐμπνεόταν ἀπό τήν πολιτική συγκυρία, ἀπό τά κοινωνικά κινήματα: πολιτική, γιά παράδειγμα, καί κοινωνική συγκυρία καθυπαγορεύει τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀγροτική ἱστορία: πολιτική καί κοινωνική προβληματική ὑπαγορεύει τήν ἐφαρμογή τῶν μαρξικῶν ἐργαλείων ἀνάλυσης στήν ἱστορία: πολιτικός καί κοινωνικός προβληματισμός ἀλλά καί δημιουργική ἐξοικείωση μέ τίς κοινωνικές ἐπιστήμες δίνουν τά ἐδράσματα τῆς ιστοριογραφικῆς στροφῆς πού μορφώνεται στή δεκαετία τοῦ '80, ὕστερα ἀπό μιά πρώτη ἐκκίνηση κατά τήν προηγούμενη δεκαετία. Πρόκειται λοιπόν, γιά μιά συνέχεια πού τή χαρακτηρίζουν τομές καί ρήξεις, ιστοριογραφικές ἀσυνέχειες μέσα στή συνέχεια. Ἀναντιρρήτως κάθε νέο ξεκίνημα εἶχε τίς ἀφορμές του σέ ἕνα παλαιότερο πού ἀνασηματοδοτοῦνταν ἢ ἀνατροφοδοτοῦνταν ἄν καί κάποτε, ἀδίκως, περνοῦσε στά «ἀδιάφορα».

Θά μπορούσε, ὅσα ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω, καί μαζί μέ αὐτά καί ἄλλα, νά εἶχαν ἀποτελέσει θεματικές ἐνότητες τοῦ συνεδρίου: προκρίναμε νά ἀναδειχθῶν μέσα ἀπό ἄλλες ἀκαδημαϊκότερες διακρίσεις. Ἀπομένει νά φανεῖ σέ ποιο μέτρο οἱ ιστοριογραφικές ἀνανεώσεις ἦταν ἐπίσης ἀνανεώσεις μεθοδολογικές, σέ ποιο βαθμό ἀξιοποιήθηκαν νέες πηγές ἢ ἐρμηνεύθηκαν διαφορετικά οἱ γνωστές: σέ ποιο μέτρο υἰοθετήθηκαν ἀπό τούς νέους ιστορικούς μας ιστορικοί κλάδοι γιά ἐντόπια παράδοση, πῶς δηλαδή, στό τέλος, ἡ ἐθνική μας ιστοριογραφία ἐνσωματώθηκε κατά τή μέθοδο καί τά πεδία παρατήρησης στά διεθνή καί σέ ποιές ἀπό τίς ἐκφάνσεις τῆς καί μέ ποιά χρήση τοῦ ἐθνικοῦ ιστοριογραφικοῦ κεκτημένου.

Λέγαμε ὅτι ὁ τύπος τοῦ Μολιέρου ἔκανε πρόξα χωρίς νά τό ξέρει. Μιλώντας γιά ἐθνική ιστοριογραφική συνέχεια καί γιά ἀνανεώσεις, ἀξίζει νά ἀναρωτηθοῦμε σέ ποιο βαθμό ἡ ιστοριογραφία μας εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι τά καινούργια τῆς αἰτήματα εἶχαν ἐν πολλοῖς προαναγγελθεῖ καί μέ ποιόν τρόπο ἐνσωμάτωσε τά προαναγγελλμένα. Ἡ ἀπάντηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀμφίσημη: θά τελειώσω, καί σεῖς θά συνεχίσετε, ἐπικαλούμενος ἕνα μόνο παράδειγμα. Ἡ λαογραφική ἔρευνα ἔχει δώσει ἕνα σταθερό ὑπόστρωμα γιά τήν κατανόηση, ἀνάμεσα στά ἄλλα, τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν καί νοοτροπιῶν: ἄν στή θέση αὐτοῦ τοῦ ὑπόβαθρου βάλουμε τίς «συνειδητές μαρτυρίες», ἄριστο ἀλλά διανοητικό ἐργαλεῖο, νομίζω ὅτι εἶναι βέβαιο ὅτι παραμορφώνεται ἡ κλίμακα τῶν φαινομένων, ἡ κλίμακα τῆς μακρᾶς διάρκειας, ὅπως

ἐκδηλώνεται σέ ὅ,τι, στήν περίπτωσή μας, ἔχει ἀποκληθεῖ λαϊκός πολιτισμός. Ἦταν καί εἶναι ὠριμη ἡ ιστοριογραφία μας νά θεωρητικοποιήσει τό ἐμπειρικό δεδομένο, νά διακρίνει τήν ποιότητα τοῦ χρόνου του, νά τό ἐνσωματώσει στό περιγραφικό καί ἐρμηνευτικό τῆς σχῆμα, σέ τελευταία ἀνάλυση νά χρησιμοποιήσει ἀποδοτικά καί τά ἐμπειρικά δεδομένα καί τά διανοητικά ἐργαλεῖα πού ἔχει ἀποδεχθεῖ; Ἀπό ὅλα ὅσα πρόκειται νά ἐκτεθοῦν εἶναι βέβαιο ὅτι θά κερδίσουμε καί τίς ἀπαντήσεις σέ αὐτό τό στοιχειῶδες ἀλλά ἐπίκαιρο ἐρώτημα.

Γιατί δέν ἀρκεῖ νά διακριθῶσουμε μόνο πότε καί γιά ποιές αἰτίες ἀλλάζει ἡ ιστοριογραφία μας περιεχόμενο, μεθόδους ἀκόμη καί λόγο; πότε, ἀπό ποιούς καί σέ τί βαθμό συγχρονισμοῦ ἢ ἐτεροχρονισμοῦ μέ τίς διεθνῆς ιστορικές σπουδές, διαφοροποιεῖ τά ὑποκείμενά τῆς καί μιλᾷ γιά τάξεις, ἀγῶνες τῶν τάξεων, τρόπους παραγωγῆς, μιλᾷ γιά ἐντατικά φαινόμενα σέ ἀντιπαράθεση μέ τά ἐκτατικά, ἐνδιαφέρεται γιά τίς συλλογικότητες πού δέν εἶναι ὑποχρεωτικά ταυτόσημες μέ τίς ταξικές; δέν ἀρκεῖ μόνο νά ἰδοῦμε πῶς, σέ τί μέτρο, ἐφαρμόζοντας ποιές τεχνικές διεύρυνσης, μαζί μέ τά πεδία παρατήρησης, καί τίς πηγές τῆς. Ὅλα αὐτά πρέπει νά τά ξέρουμε καί ὅλα αὐτά μᾶς βοηθοῦν νά κατανοήσουμε τή μετάβαση ἀπό τήν ιστοριογραφία πού ἐξαντλεῖται στήν ἀφήγηση στήν ιστοριογραφία ἐκείνη πού γίνεται πρόβλημα. Γιατί χρειάζεται ἀκόμη νά ἰδοῦμε σέ ποιο μέτρο οἱ ιστορικοί μας ἦταν καί εἶναι φορεῖς τῆς συνείδησης ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἕνα ὅλο. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι σέ κάθε μερικευτική πρόβαση θά πρέπει νά συνεξιστορεῖται αὐτό τό ὅλο: χωρίς ὡστόσο τή συναντίληψή του οἱ μερικευτικές προβάσεις μεταπίπτουν σέ μέσα, χρήσιμα καί ἀπαραίτητα, γιά μιά περαιτέρω ἱστορία: θά ἔπρεπε νά προαναγγέλλεται ἀπό τίς συστηματικές καί μερικευμένες διερευνήσεις πού, ἄς μὴν τό ξεχνᾶμε, αὐτές στερέωσαν καί ἔδωσαν «ἐπιστημονικό καθεστῶς» στίς σπουδές μας. Ἡ συνείδηση τοῦ ὅλου ἀποκτᾶται μέ πολλές διαδρομές πού, ἄν δέν εἶναι ὅλες τους ιστορικές, ὅλες τους εἶναι ιστορικότροπες. Μιά ἀπό τίς διαδρομές αὐτές, πρῶτιστη καί αὐτονόητη, εἶναι ἡ κατανόηση τῶν λογικῶν μέ τίς ὁποῖες ἔχει γίνει ἡ «διάσωση» ὅσων πεπραγμένων συνιστοῦν τό σῶμα τῆς ἱστορίας: πρόκειται γιά μιά διαδρομή πού περνᾷ ἀπό πολλά πεδία, ἀπό πολλές ἀποτυπώσεις τῆς μνήμης, ἀπό τά ἴδια τά ὁρατά ἢ ἀνιχνεύσιμα λείψανα τῶν πράξεων, πεδία πού δέν ἐνσωματώνονται πάντα στήν ὕλη τοῦ ιστορικοῦ. Ἄς εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἀπό ὅσα πρόκειται νά ἀκούσουμε θά καταφανεῖ ἡ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν «ἐσωτερικῶν ἐπιταγῶν» τοῦ ιστορικοῦ στά ἔργα του, στό ἔργο τοῦ συλλογικοῦ ιστορικοῦ, ὅπως κατά καιρούς αὐτός εἶχε διαμορφωθεῖ, καί ὅπως, πλουσιότερος, θά λέγαμε, ἔχει διαμορφωθεῖ στίς μέρες μας.

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ (1877-1885)

τοῦ Σπύρου Καράβα

ΕΑΝ ΚΑΠΟΙΟΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ θελήσει νά ἀπαντήσει στό ἐρώτημα ποιές ὑπῆρξαν οἱ ἐδαφικές διεκδικήσεις τῆς Ἑλλάδας, στό ἀνάπτυγμα τοῦ 19ου αἰώνα, θά διαπιστώσει ὅτι ἡ ἀπάντηση μόνο εὐκολη δέν εἶναι. Θά παρατηρήσει μάλιστα ὅτι οἱ ὑπό διεκδίκηση περιοχές συμφύρονται μέ ὅ,τι ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο μιᾶς ἑλληνικῆς σφαίρας ἐπιρροῆς στήν Ἀνατολή.

Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτές εἶναι ἀμεσα συνυφασμένες, εἶναι αἰτία καί ἀποτέλεσμα μαζί, τῆς ἀοριστίας τῆς Μεγάλης Ἰδέας ὡς πρός τό ἑλληνικό μέγιστο, ὡς πρός τά ὅρια τῆς *ιδανικῆς* Ἑλλάδας. Ἐπακόλουθο: οἱ ἀπανωτές ἀπογοητεύσεις.

Λίγες μέρες μετά τή λήξη τοῦ Βερολίνιου Συνεδρίου, τό 1878, ὁ Ἀναστάσιος Βυζάντιος, ἀποτυπώνει ὠραία τό σφυγμό τῆς ἐποχῆς: «Πᾶσα δεκαετία παρελθούσα περιέκοψε καί τās ἐλπίδας καί τό γόητρόν μας. Ποῦ ἦσαν τά ὅρια τῆς *ιδανικῆς* Ἑλλάδος πρό 50 ἐτῶν; Ποῦ εἶναι σήμερον; Ὁ Ρήγας ἐβλεπε μέχρι τοῦ Ἰστροῦ καί μέχρι τῆς Ἐρυθρᾶς. Πρό δέκα ἀκόμη ἐτῶν ἠλπίζομεν ὅτι μᾶς ἔμενεν ὁ Αἴμος. Σήμερον δυσπιστοῦμεν καί περί τοῦ Ὀλύμπου καί περί τῶν Ἀκροκεραυνίων» ... «Τά ὅρια τῆς *ιδανικῆς* Ἑλλάδος πλησιάζουσι βαθμηδόν πρός τά ὅρια τῆς πραγματικῆς».

Οὕτως ἢ ἄλλως, ἀπό τήν *ιδεατή* γραμμή Ὀλύμπου-Μετσόδου-Πίνδου-Κεραυνίων ὁρέων, τήν ὁποία πρότεινε ὁ Καποδίστριας τό 1828 στίς προστάτιδες δυνάμεις –γιά νά ὑποχωρήσει, ὡς γνωστόν, στήν ἐφικτή Παγασητικοῦ-Ἀμβρακινοῦ–, μισό αἰώνα ἀργότερα τά χερσαῖα σύνορα τοῦ Βασιλείου ἔχουν παραμείνει ἐπὶ τά αὐτά· ἔχουν ἀλλάξει ὅμως οἱ στόχοι, ἔχουν διαφοροποιηθεῖ τά ἐπιχειρήματα καί ἔχουν ὀπλιστεῖ μέ ἐπιστημονική τεκμηρίωση. Τά ἀπώτατα ὅρια τῶν ἀρχικῶν διεκδικήσεων ἔχουν ὑπερκερασθεῖ: τόν Ὀλυμπο ἔχει ἀντι-

Ὁ Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος φωτογραφία τοῦ 1867

καταστήσει ἡ ὄροσειρά τοῦ Αἴμου, τό Μέτσοβο τό ὄρος Σκάρδος καί τά Κεραύνια οἱ ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ Σκούμπι. Μέ ἄλλα λόγια, ὀλόκληρη ἡ Θράκη, ὀλόκληρη ἡ Μακεδονία καί ἡ μισή σημερινή Ἀλβανία.

Ἀλλά καί ὁ χαρακτηρισμός *ἀπώτατα ὅρια* ὑποχώρησε γιά νά τόν διαδεχθεῖ ὁ πῖο δυναμικός καί αὐτόματα τεκμηριωτικός: τά *ἀπαράγραπτα δίκαια τοῦ ἑλληνισμοῦ*. Ἐχει μικρή σημασία γιατί εἶναι *δίκαια*, ἀπό ποῦ εἶναι *ἀπαράγραπτα* καί ποιοί ἀποτελοῦν τόν *ἑλληνισμό* ἀπό τοὺς πληθυσμούς πού τοὺς ἔταξε ἢ μοῖρα νά κατοικοῦν τήν ἑλληνική χερσόνησο. Αὐτό πού ἔχει μεγαλύτερη σημασία εἶναι ὅτι ὁ πανδήμως ἀποδεκτός αὐτός ὀρισμός τῶν ἐδαφικῶν διεκδικήσεων τοῦ Βασιλείου διαθέτει τήν ἀπαραίτητη ἐλαστικότητα (γεωγραφική ἢ καί νοηματική), στοιχεῖο πού τόν καθιστᾷ ἐπιχειρησιακό καί σέ ἀπόλυτη ἀρμονία μέ τό εὐπροσάρμοστο καί

* Τό χειρόγραφο τῆς ἀνακοίνωσης στό Συνέδριο *Ιστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας 1833-2002* «ὑπεξαίρεθηκε» ἀπό τόν συγγραφέα, καί συνεπῶς δημοσιεύεται ἐδῶ χωρίς τή συνήθη σκευή τῶν ὑποσημειώσεων.

πολυσήμαντο περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Τό πῶς ἐγίνε αὐτή ἡ ὑπέρβαση, τό πέρασμα ἀπό τόν Ὀλυμπο στόν Αἴμο, δέν εἶναι τοῦ παρόντος. Οἱ ἐμπεριστατωμένες μελέτες τοῦ Κωνσταντίνου Δημαρᾶ, τό *Πρότυπο Βασίλειο* τῆς Ἑλλης Σκοπετεᾶ, τό *Ἔθνος καί Ὁρθοδοξία* τοῦ Παρασκευᾶ Ματάλα, ἔδειξαν τούς δρόμους γιά νά ξεδιαλύνουν τά πράγματα. Τό βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι σέ αὐτήν ἀκριβῶς τή συνάφεια στάθηκε βαρύνουσα ἡ συμβολή τοῦ Κωνσταντίνου Παραρρηγόπουλου, στούς ἀπολύτως διαπλεκόμενους ρόλους τοῦ ιστοριογράφου, ἀλλά καί τοῦ ἐπιτελικοῦ στελέχους τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ρόλοι μέ τούς ὁποίους μετέχει ἐνεργά στά τεκταινόμενα, τά χρόνια πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

Ἀπό τήν καίρια συμμετοχή τοῦ Παπαρρηγόπουλου στή σχετική συζήτηση, ἐπέλεξα νά ἀναφερθῶ, στόν περιορισμένο χρόνο αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης, σέ τρεῖς στιγμές:

– Τό 1877, ἓνα ἐντελῶς συμβατικό ὄριο, ἡ στιγμή πού ἐκδίδεται ὁ *Ἐπίλογος* τῆς πεντάτομης *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*: πρόκειται γιά τή σύνοψη μιᾶς πορείας πού ξεκίνησε τό 1860, γράφεται τό 1876 καί μεταφράζεται γαλλιστί, δύο χρόνια ἀργότερα, πρὸς φωτισμόν τῆς Ἑσπερίας.

– Ἡ δεύτερη στιγμή, τό 1879, συμπύπτει μέ τίς διπλωματικές διαβουλεύσεις ἐνόψει τῆς προσάρτησης τῆς Ἡπειροθεσσαλίας.

– Τέλος, τό χρονικό διάστημα 1883-85, ὅταν ὁ Παπαρρηγόπουλος, μετά ἀπό σχετική πρωτοβουλία τῆς κυβέρνησης, ἐπαναπροσδιορίζει τά γεωγραφικά ὅρια τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων.

ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ, ΜΕΣΑ ΑΠΟ τούς πέντε τόμους τῆς *Ἱστορίας* του καί τόν *Ἐπίλογο*, παρακολουθοῦμε τόν ιστοριογράφο νά ἀποκρυσταλλώνει καί νά κωδικοποιεῖ τά ἐπιχειρήματα βάσει τῶν ὁποίων οἱ ἑλληνικές ἀξιώσεις φτάνουν μέχρι τόν Αἴμο. Βασικό ἐργαλεῖο-ἐφεύρημα ἀποτελεῖ ὁ καταρχήν ἀνάδυνος ὅρος *ἑλληνικαί χῶραι*, ὅρος πού διαπερνᾶ τό σύνολο τοῦ ἔργου, καί μάλιστα πολλές φορές ἀναχρονιστικά. Ἡ νοηματοδότηση πού προσδίδεται στόν ὅρο αὐτό δρᾷ καταλυτικά. Ὁ Παπαρρηγόπουλος συγκαροτεῖ ἓνα γεωγραφικό συνεχές, πού λειτουργεῖ ὡς καμβάς πάνω στόν ὁποῖο πλέκεται τό εἰδύλλιο τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς μέ τό χρόνο, δηλαδή μέ τήν ἱστορία. Μέ ἄλλα λόγια ὁ παρονομαστής τῆς χρονικῆς συνέχειας, ἡ ὁποία ἔχει ἐπανειλημμένα σχολιασθεῖ, εἶναι ἓνα ἐνιαῖο χωρογραφικό συνεχές. Τό συνεχές αὐτό, τό ὁποῖο δέν ἔχει ἀρκούντως ἀναδειχθεῖ, λειτουργεῖ ὡς πεδίο ἀναφορᾶς τοῦ ἑλληνικοῦ. Συγκαροτεῖται σταδιακά, ἀπό τούς προϊστορι-

κούς χρόνους μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅποτε καί παγιώνεται ἡ ραχοκοκαλιά τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἐνας κόσμος πού ἀπλώνεται ἀπό τόν Εὐξεινο μέχρι τήν Ἀδριατική καί ἀπό τό Δούναβη μέχρι τήν Κρήτη.

Οἱ χῶρες νοτίως τοῦ Δούναβη ἀποκαλοῦνται ἔξαρχῆς ἑλληνικές, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας παραδέχεται ὅτι μέχρι τή μάχη τῆς Χαιρῶνειας τό *ἑλληνικόν ἔθνος* βρίσκεται νοτίως τῆς γραμμῆς Ὀλύμπου-Καμβουνίων-Κεραυνίων, ὅπου *ἐκπαλαί* κατεῖχτο ἀπό τούς Ἕλληνες. Συγκεκριμένα ὁ Παπαρρηγόπουλος σημειώνει ὅτι γιά τήν περίοδο πού ἐκτείνεται ἀπό τά μέσα τοῦ 8ου μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἡ Οἶτη, δηλαδή τό ὄριο τῶν *ἰδίως* λεγομένων ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀποτελοῦσε «τό ἐσωτερικόν τῆς Ἑλλάδος προπύργιον», ἐνῶ ὁ Ὀλυμπος μέ τά Καμβούνια «ἐλογίζοντο ὡς οἱ ἐξωτερικοί τῆς Ἑλλάδος προμαχώνες». Τέλος, ἡ «πρὸς βορρᾶν τῆς Θεσσαλίας κειμένη Μακεδονία κατακείτο ὑπό φυλῶν αἰτινες δέν ἦσαν μέν ἴσως καθαρῶς ἑλληνικαί, προσήγγιζον ὅμως πολύ κατά τε τήν γλῶσσαν καί τό ἦθος πρὸς τά ὀλιγώτερον πολιτισθέντα ἑλληνικά φύλα, τά τε θεσσαλικά καί τά ἠπειρωτικά».

Ὁ Δούναβης, ὡστόσο, θά παγιωθεῖ ὡς σύνορο τοῦ κράτους ἀπό τόν *μεσαιωνικό* ἑλληνισμό. Ἡ εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν στίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰῶνα, μετά τίς βαρβαρικές ἐπιδρομές, διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς:

1. μεταξύ Δούναβη καί Αἴμου, πλήρης ἐπικράτησης τῶν σλαβοβουλγάρων

2. μεταξύ Αἴμου καί Ὀλύμπου, ἐγκατάσταση σλαβικῶν φύλων, ἀλλά ὄχι ἐπικράτηση

3. νοτίως τοῦ Ὀλύμπου πλήρης συγχώνευση, προϊόντως τοῦ χρόνου, τῶν ἐπιδρομῶν μέ τήν ἀριθμητικά ὑπέρτερη ἑλληνική φυλή.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἀρχή τῆς τριμεροῦς ταξινόμησης σφραγίζει ὄχι μόνο τή σύλληψη τοῦ χρόνου, ἀλλά καί τοῦ χώρου. Τό 1871, στόν 4ο τόμο τῆς *Ἱστορίας*, ἔχουμε τήν κατάσταση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως διαμορφώθηκε μετά τήν ὀλοκλήρωση τῶν σλαβικῶν, τῶν βλαχικῶν καί τῶν ἀλβανικῶν ἐποικήσεων, δηλαδή ὅπως παρέλαβε τίς ἑλληνικές χῶρες ὁ ὀθωμανός κατακτητής. Τό τρίσημο σχῆμα στή γεωγραφία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν παγιώνεται καί ὡς πρός τή γλώσσα καί ὡς πρός τή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἔτσι:

- στό βόρειο τμήμα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, δηλαδή μεταξύ Δούναβη καί Αἴμου, ἔχει πλήρως ἐπικρατήσει ἡ βουλγαρική γλώσσα καί ὁ βουλγαρικός πληθυσμός εἶναι ὑπέρτερος τοῦ ἑλληνικοῦ

- στό ἐνδιάμεσο τμήμα, δηλαδή σέ Μακεδονία καί Θράκη, ἔχουμε ἰσορροπία βουλγαρικῆς καί ἑλληνικῆς γλώσσας, καί ἰσοψηφία τῶν δύο πληθῆστερων φυλῶν

- στό νότιο τμήμα τοῦ ἀρχέγονου ἑλληνισμοῦ παρατηρεῖται πλήρης ἐπικράτηση καί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Ἄλλωστε, ἕνας ἀπό τοὺς λόγους ἐξαιτίας τῶν ὁποίων κατέρρευσε τό βυζαντινό κράτος, ὑπῆρξε, κατά τόν Παπαρρηγόπουλο, ἡ ἀπουσία ἐθνικῆς ἐνότητας. Κι αὐτό γιατί ὁ πληθυσμός τοῦ κράτους ἀπαρτιζόταν ἀπό τρεῖς ἑτεροειδεῖς ομάδες:

1. τόν ἀρχέγονο ἑλληνισμό, πού ἀποτελοῦσε τήν ἀσφαλεστέραν καί κυριωτέραν ἠθικήν τοῦ κράτους δύναμιν, ἀλλά ἦταν ἀριθμητικά μικρή σέ σχέση μέ τό μέγεθος τοῦ κράτους

2. τόν ἐπίκτητο ἑλληνισμό, ὁ ὁποῖος «ἐλάλει τήν γλῶσσαν τήν ἑλληνικήν, ἔστερεῖτο ὅμως τῶν παραδόσεων, τῶν ἀναμνήσεων, τῶν αἰσθημάτων, καί ἰδίως τῆς φιλοτιμίας τοῦ ἀρχεγόνου ἑλληνισμοῦ». Ἔτσι ναι μέν συνέπραττε μέ τόν ἀρχέγονο ἑλληνισμό, «ἀλλά δέν ἦτο φύσει μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένος»

3. τοὺς ἑτερογλώσσους ἄλλοφύλους, «οἵτινες ἦσαν πολλάκις ἀναφανδόν πολέμοι» τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἐπισημαίνουμε ὅτι καθοδηγητικός μίτος καί στό χρονικό καί στό γεωγραφικό συνεχές εἶναι ἡ ἑλληνική γλώσσα καί τὰ παρεπόμενά της (ἠθῆ-ἔθμα-πολιτισμός, συνείδηση τοῦ συνανήκειν). Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, ἐπειδή ἡ γλώσσα ἐξασφαλίζει τή συνέχεια, μαθαίνουμε ὅτι ἡ *Μοναρχία τῆς Κωνσταντινουπόλεως* ἐπεδίωξε νά ἐξελληνίσει τοὺς ἐπῆλυδες τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, προσπάθεια πού καρπο-

φόρησε ἀπολύτως νοτίως τῆς γραμμῆς Ὀλύμπου-Κεραυνίων, καί μερικῶς πάνω ἀπό αὐτή τήν κρίσιμη γραμμή τοῦ *ἔκπαλαι ἑλληνισμοῦ*.

Τό ἐπιμύθιον ὁ ἀναγνώστης θά τό βρεῖ στή σελίδα τῶν διορθώσεων, στό τέλος τοῦ τόμου, πού ὅπως εἶπαμε κυκλοφόρησε τό 1871: *ἂν τό ἑλληνικόν ἔθνος, ἀντί νά σκορπίζεται πρός δυσμάς πρός μισημβρίαν καί πρός ἀνατολάς, κατελάμβανεν ὁμοθυμαδόν Μακεδονία-Ἰλλυρία, Θράκη καί τίς δύο Μοισίες, θά συγκροτοῦσε μεταξύ Ἰστρου καί Ταινάρου ὄγκον συμπαγῆ, πού θά καθιστοῦσε δυνατή τήν ἀπόκρουση τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καί τή δική του ἐπικράτηση. Ἀλλά τά γεγόμενα οὐκ ἀπογίνονται καταλήγει ὁ Παπαρρηγόπουλος.*

Εἶναι προφανές ὅτι τό φιορμάνι τοῦ 1870, πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη πράξη ἐπίσημου ἀκρωτηριασμοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐντεῦθεν τοῦ Αἴμου, τοῦ ἔχει ἀφήσει πικρή γεύση.

Ὅταν τό 1874 κυκλοφορεῖ ὁ τελευταῖος τόμος τῆς *Ἱστορίας* του, τό Πατριαρχεῖο ἔχει ἤδη ἐπικυρώσει, ἀπό τό 1872, τόν ἀκρωτηριασμό, καί ὁ ἱστοριογράφος ἀποφαίνεται ὅτι σέ Μακεδονία καί Θράκη ὁ ἑλληνισμός, ναι μέν κατέχει τό ἡμισυ τῶν χωρῶν αὐτῶν, ἀλλά λόγω τῆς πολυδιάστατης ὑπεροχῆς του ἀποτελεῖ τόν ἠθικό κύριο.

Τό 1876 ὁ Παπαρρηγόπουλος ὀλοκληρώνει τόν *Ἐπίλογό* του, ἐνώ ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται στή δίνη τῆς Ἀνατολικῆς κρίσης. Οἱ τρεῖς διακριτές ζῶνες τῶν ἱστορικῶν ἑλληνικῶν χωρῶν παραμένουν μέ τήν ἴδια ὀροθετική σήμανση. Οἱ διαφορές ἐντοπίζονται στήν ὀρολογία: στή βόρεια ζῶνη ὁ ἑλληνισμός ἔχει ἀπλωέσει ὀριστικά τά ἐθνολογικά του εἰρήματα. Στήν *ιδιάζουσα* μεσαία ζῶνη, ἡ ἑλληνική γλώσσα δέν ἐπικρατεῖ μόνο μέχρι Σερρών καί Ζίχνης, ἀλλά καί μέχρι Στρωμνίτης-Μελενίκου-Φιλίππου-πόλεως καί Ἀδριανουπόλεως. Αὐτά γράφονται τή στιγμή πού ὁ ἑλληνισμός ὀλόκληρος, ὁμόθυμα καί διά τοῦ Παπαρρηγόπουλου καί διά τῶν χαρτῶν του, προσπαθεῖ νά ὑποβάλει στήν Εὐρώπη τήν «ιδέαν τῆς καθιερώσεως τοῦ Αἴμου ὡς φυσικοῦ ὀρίου τοῦ χωρίζοντος τόν Σλαυισμόν ἀπό τόν Ἑλληνισμόν».

Αὐτό πού πρέπει νά κρατήσουμε ἐδῶ εἶναι ὁ ὑπόγειος γεωγραφικός προσδιορισμός στόν ὁποῖο προβαίνει ὁ ἱστοριογράφος. Τοὺς δύο παράλληλους ἄξονες Σερρῶν-Ζίχνης καί Στρωμνίτας-Ἀδριανούπολης θά τοὺς ξαναβροῦμε ἀργότερα στήν ἐπισηματολογία του.

Πρός τό παρόν, τό γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Εὐρώπη δέν πείσθηκε. Καί ἐπειδή τό 1878 τό φράγμα τοῦ Αἴμου κατέπεσε μέ τή δημιουργία τῆς νότιας Βουλγαρίας—ὅπως ἀποκαλοῦν τήν ἡμιαυτόνομη Ἀνατολική Ρωμυλία, πρέσβεις καί πρόξενοι τοῦ Βασιλείου—, ἐπιβάλλεται νά ἐφευρεθεῖ μιὰ νέα ὀροθετική γραμμή, νέο ἀνάχωμα τοῦ ἑλληνισμοῦ πρός τόν σλαυισμό.

Εξάλλου, στο Βερολίνο ή Ελλάδα δεν είχε ζητήσει, βεβαίως, να της επιδικαστούν οι ιστορικά ελληνικές χώρες νοτίως του Αΐμου. Είχε ζητήσει απλώς οι χώρες αυτές να μείνουν υπό την πολιτική κατοχή της Τουρκίας και την πνευματική του Πατριαρχείου, για να της δοθεί ο χρόνος να κάνει ό,τι παραμέλησαν τόσο ο αρχαίος και μεσαιωνικός όσο και ο νεώτερος ελληνισμός. Δηλαδή να τις εξελληνίσει ώστε να αποδειχθεί του λόγου και των καρτών τό αληθές. Και ως ελάχιστο αντίλλαγμα για την ειρηνόφιλη στάση της, ζήτησε να της επιδικαστούν οι έκπαλαι ελληνικές χώρες, δηλαδή Θεσσαλία και Ήπειρος.

ΕΡΧΟΜΑΣΤΕ ΕΤΣΙ ΣΤΗ δεύτερη στιγμή την οποία προεξαγγείλαμε. Όταν, τον Ιούλιο του 1879, η Ελλάδα διαπραγματεύεται την ένσωμάτωσή της Ήπειροθεσσαλίας, ο Παπαρηγόπουλος είναι περισσότερο ανήσυχος από ποτέ. Κι αυτό, γιατί η Ρωσία ζητά την άρση του σχίσματος προκειμένου να συνενάσει στις ελληνικές αξιώσεις. Σε ιδιωτική επιστολή —και αυτό βέβαια έχει τη σημασία του— προς τό φίλο του διπλωμάτη Γεώργιο Αργυρόπουλο, γράφει πώς μιά τέτοια εξέλιξη «ουδέν άλλο σημαίνει ειμή την εις τούς Βουλγάρους παραχώρησιν του ήμισεως της Θράκης και του ήμισεως της Μακεδονίας». Και δίνοντας ένα μάθημα πολιτικού σχεδιασμού μακράς πνοής, υπεράνω ψηφροθηρικών υπολογισμών, συνεχίζει: «Τό ελληνικόν έθνος ως πάν έθνος, έχει συμφέροντα ένεστώτα και συμφέροντα μέλλοντα». Ένιοτε συμβαίνει τά συμφέροντα του μέλλοντος να αντίστρατεύονται τά του ένεστώτος. Αυτό ισχύει και τώρα. Τό συμφέρον του μέλλοντος μάς επιβάλλει να προτιμώμεν την τουρκική κατοχή των ελληνικών χωρών, από την άρση του σχίσματος. Γιατί ή άρση του σχίσματος, αν υποθέσουμε ότι μάς εξασφαλίζει την Ήπειροθεσσαλία, συγχρόνως καταδικάζει τις υπόλοιπες ελληνικές χώρες, εκείθεν του Όλύμπου, εις την σλαβικήν κυριαρχίαν. Κυριαρχία τελεσιδικη, και όχι υπό προθεσμία όπως είναι αυτή της Τουρκίας. Αν μάς «έλεγον, ιδού όλη ή Ήπειρος και όλη ή Θεσσαλία, άλλο τίποτε δέ ουδέν θέλετε λάβη προς βορράν, τό αντίλλαγμα δέν ήθελε συνάδη προς τό αληθές εθνικόν συμφέρον, έν συνόλω θεωρούμενον». Και πραγματιστής πάντοτε συμπληρώνει ότι αυτή είναι ή έδική του γνώμη. «Είς την Ελλάδα άπεναντίας από του πρώτου μέχρι του ύστάτου, έν τε τη Κυβερνήσει και έν τη αντιπολιτεύσει, επικρατεί ή εναντία δοξασία. Κάλλιον, λέγουν τό σημερινό αυγό παρά ή αύριανή όρνιθα».

Εδώ ξεδιπλώνεται πράγματι ολόκληρη ή πολιτική ευφυΐα του ιστοριογράφου, ή στρατηγική σκέ-

Λαϊκή άφίσσα για τη μάχη του Κιλκίς

ψη, τό ανάστημα του έθνικου ήγέτη, ό οποίος όμως βρίσκεται εκτός της στενής πολιτικής άρένας. Ο Παπαρηγόπουλος άγωνιά, και δικαίως. Άγωνιά για τό έθνος του, για τό έθνος-κράτος πού όραματίστηκε, και ό ίδιος τό προίκισε μέ τρεις χιλιάδες χρόνια ιστορικού βίου, ένώ του 'ταξε έναν τεράστιο χώρο από τον Αΐμο ως την Κρήτη. Άγωνιά γιατί γνωρίζει ότι δέν μπορεί να έλπίζει ούτε στην διάσδ ήρου κατάκτηση ούτε στην διαπραγματέυση έπαναστατικώ δικαίω, άφου όί όμογενείς καθεύδουν, όπως πικρά διαπίστωνε και ό φίλος του Άλέξανδρος Ραγκαβής. Και βεβαίως δέν μπορεί να έλπίζει στην άρχή των έθνοτήτων αν, κατά καλή τύχη της Ελλάδας, της παραχωρηθούν ολόκληρες οι έκπαλαι ελληνικές χώρες. Γιατί άπλουστάτα, σε αυτή την περίπτωση, τά έναπομείναντα συμπαγή και συνεχή προς τό Βασίλειο έθνολογικά έρείσματα θα άποδεικνύονταν τόσο ισχνά, πού θα άκύρωναν έν τοίς πράγμασι την όποια μελλοντική έλπίδα για αύξηση του ελληνικου κράτους, πέραν της φυσικής όροθητικής γραμμής Όλύμπου-Καμβουνίων-Μετσόδου. Όροθεσία την όποία ιδεαζόταν όπως είδαμε και ό Καποδίστριας.

Τό μόνο λοιπόν πού άπέμενε ως λύση ήταν ή διατήρηση του status quo, ή διατήρηση άφενός της τουρκικής κυριαρχίας, πού λειτουργούσε ως άνάχωμα στον σλαβικό έπεκτατισμό, και ή διατήρηση

άφετέρου του σχίσματος, πού λειτουργούσε ως υποκατάστατο της αρχής των εθνότητων. Μόνον έτσι μπορούσε να συντηρηθεί η έλπίδα ζωντανή, ώσπου οι καιροί να γίνουν ευθετότεροι.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΟΜΩΣ, Ο ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ τών *άπαραγράπτων δικαίων* ήταν απόλυτα αναγκαίος για την άποτελεσματική όργάνωση του έθνικου αγώνα. Άλλωστε, και τά *πραγματικά* σύνορα του κράτους άλλαξαν τό '81, ίσως και' εύχην.

Τό νερό βέβαια είχε μπει στό αυλάκι και από άλλες πλευρές. Ό Κωνσταντίνος Βατικιώτης, ό Πέτρος Λογοθέτης, ό Άθανάσιος Εύταξίας, μέ διαφορετικές εύκαιρίες, είχαν καταθέσει, από τό 1876 μέχρι τό 1884, στό Υπουργείο Έξωτερικων τίς απόψεις τους για τό ίδιο ζήτημα: τήν ανάγκη δηλαδή να περιοριστούν οι έθνικές βλέψεις και να επικεντρωθούν οι έθνικές ενέργειες σε λιγότερο μακρινές και *έχθρικά διακείμενες* για τόν *έλλητισμό* χώρες. Άν διαφωνούσαν κάπου, ήταν στή γραμμή πού θά προσδιόριζε τά *άπώτατα όρια* τών *άπαραγράπτων δικαίων*.

Πάντως, *grosso modo*, ή νοητή γραμμή Άχρίδας-Στρώμνιτσας-Νευροκόπου, τήν οποία συναντήσαμε πιό πάνω, ήταν γενικά άποδεκτή. Ειρήσθη εν παρόδω, ότι ή συγκεκριμένη όροθεσία ύπαγορεύθηκε από τά όρια τής Βουλγαρικής Έξαρχίας, έτσι όπως προσδιορίστηκαν από τό Φιρμάνι του 1870.

Φτάνουμε λοιπόν στήν τρίτη στιγμή πού επέλεξε να αναφερθώ. Αρχές του 1884, ό Υπουργός Έξωτερικων, Άλέξανδρος Κοντόσταυλος, υποβάλλει στόν Παπαρηγόπουλο, πρόεδρο πλέον του Συλλόγου προς Διάδοσιν τών Έλληνικών Γραμμάτων, τό έρώτημα: «ποία είναι τά εν Μακεδονία όρια εντός τών οποίων δύναται να ύποστηριχθώσιν άποτελεσματικώς αι ήμέτεροι αξιώσεις». Τό άπαντητικό επίσημο και άπόρητο υπόμνημα του ιστοριογράφου είναι βέβαιο ότι θά τό ζήλευαν πολλοί άνωτατοι επίτελικοί αξιωματικοί οιοδήποτε στρατού. Έχει λάβει γνώση όλων τών εκθέσεων πού είχαν κατά καιρούς κατατεθεί στήν πολιτική ύπηρεσία του Υπουργείου, όπου και ό ίδιος είχε γνωμοδοτήσει για τό ζήτημα ήδη από τό 1883. Τώρα, έχοντας μπροστά του τό τελευταίο υπόμνημα του Γενικού Προξένου Θεσσαλονίκης, συντάσσει τήν άπάντησή του. Η Μακεδονία —πού εξακολουθεί μαζί μέ τή Θράκη, να άποτελεί στήν *Ιστορία* του τήν ενδιάμεση ζώνη τών έλληνικών χωρών— τέμνεται, μέ τή σειρά της, σε 3 παράλληλες ζώνες (πάντοτε τό τριμερές): στή νότια, τήν *άναμφισβητήτως* έλληνική, στή μέση, *άμφισβητουμένην* υπό *Έλλήνων* και *Βουλγάρων* και στή βόρεια, *άναμφισβητήτως* *άλλοτρίαν* του Έλλητισμού.

Η λογική πού διέπει τήν όροθεσία τής νότιας ζώνης ύπακούει στόν συνδυασμό τριών παραμέτρων:

- στό όριο έλληνοφωνίας,
- στίς γεωγραφικά όμορες τουρκόφωνες και βλαχόφωνες νηίδες και
- κυρίως στίς γεωπολιτικές έπιταγές ώστε να έξασφαλισθεί ή Θεσσαλονίκη και τά νώτα της άφενός, και να διαφυλαχθούν άφετέρου οι *επέκεινα* βλέψεις.

Η βασική, όμως, προτεραιότητα παραμένει ή Θεσσαλονίκη, καθώς εάν «ήτο μάλλον Έλληνική και όλιγώτερον έβραϊκή», «εάν φερ' ειπείν ήτο ό,τι ή Σμύρνη», «τό Μακεδονικόν ζήτημα θά ήτο δι' ήμάς κατά τό ήμισυ λελυμένον».

Πρώτος στόχος, λοιπόν, ή πάση θυσία επικράτηση μέχρι τή νοητή γραμμή Καστοριάς-Σερρών, πού άποτελεί τό όριο τής νότιας ζώνης. Δεύτερος στόχος να *διατηρηθεί* και να *κραταιωθεί* εν *οικειότητι* προς τόν Έλλητισμόν ή μεσαία ζώνη. Ζώνη όπου «οΐδαμοΐ όμιλείται ή έλληνική γλώσσα ως μητρική πλην του Μελενίκου και εν μέρει του Νευροκόπου». Συνεπώς ό *έχθρος*, έχοντας «σύμμαχον τό όμόγλωσσον και τό όμότροπον εν τή μέση ζώνη, εισορμά και όπου δύναται εις τήν νοτίαν, εις Θεσσαλονίκην εις Σέρρας, εις Καστορίαν». Ό σημαντικότερος σύμμαχος, τό βασικότερο έθνολογικό έρεισμα στή μεσαία ζώνη, είναι οι βλαχόφωνοι, πού άποτελούν «τό πιστότατον στοιχείον του μακεδονικού έλλητισμού».

«Τήν Μακεδονίαν ταύτην, νοτίαν και μέσην αξιοΐ ό έλλητισμός εύλόγως», καταλήγει ό Παπαρηγόπουλος. Στόν προσδιορισμό, ώστόσο, τής μεσαίας ζώνης δέν εμφανίζεται άτεγκτος. Άντίθετα προτείνει δύο γραμμές ύποχώρησης: ή τελευταία πρέπει να περιλαμβάνει όποσδήποτε τά Βιτώλια, τή Γευγελή, τή Στρώμνιτσα και τό Μελένικο. Γιατί, όπως ύποστηρίζει: «έν τω καθήκοντι, χρόνω πρέπει να έχωμεν και ήμεις τί να θυσιάσωμεν» ... «διότι και ό πολέμιος θά θυσιάση εάν ήμεις προσλάβωμεν» όσα *άξιοΐμεν*.

Οι προτεινόμενες θυσίες, άφορούν τήν Άχρίδα, τό Κρούσοβο, μέρος του Μοριχόβου, τόν Περλεπέ και τό Νευροκόπι. Ό Παπαρηγόπουλος, διαθέτοντας δεινή γεωπολιτική σκέψη, έχοντας τή στόφα ήγέτη-καθοδηγητή, ξεδιπλώνει έδώ τό επιχειρησιακό του σχέδιο· σχέδιο κατάκτησης μιας εν πολλοΐς άφιλόξενης για τόν έλλητισμό χώρας, πού όμως είναι αναγκαία, προκειμένου να συγκροτηθεί κράτος, μέ εύρος τέτοιο ώστε να δημιουργεί τίς προϋποθέσεις για οικονομική ανάπτυξη και για συγκρότηση εύπόληπτου στρατού, όπως ό ίδιος τονίζει. Κι αυτά, τά έγγυώνται μάλλον οι εύφορες πεδιάδες και τά όροπέδια τής Μακεδονίας, παρά οι όρεινοι όγκοι τής Ηπείρου-Άλβανίας ή ό εύκολα προσβαλλόμενος και συνάμα άγονος νησιωτικός χώρος. Επιπλέον, συνεχίζει, ή Μακεδονία είναι εκ τής θέσεώς της, ό μόνος δυνατός χερσαΐος δρόμος πού να έξασφαλίζει τήν πρόσβαση προς τόν *επέκει-*

να ἑλληνισμὸν τουτέστι, τὴν ἐπίσης εὐφορη νότια Θράκη μαζί καὶ τὸν προαιώνιο πόθο τοῦ ἔθνους, τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ στρατηγικὴ τὴν ὁποία προτείνει ἐδῶ ὁ Παπαρρηγόπουλος στὴν πολιτικὴ ἡγεσία θά γίνει γρήγορα ἀποδεκτὴ καὶ θά ἀποτελέσει παρακαταθήκη γιὰ τὴν ἀκολουθητέα ἐξωτερικὴ πολιτικὴ μέχρι τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους.

Πρῶτος, ὁ ἐπιστήθιος φίλος του Χαρίλαος Τρικούπης τὴν κάνει πράξη. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1885, ἀμέσως μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, δηλώνει δημοσίως, στὸ Λονδίνο ὅπου βρίσκεται, ὅτι ἀπώτερος στόχος τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἡ διασφάλιση τῆς μεσαίας ζώνης τῆς Μακεδονίας: ὀπωσδήποτε τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν Σερρῶν καὶ εἰ δυνατόν τῶν Βιτωλίων.

Ταυτοχρόνως ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἀρχῆς τοῦ 1885, διευκρινίζει μὲ νέο ὑπόμνημά του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο ὅτι ὁ ἐν λόγω διαχωρισμὸς σὲ διεκδικούμενες ζῶνες δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἱστορικὴν βάση, καὶ συνεπῶς δὲν μπορούμε νὰ υποστηρίξουμε στὴ διεθνή κοινότητα νέαν ἱστορικὴν τάχα ὀροθέτηση τῆς Μακεδονίας, προσαρμοσμένη στὶς τρέχουσες πολιτικὲς ἀνάγκες. Τὸ ὑπόμνημα συμπληρώνεται μὲ Σημειώσεις διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν δημοσιογραφίαν, ὅπου χαράσσει ὁ ἴδιος καὶ τὴν ἐπίσημη γραμμὴ πλεύσης στὸ πεδίο τῆς προπαγάνδας. Ὑπαγορεύει στὴν Κυβέρνηση τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ, μὲ τὴ σειρά της, στὴ διαβουκόληση τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης, οὕτως ὥστε ἀφενὸς νὰ καταγγελοῦν οἱ ραδιογραφίαι τῶν Βουλγάρων καὶ ἀφετέρου νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ κυριαρχία στὶς διεκδικούμενες χῶρες.

ΑΣΦΑΛΩΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ τῆς δικαίωσης τῶν ἐθνικῶν πόθων, τὴν ἴδια ἐποχὴ, συμπορεύεται καὶ συστρατεύεται ἡ πλειοψηφία τῶν διανοουμένων. Ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, μὲ τὰ ὄπλα πού διαθέτει, συνεισφέρει τὸν ὀβολό του στὸν βωμὸ τοῦ ἀλυτρωτισμοῦ. Ξεχωριστὴ ὅμως εἶναι ἡ παρουσία καὶ ἡ συνεισφορὰ τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Συνεισφορὰ πολυδιάστατη: ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τῶν δικαίων τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα ἀπὸ τίς 4.800 σελίδες τῆς Ἱστορίας του, ἐκλαϊκευση τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου καὶ διαπαιδαγώγηση τοῦ λαοῦ ὁμιλίες καὶ διαδηλώσεις στὸ ἐσωτερικὸ, προπαγάνδα στὸ ἐξωτερικὸ· ἀνάληψη ἐθνικῶν ἀποστολῶν σὲ Δύση καὶ Ἀνατολή· προσδιορισμὸς καὶ ἐπαναπροσδιορισμὸς τῶν στρατηγικῶν στόχων.

Ὁ Παπαρρηγόπουλος δὲν σκηνοθέτησε μόνο τὸ ἱστορικὸ καὶ γεωγραφικὸ παρελθόν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους· δὲν σφράγισε ἀνεξίτηλα μόνο τὴν ἱστορικὴ παιδεία τοῦ τόπου του· σχεδίασε ἐπιπλέον καὶ τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἱστορία οὔτε δικαιώνει οὔτε καταδικάζει πρόσωπα καὶ πράγματα. Ἄν κάπου συμβάλλει, καὶ νομίζω ὅτι ὄντως συμβάλλει, εἶναι στὴν κατανόηση τοῦ παρελθόντος· στὴ θέαση ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων στὶς φυσικὲς τους διαστάσεις. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ὀπτική, θά μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς, ὅτι ὁ Παπαρρηγόπουλος στάθηκε συγχρόνως ὁ Γκιζώ καὶ ὁ Ματσίφι, ἀλλὰ καὶ —γιὰ νὰ δανεισθῶ ἕναν ὄρο ἀπὸ ἄλλα συμφραζόμενα— ὁ ἀγκιτάτορας-προπαγανδιστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

ΜΙΛΛΕΤ, ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΓΕΝΟΣ, ΕΘΝΟΣ

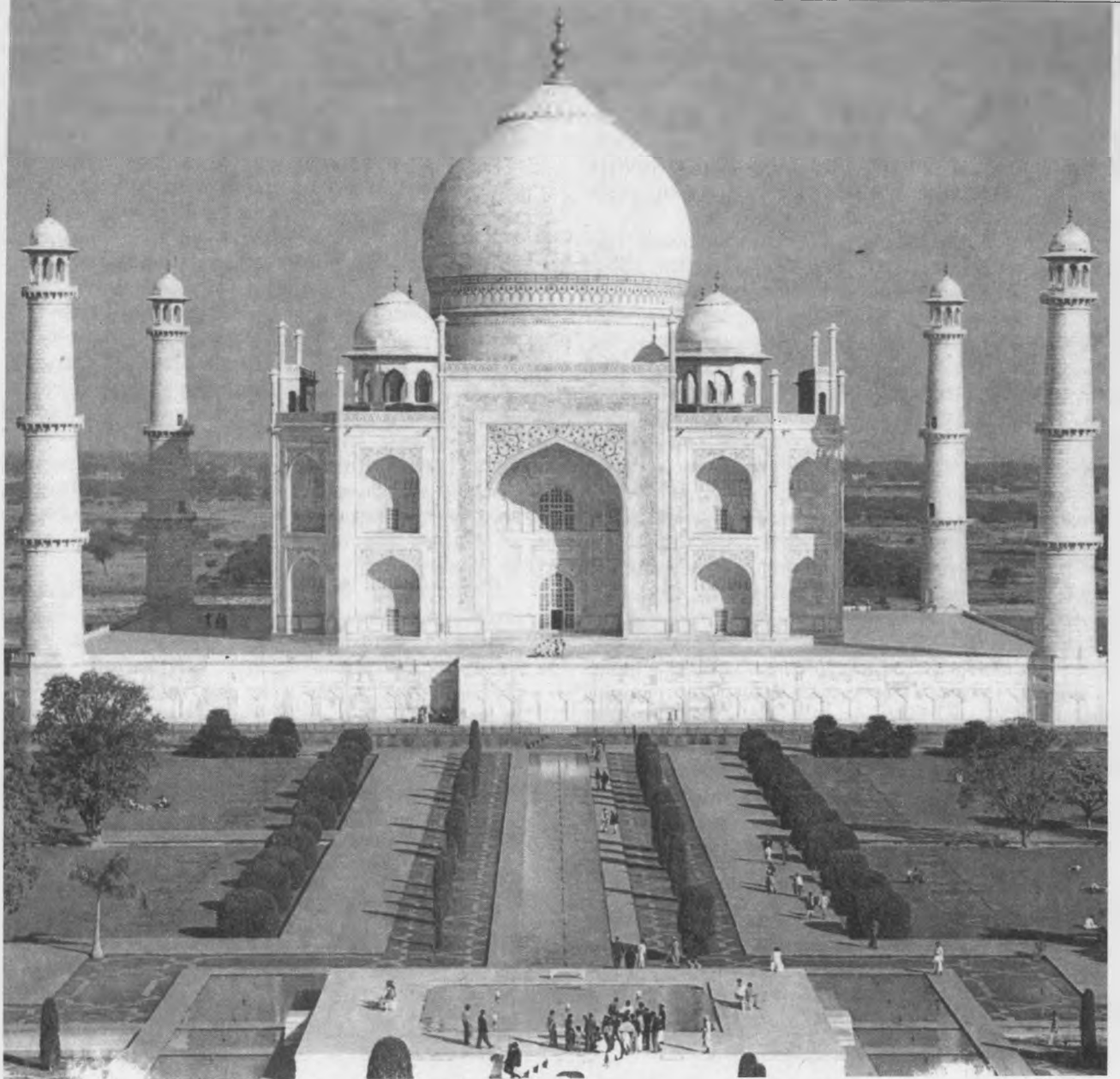
τῆς Σίας Ἀναγνωστοπούλου

ΟΙ ΟΡΟΙ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΓΕΝΟΣ, ὅπως καὶ μιλλέτ, ἄν καὶ πῶς σπάνιος, θεωροῦνται ὄροι-κλειδιά στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία. Σχεδὸν πάντα συναντῶνται μὲ τοὺς ἐπιθετικούς προσδιορισμούς, ἑλληνικό, ἀλύτρωτο, ὀρθόδοξο, ἀκόμα καὶ πανελλήνιο ἔθνος καὶ γένος. Ἐξίσου σημαντικοὶ εἶναι καὶ κάποιοι ἄλλοι, ὅπως οἰκουμενικότητα, ἀλυτρωτισμὸς, κλπ. Οἱ ἀναγνώσεις καὶ οἱ ἐρμηνεῖες τῶν παραπάνω ὄρων στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία εἶναι πολλές καὶ ποικίλες καὶ ἔχουν ὀδηγήσει σὲ

διαφορετικὲς ἱστοριογραφικὲς προσεγγίσεις τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους· σὲ διαφορετικὲς ἐπίσης ἀποτιμήσεις τοῦ ρόλου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ἀλυτρωτικοῦ ρόλου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καθὼς καὶ τῶν σχέσεων ἔθνους-ἐκκλησίας.

Μὲ τὴν σημερινή μου εἰσήγηση θά προσπαθῶ νὰ ἐντοπίσω αὐτοὺς τοὺς ὄρους στὴν ἱστοριογραφία, καὶ ὄχι μόνο, μιᾶς πολὺ συγκεκριμένης περιόδου, αὐτῆς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. καὶ τῶν ἀρχῶν

τοῦ 20οῦ. Ὁ χρονικός περιορισμός δικαιολογεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι: α) ἡ ἱστορική πραγματικότητα τῆς περιόδου παρουσιάζει κάποια σημαντικά χαρακτηριστικά: κάμψη τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τανζιμάτ καί ἀπολυταρχική, πανισλαμιστική πολιτική τοῦ σουλτάνου Ἀμπντούλ Χαμίτ' ἔνταση καί ἐνίσχυση τῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὡς κέντρου τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ ἔνταση καί ἐνίσχυση τῆς πολιτικῆς τοῦ Πατριαρχείου ὡς οἰκουμενικοῦ κέντρου τῶν Ὀρθόδοξων β) οἱ λόγιοι-ιστορικοί τῆς ἐποχῆς, σέ στενή ἐπαφή μέ τούς πρωταγωνιστές, ἀποτυπώνουν μέσα ἀπό τήν χρήση τῶν ὄρων αὐτῶν στά ἔργα τους τά προβλήματα τῆς

ἐποχῆς, ἐνῶ συγχρόνως, ὑπέρμαχοι τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης πλευρᾶς (Ἑλληνικό κράτος/Πατριαρχεῖο), ἐκφράζουν ἕναν λόγο στρατευμένο. Τό ἐνδιαφέρον μου ἐπικεντρώνεται στήν ἐποχή τοῦ Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ', κυρίως στή δεύτερη πατριαρχία του, μέ κάποιες ἀναφορές σέ ἕνα ἀπό τά σημαντικά γεγονότα πού συνδέονται μέ τήν πατριαρχία του – τό ἀρχιεπισκοπικό ζήτημα Κύπρου. Ἐπέλεξα δύο κατηγορίες ἱστορικῶν: ἱστορικούς τοῦ οἰκουμενικοῦ κέντρου (Κωνσταντινούπολη: Μανουήλ Γεδεών, Κωνσταντῖνος Σπανοῦδης, ἀλλά καί Γεώργιος Μισσηλίδης καί Βλαδίμηρος Μιχαηλίδης), καί ἱστορικούς τῆς διεκδικούμενης ὡς ἀλύτρωτης περιφέρειας

(κυρίως Κύπρο: Γεώργιος Φραγκοῦδης, Νικόλαος Καταλάνος, κλπ.). Ἄρθρα, κυρίως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας, ἀλλά καί ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωακείμ Γ' μέ τό ἑλληνικό κράτος ἤ ἄλλους ιεράρχες μέ βοήθησαν πολύ στήν κατανόηση τῆς ἐποχῆς.

Ἡ πρώτη σημαντική διαπίστωση πού προκύπτει ἀπό τή μελέτη τῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἐξῆς: ἐνῶ ἀμέσως ἐντοπίζεται ἡ ὑπαρξη ἀντιπαλότητας σέ πολλαπλά ἐπίπεδα, κυρίως ἀνάμεσα σέ πατριαρχικούς καί ἑλληνοκεντρικούς, αὐτή δύσκολα ἀποτυπώνεται στούς ὅρους: οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς ὅροι χρησιμοποιοῦνται ἀδιαφοροποίητα ἀπό ὅλους – ἔθνος καί γένος, ἑλληνικό ἔθνος ἢ γένος καί ὀρθόδοξο γένος ἢ ἔθνος τῶν Ρωμῶν ὑπάρχουν παντοῦ. Οἱ ὅροι, λοιπόν, ἀπό μόνοι τους δέν ὑποδεικνύουν τήν ὑπαρξη δύο διαφορετικῶν ιδεολογιῶν: ἄς ποῦμε μιά ἐθνική/ἀλυτρωτική καί μιά οἰκουμενική. Ὡστόσο, ἡ διαφορετική λειτουργικότητα πού ἔχουν στό πλαίσιο τοῦ κάθε κειμένου μᾶς ὑποδεικνύει τή διεκδίκηση νομιμοποίησης δύο ἀντίπαλων νομιμοτήτων, μιάς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς νομιμότητας καί μιάς ὀρθόδοξης οἰκουμενικῆς.

Ἄς δοῦμε καταρχήν σέ τί παραπέμπουν οἱ ὅροι γένος/ἔθνος στό πατριαρχικό πλαίσιο ἀναφορᾶς τους, τί εἶδους νομιμότητα οἰκοδομεῖται πάνω σέ αὐτούς καί ποιά ἀκριβῶς εἶναι τό περιεχομένο τῆς ιδεολογίας σέ αὐτό τό πατριαρχικό πλαίσιο ἀναφορᾶς: σέ τί παραπέμπει τέλος καί πῶς ὀρίζεται ἡ οἰκουμενικότητα.

ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΑΜΕ ΝΑ ΠΟΥΜΕ ὅτι οἱ ὅροι γένος/ἔθνος, στό πατριαρχικό πλαίσιο ἀναφορᾶς, παραπέμπουν στό μιλλέτ τῶν Ρωμῶν, ἔτσι ὅπως αὐτό ὀρίζεται ἀπό τήν Αὐτοκρατορία. Τά ὅρια τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ Πατριάρχου σέ αὐτή τήν περίπτωση προσδιορίζονται ἀπό τά ὅρια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Πρόκειται λοιπόν γιά ἕνα ὀθωμανορθόδοξο γένος/ἔθνος καί μιά ὀρθόδοξη οἰκουμενικότητα ὑπό συνεχή διαπραγματεύση τῶν ὀρίων τῆς. Τό ὀθωμανορθόδοξο, ρωμῆικο γένος/ἔθνος μέ κέντρο τό Πατριαρχεῖο, ἀπειλεῖται ἀπό τό ἑλληνικό ἀλυτρωτο ἔθνος/γένος μέ κέντρο τό ἑλληνικό κράτος. Στό πατριαρχικό πλαίσιο λοιπόν οἱ ὅροι γένος/ἔθνος ταυτίζονται μέ τό μιλλέτ, στό ἑλληνικό ἀλυτρωτικό πλαίσιο, οἱ ἴδιοι ὅροι ἐμπεριέχουν καί τό μιλλέτ.

Στήν Αὐτοκρατορία τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τανζιμάτ, τῆς ἐκκοσμίκευσης καί τῆς ἀνάγκης νομιμοποίησης τῆς ἐξουσίας, ὁ ἐθναρχικός καί οἰκουμενικός ρόλος τοῦ Πατριάρχου εἶναι ρόλος πολιτικός, ἐπομένως ὑπόκειται στήν ἀνάγκη νομιμοποίησης ἀρχῆς. Οἱ σύγχρονοι καί ὑπέρμαχοι ιστορικοί τοῦ Ἰωακείμ, ὅπως καί ὁ ἴδιος, ἔχουν νά διαχειριστοῦν μιά πραγματικότητα δύσκολη ἢ ὅποια, ἐκτός ἀπό τούς ἀλυτρωτισμούς, κυριαρχεῖται ἀπό τήν ἐξελληνισμό τοῦ μιλλέτ, καί λόγω τῶν μεταρρυθμί-

σεων ἀλλά καί τῆς ἀπόσχισης τῶν ἄλλων ὀρθόδοξων, καί ἀπό τήν ἀπονομιμοποίηση τῆς, ἐλέω πολιτικῆς ἐξουσίας, τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ Πατριαρχείου. Ἡ υἱοθέτηση ἐθνικῶν προσδιορισμῶν (ἑλληνικό, πανελλήνιο, κλπ.) τῶν ὄρων γένος/ἔθνος ἀπό τήν ιστοριογραφία τῆς ἐποχῆς ἀποτυπώνει ἀκριβῶς τήν ἀνάγκη νομιμοποίησης μέ πολιτικούς ὅρους τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας. Σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ πατριαρχική ιστοριογραφία καί οἱ πρωταγωνιστές υἱοθετοῦν τήν ἑλληνική ἐθνική ιδεολογία. Τό πατριαρχικό ἔθνος/γένος ταυτίζεται μέ ἕνα ἑλληνορθόδοξο μιλλέτ πού σαφέστατα ξεπερνᾷ τό ὀθωμανορθόδοξο, καί τοῦ ὁποῖου τά ὅρια εἶναι διεκδικούμενα. Πράγματι, ἡ ταυτόχρονη, καί μᾶλλον πιά συχνή, χρήση τοῦ προσδιορισμοῦ ὀρθόδοξο στό γένος/ἔθνος, ἀλλά καί ἡ συνεχῆς ἐνεργοποίηση τοῦ παραδοσιακοῦ/θρησκευτικοῦ πλαισίου – οἰκουμενικότητα – μέ ἐθνικούς ὅρους – πανελλήνιον – καταδεικνύει ὅτι τό Πατριαρχεῖο διεκδικεῖ τά ὅρια τῆς οἰκουμενικότητάς του. Τό Πατριαρχεῖο ὡς ἐθνικό κέντρο τῶν ὀρθόδοξων διεκδικεῖ τήν οἰκουμενικότητά του. Αὐτή ἡ ἀλληλοὑπονομευτική λειτουργία τῶν ἐκφράσεων – ἐθνικό κέντρο ὀρθόδοξων, οἰκουμενικότητα – πού συνήθως δημιουργεῖ ἀμηχανία ἢ ἔστω μᾶς ὠθεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι οἱ ιστοριογράφοι τῆς ἐποχῆς μεταγράφουν τόν ἑλληνικό, καί ὄχι μόνο, ἀλυτρωτισμό στά πατριαρχικά συμφραζόμενα, μέ ὑποχρέωση νά κάνω μιά ἄλλη ὑπόθεση: μήπως οἱ πατριαρχικοί δέν μεταγράφουν τόν ἑλληνικό ἐθνικισμό στά πατριαρχικά συμφραζόμενα, ἀλλά ἀντιθέτως μεταγράφουν καταρχήν μιά ὀθωμανική/αὐτοκρατορική ιδεολογία στά ὀρθόδοξα καί στή συνέχεια στά ἑλληνικά συμφραζόμενα.

Ἄς δοῦμε λοιπόν τήν ἑλληνορθόδοξη οἰκουμενικότητα στό πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς πανισλαμικότητας, τοῦ Ἄμπντοῦλ Χαμίντ καί τῶν Ὄθωμανῶν λογίων. Τό χαρακτηριστικότερο στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἄμπντοῦλ Χαμίντ εἶναι ἡ προσπάθεια συγκρότησης ἑνός αὐτοκρατορικοῦ ἐθνικοῦ λόγου, νομιμοποιημένου ὡστόσο ἀπό τήν ὑπαρξη τῆς θρησκευτικῆς ἰσλαμικῆς κοινότητας. Εἶναι ἡ ἐποχή κατὰ τήν ὅποια ἀναπτύσσεται ἕνας ὀθωμανικός ἱερός ἐθνικός λόγος, ἕνας αὐτοκρατορικός ἐθνικισμός, πού στήν πράξη ἀντιστοιχεῖ μέ τήν ἐθνικοποίηση τῆς ἱερῆς κοινότητας, μέ τήν ὀθωμανοποίηση τῆς Οὐμμά, ἡ ὅποια πρέπει νά ὀριοθετηθεῖ κάτω ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ Χαλίφη, δηλαδή τοῦ Ὄθωμανοῦ Σουλτάνου. Τό σύμμετρί Ὄσμανιγέ τῶν Νεοθωμανῶν λογίων καί τοῦ Ἄμπντοῦλ Χαμίντ πού σημαίνει ὀθωμανική Οὐμμά θεωρῶ ὅτι βρῖσκει τίς ἀναλογίες του στό πανελλήνιον ἔθνος ἢ γένος τῶν πατριαρχικῶν. Οἱ ὅροι πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τούς Ὄθωμανούς γιά τήν ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ ἐθνικοῦ θρησκευτικοῦ σώματος εἶναι οἱ ὅροι μιλλέτ καί

Οὐμμά, ἀδιαφοροποίητα. Ὁ ὀθωμανικός οἰκουμενισμός γίνεται ἡ βάση γιὰ τὴν συγκρότηση μιᾶς ἐθνικῆς ἰσλαμικῆς ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν μουσουλμάνων, ἡ βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐνός ὀθωμανικοῦ ἰσλαμικοῦ πατριωτισμοῦ.

Ἡ ὀθωμανοποίηση τῆς Οὐμμά στό πλαίσιο μιᾶς αὐτοκρατορικῆς ἐθνικιστικῆς ἀντίληψης περὶ ἔθνος μᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε τὴν ἐθνικοποίηση τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ Πατριάρχου ὡς τὴν ὀρθόδοξη ἐκδοχὴ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὀθωμανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ ἐνεργοποίηση στόν 19ο αἰ. κλασικῶν παραδοσιακῶν ὄρων – Οὐμμά, οἰκουμένη – ἀνταποκρίνεται καταρχὴν στήν ἀνάγκη μιᾶς πολυεθνικῆς, παραδοσιακῆς ἐξουσίας νά ὀριοθετηθεῖ καί νά διασφαλίσει τὴ συνοχὴ καί τὴν ὁμοιογένεια ἐνός σώματος, μέ ὄρους ὡστόσο ἐθνικούς. Ἡ ἐνεργοποίηση τῆς Οὐμμά ἢ τῆς οἰκουμενικότητας στό ἐθνικό πλαίσιο, ἢ ἐθνικοποίηση μέ λίγα λόγια τῆς θρησκείας, ἐπιτρέπει τὴ συγκρότηση ἐνός ἐθνικοῦ ἱεροῦ σώματος, τό ὁποῖο λειτουργεῖ καταρχὴν νομιμοποιητικά γιὰ τὴν ἱερότητα τῆς ἐξουσίας: τοῦ Χαλίφου ἢ τοῦ Πατριάρχου. Διατυπώσεις ὅπως: «ἀσεβῆς ἀνταρσία κατά τοῦ Κέντρου τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐνότητας, τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως», καταδείχνουν τὴν ἱερότητα ἐνός ὁμως ἐθνικοῦ κέντρου.

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΥΤΗΣ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντίληψης περὶ ἱεροῦ ἔθνος ἀρχίζει καί διαμορφώνεται ἡ ἰδιότυπη ἀντίληψη τοῦ «θρησκευτικοῦ πολίτη», τοῦ μουσουλμάνου ἢ ὀρθόδοξου πολίτη, ἢ ἀντίληψη ἐνός λαοῦ, μέ τὴν ἐννοια τοῦ ἐθνικοποιημένου καί ἐκκοσμημένου ποιμνίου, ἐνός ἐκθρησκευμένου ἔθνος. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τοῦ ἐθνικοποιημένου ποιμνίου συμπυκνώνει τὴ διαδικασία διαμόρφωσης μιᾶς ἐκλογικῆς νομιμότητας, μιᾶς μουσουλμανικῆς ἢ ὀρθόδοξης ἐθνικῆς νομιμότητας. Ἡ ἀφοσίωση τοῦ λαοῦ/ποιμνίου εἶναι αὐτὴ πᾶν στήν ὁποία οἰκοδομεῖται ἡ ὀθωμανομουσουλμανικὴ ἢ ἡ ἑλληνορθόδοξη νομιμότητα, μιὰ νομιμότητα ἱερὴ ἀλλὰ λαϊκὴ καί ἐθνικὴ. Ὁ Γεδεών, στήν ἀπάντησή του τό 1904 στόν Ἀγχιάλου, ὅταν ὁ τελευταῖος πού εἶναι ἐναντίον τοῦ Ἰωακείμ τοῦ ἀναφέρει ὅτι «ἔχουμεν 57 ἀρχιερεῖς ὁμοφρονούντας», ἀναφέρει: «Γέροντα μου κρατήσατε τοὺς ἀρχιερεῖς ἀλλὰ εἶναι σήμερον ὅλοι χωρὶς σημασίαν διότι ἡμεῖς κρατοῦμεν τὸν λαόν τόν ὑπὸ τῶν 57 διοικουμένων».

Οἱ λέξεις κλειδιά, τόσο στήν πατριαρχικὴ περιπλοκή ὅσο καί στήν ὀθωμανικὴ πού μονίμως ἐπανερχοῦνται στὰ γραπτά τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς εἶναι: ἐνότητα καί ἐπιδίωξη. «Τό μεγαλεῖον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἐγκεῖται ἐν τῇ ἐνώσει ... ὁ εὐκλεῶς ἀναβάς ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου σοφός Πατριάρχης Κύριος Ἰωακείμ, θέλει ἐπαναφέρει τὴν ἁρμονίαν καί τὴν ἔνωσιν μεταξύ ἀδελφῶν». Ἄν

ὁ Ὄθωμανός Σουλτάνος προκρίνει τὸν ρόλο τοῦ Χαλίφου ὡς σύμβολο ὀθωμανικῆς ὁμως ἐνότητας τῶν μουσουλμάνων, ὁ Πατριάρχης προκρίνει τὸν οἰκουμενικό του ρόλο ὡς σύμβολο ἐλληνικῆς ὁμως ἐνότητας ὅλων τῶν Ὀρθόδοξων: «ἐν τῇ ἐνότητι καί τὴν εὐθύνην τοῦ Προκαθημένου τῆς ὡς διεκδικητοῦ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀξιώσεων καί δικαίων τῶν πρὸ τῆς ἀλώσεως Ἑλλήνων» ἀναφέρει καί πάλι ὁ Γεδεών. Αὐτὴ ἡ ἐθνικοποιημένη ἐνότητα ὁμως παραπέμπει στήν ἐκλογικεὺς τῶν οἰκουμενικῶν ἀρχῶν, στήν ἐκκοσμίκευσή τους καί συνεπῶς τὴν ἐθνικοποίησή τους. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐθνικοποιημένη ἐνότητα τῶν ὀρθόδοξων διεκδικεῖται ἕνας ὀρθόδοξος, πανελλήνιος πατριωτισμός, πού διεκδικεῖται στό πρόσωπο τοῦ Πατριάρχου. Δέν εἶναι λίγες οἱ ἀναφορὲς σὲ ἀντεθνικὸν ἀγῶνα, ὅταν πρόκειται γιὰ πολέμους τοῦ Ἰωακείμ, ἢ ἡ χρῆση τῆς λέξης πατριῶτες, εἰρωνικὰ ἀναφερόμενη σὲ αὐτοὺς πού δέν ἀναγνωρίζουν τὴν πρωτοκαθεδρία στὰ ἐθνικά θέματα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Αὐτὸς ὡστόσο ὁ ἑλληνορθόδοξος πατριωτισμός, μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο γίνεται ἀπόπειρα ὀριοθέτησης καί συνοχῆς ἐνός ἐνιαίου καί μεγάλου Γένους ἢ ἔθνος, τό ὁποῖο ἀνεξαρτήτως πολιτικῆς ἐξουσίας ἔχει ὡς ἐθνικό κέντρο ἀναφορᾶς τό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἀποτελεῖ τὴν βάση νομιμοποίησης ἐνός ἰδιότυπου ἀλυτρωτισμοῦ, ἐνός ἱεροῦ ἀλυτρωτισμοῦ: μιᾶς ἱερῆς πανελληνίας ἀποστολῆς. Στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἰδιότυπου οἰκουμενικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ τό ἔθνος/γένος ξεπερνᾶ κατά πολύ τό μιλλέτ. Διεκδικεῖται ἕνα οἰκουμενικό ἔθνος στό ὁποῖο ἐμπερικλείεται καί τό ἐλληνικό ἔθνος – λυτρωμένο καί ἀλύτρωτο.

ΜΕ ΤΟΝ ΙΩΑΚΕΙΜ ΚΟΡΥΦΩΝΕΤΑΙ ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στόν ἐλληνικό ἀλυτρωτισμό καί τὸν οἰκουμενικό ἀλυτρωτισμό, ἀντιπαράθεση πού ἀποτυπώνεται, μεταξύ ἄλλων, στήν ἱστοριογραφία τῆς ἐποχῆς πού ἀναφέρεται στό ἀρχιεπισκοπικό ζήτημα τῆς Κύπρου (1900-1910). Ἐπέλεξε ἱστοριογράφους μέ προφανὴ ἢ ὑπαινικτικὴ ἐχθρότητα κατά τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰωακείμ σὲ σχέση μέ τὴν Κύπρο, κάποιους πού δροῦν στό πλαίσιο τοῦ ἀλύτρωτου ἢ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ – ὁ Φραγκοῦδης στήν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Καταλάνος στήν Κύπρο. Αὐτοὶ καταδεικνύουν ὅτι ἡ πανελλήνια ὀρθόδοξη οἰκουμενικότητα, μέ τό Πατριαρχεῖο ὡς ἐθνικό κέντρο εἶναι ὀριστικά πρὸς τό τέλος τῆς, ἀδύναμη ἀπέναντι στόν ἐλληνικό ἀλυτρωτισμό, μέ κέντρο τό ἐλληνικό κράτος. Ὡστόσο, στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς περιφερειακῆς, ἀλυτρωτικῆς ἱστοριογραφίας ἐνισχύεται μιὰ ἄλλη διαδικασία: αὐτὴ τῆς ἀφομοίωσης ἀπὸ τὸν ἐλληνικό ἀλυτρωτισμό στοιχείων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντίληψης περὶ ἔθνος.

Ἡ Κύπρος, ἤδη στήν κυριαρχία τῶν Ἀγγλων, δέν ἀνήκει στόν ὀθωμανικό χῶρο σῦτε οἱ ὀρθόδοξοι τοῦ νησιοῦ στό μιλλέτ τῶν Ρωμιῶν. Εἶναι ἕνας οἰονεὶ διεκδικούμενος χῶρος, τόσο ἀπό τόν οἰκουμενικό ἀλυτρωτισμό τοῦ Πατριαρχείου, ὅσο καί ἀπό τόν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὸ ξέσπασμα τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ ζητήματος εἶναι ἡ χήρευση τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου καί ἡ ἀδυναμία ἐκλογῆς, γιὰ διάφορους λόγους, νέου ἀρχιεπισκόπου, γεγονός πού ὀδηγεῖ στήν ἀνάμιξη στό ζήτημα σέ διαιτητικό ρόλο τῶν Πατριαρχείων Κωνσταντινούπολης, Ἀλεξάνδρειας καί Ἱεροσολύμων, ἐνῶ ἡ ὅλη ὑπόθεση βρίσκεται ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Γιὰ τόν Ἰωακείμ Γ΄ ἡ Κύπρος προσφέρει τὴν τελευταία εὐκαιρία γιὰ τὴν νομιμοποίηση τῆς ἑλληνορθόδοξης ἐνότητας ὑπὸ τὴν ἐξουσία του, γιὰ τὴν συγκρότηση μιᾶς πανελληνίας ὀρθόδοξης νομιμότητας, τὴ νομιμοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἰδίου οἰκουμενικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ: «Κατὰ τὰς παρούσας δεινὰς περιστάσεις, ἃς διέρχεται τὸ Γένος καί ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ἔδει ἵνα ἡ ἀδιάρρηκτος ἡ ἐνότης τῶν τεσσάρων Πατριαρχείων, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Κύπρου. – Καί συνεχίζει- Ἀτυχῶς, [...], ἕκαστος κατὰ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν ἐρμηνεύει τὸ πολίτευμα τῆς ἐκκλησίας καί τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων».

Αὐτὸ πού ἀποκαλῶ «οἰκουμενικό ἀλυτρωτισμό» δέν εἶναι ἐντέλει παρὰ ἡ προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς ἐνότητας τῶν ὀρθοδόξων ὡς ἐνός ἐθνοθρησκευτικοῦ σώματος, στό ὄνομα μιᾶς παράδοσης ἐνότητας. Ὁ Ἰωακείμ, ἐργαλειοποιώντας αὐτὴ τὴν παράδοση στό πλαίσιο τῆς νεωτερικότητας, προσπαθεῖ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά νά θεμελιώσῃ μιὰ πανελλήνια ἱερὴ νομιμότητα, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ὡστόσο θά ἀπονομιμοποιεῖται ἡ λαϊκὴ μὴ ἱερὴ θέληση. Συγκρότηση, λοιπόν, μιᾶς ἱερῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς θέλησης ἐναντίον τῆς λαϊκῆς θέλησης. Ἔτσι, ὁ Ἰωακείμ Γ΄ ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς Κύπρου ὡς ἐξῆς: «Ἀλλ' ἐάν ὑποχωρήσωμεν εἰς τὸν Κυπριακὸν λαόν, πῶς θά λύσωμεν τὸ Ἀντιοχικὸν ζήτημα; Ἐν ὀνόματι τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ οἱ Ἀραβες ἐξέλεξαν Ἀραβὰ Πατριάρχην καί ἐξεδίωξαν τὸν Ἕλληνα. Τί θά κάμωμεν αὐριον, ἐάν οἱ Ἀραβες τῆς Παλιστίνης ἀποδιώξουν τὸν Ἕλληνα Πατριάρχην;» Μόνο πού στήν περίπτωση τῆς Κύπρου καί οἱ δύο διεκδικητὲς τοῦ θρόνου εἶναι Ἕλληνες: ὁ Κιτίου, ὁ ὁποῖος ὡστόσο διεκδικεῖ μιὰ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ νομιμότητα ἡ ὁποία στό ὄνομα τοῦ ἀλύτρωτου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου, διεκδικεῖ τὴν ἐνότητα μέ τόν ἐνιαῖο ἑλληνικό χῶρο, μέ κέντρο τὴν Ἀθήνα: καί ὁ Κερύνειας – ὁ ὁποῖος διεκδικεῖ μιὰ ἑλληνορθόδοξη νομιμότητα ἡ ὁποία στό ὄνομα τοῦ ἑλληνορθόδοξου λαοῦ/ποιμνίου διεκ-

δικεῖ τὴν ἐνότητα μέ ἕναν ἐνιαῖο ἑλληνορθόδοξο χῶρο, μέ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη καί τὸ Φανάρι. Γιὰ τόν Ἰωακείμ, ἀλλὰ καί γιὰ τὴν ἱστοριογραφία τῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν δύο ἑλληνικότητες, ἡ μιὰ ἱερὴ καί ἡ ἄλλη ὄχι.

Γιὰ τοὺς ἱστοριογράφους ὡστόσο τῆς ἀλύτρωτης περιφέρειας, ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἰωακείμ συνιστᾷ αὐθαρεσία ἐναντίον τῆς λαϊκῆς θέλησης: «Ἐδῶ ἦτο ἡ μεγάλη πλάνη τοῦ Ἰωακείμ, – σημειώνει ὁ Φραγκοῦδης – Νά νομίσῃ ὅτι εἶναι δυνατόν σήμερα νά ὑπάρξῃ Ἐκκλησία ἄνευ τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ. Ἐπρεπε νά γνωρίζῃ ὁ Ἰωακείμ, ὁ ὁποῖος ἦλθε διὰ τοῦ λαοῦ εἰς τὸν θρόνον, ὅτι ἀφοῦ τὰ Ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν πράγματα συνδέονται πρὸς τὰ Ἐθνικὰ καί ἐπομένως πρὸς τὰ πολιτικά, δέν ἦτο δυνατόν παρὰ νά ἐπικρατήσῃ ἡ θέλησις τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ».

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἐποχῆς ἀποτυπώνει τὴν σταδιακὴ υἱοθέτηση ἀπὸ τὸν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό στοιχείων τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐθνικισμοῦ. Ὁ ἑλληνικός ἀλυτρωτισμός νομιμοποιεῖται μέσα ἀπὸ τὴν οἰκουμενικὴ ἐνότητα ἔτσι ὅπως αὐτὴ διεκδικεῖται ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς – Φραγκοῦδης, Καταλάνος, κλπ. – ὑπέρμαχοι τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ, ἀλλὰ καί οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς ἐποχῆς ὅπως ὁ Ἀλεξανδρείας Φώτιος ἢ ὁ Κιτίου Κύριλλος καί θεβαίως τὸ ἑλληνικό κράτος, μέ τὸν ἴδιο τρόπο τῶν ἀντιπάλων διεκδικοῦν καί αὐτοὶ τὸ Γένος ἢ ἔθνος, τὸ ὁποῖο ὡστόσο ὀρίζεται καταρχὴν καί κατεξοχὴν μέσα ἀπὸ τὴν οἰκουμενικὴν παράδοση ἐνότητας. Ἡ διεκδίκηση τῆς πανελληνίας οἰκουμενικότητας νομιμοποίησε ἐντέλει τὴ διαχρονικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ: «[...]», ὁ περὶ τὸ ἀρχιεπισκοπικὸν ζήτημα ἀγών, – γράφει ὁ Καταλάνος – ὅστις ἦτο καί ἀγών περὶ ἐπικρατήσεως πεπαρρησιασμένης καί θαρραλέας ἐθνικῆς πολιτικῆς ἐξῆρε τὸ ἐθνικὸν φρόνημα καί προσέδωκεν εἰς τὴν χώραν σφριγηλὴν ζωὴν ἐθνικὴν. Οἱ μεγάλοι Ἐθνομάρτυρες τῆς Κύπρου [ἀναφέρεται στόν Ἀρχιεπ. Κυπριανό], οἱ διὰ τοῦ τιμίου αἵματος αὐτῶν καθαγιασάντες τὸν ἱερόν ὑπὲρ ἀναξερτησίας ἀγῶνα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καί [...] διὰ τοῦ μαρτυρίου τους σφυρηλατήσαντες τοὺς δεσμούς τῆς μεμακρυσμένης Κύπρου μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ κορμοῦ εἶχον λησμονηθῆν».

Ἡ Κύπρος τὸ 1910, μέ τὴν ἐκλογή τοῦ Κιτίου στόν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο, ἐνωματώνεται στό ἑλληνικό ἀλύτρωτο ἔθνος, ὀλοκληρώνοντας μιὰ διαδικασία πολὺ σύνθετη: τὴ σταδιακὴ ταύτιση τοῦ ἀλύτρωτου ἔθνους μέ ἕναν πανελλήνιο οἰκουμενικό λαό, ὁ ὁποῖος ἀνήκει στό ἀλύτρωτο ἔθνος ἐπειδὴ καταρχὴν ἀνήκει στόν πανελλήνιο οἰκουμενικό λαό. Ἡ διατύπωση τοῦ Γεδεῶν γιὰ τὸν Ἰωακείμ «Ἦτο Πατριάρχης Οἰκουμενικός ἦτο Πατριάρχης Ἕλληνας» εἶναι τόσο σύνθετη ὅσο ἦταν ὅλη ἐκείνη ἡ ἐποχὴ.

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940-1950: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Ἡ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940-1950, τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Ἐμφυλίου, ὅπως τήν ὀνομάζουμε στή χώρα μας, εἶναι – ιδιαίτερα ἂν τό δοῦμε συγκριτικά – ἐξαιρετικά προικισμένη στήν ἑλληνική ιστοριογραφία. Μετά τό 1974, ὅταν ἡ ἐπιστημονική ἐνασχόληση μέ τήν περίοδο ἔγινε δυνατή – ὅταν ἔπαψε νά εἶναι ποινικῶς κολάσιμη ἡ ἀναφορά εἴτε στά φαινόμενα τῆς περιόδου (λ.χ. στήν Ἀντίσταση), εἴτε στούς πρωταγωνιστές τῆς ἐποχῆς, (λ.χ. στό ΚΚΕ) – ἕνας σημαντικός ἀριθμός ἐρευνητῶν ἀνέδειξε πλῆθος στοιχείων καί ἀπέδωσε ἕνα σημαντικό σέ ὄγκο καί ποιότητα ἔργο.

Ἡ παράθεση ἑνός ἐκτεταμένου καταλόγου ὧσων ἔχουν ἐρευνήσει, δημοσιεύσει, ἀνακοινώσει ἢ συνδράμει τήν ιστοριογραφία τῆς περιόδου δέν θά ἦταν δυνατή ἀπό πλευρᾶς χρόνου καί δέν θά σνέβαλε στούς στόχους αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἀνακοίνωσης. Ὑπάρχουν ἐξάλλου μεθοδικοί βιβλιογραφικοί ὁδηγοί πού δίνουν συνολική εἰκόνα τῆς πλούσιας παραγωγῆς. Θά εἶχε ἀντίθετα μεγάλο ἐνδιαφέρον νά σταθοῦμε σέ ὀρισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά τῆς σχετικῆς ιστοριογραφίας.

Μία πρώτη παρατήρηση ἀφορᾷ τό γεγονός ὅτι, ἀπό τά πρῶτα κίολας βήματα, ὑπάρχει ἔντονη ἡ τάση ἐπεξεργασίας καί κατάθεσης συνθετικῶν ἔργων, μονογραφιῶν πού ἐπιχειροῦν νά συγκροτήσουν μία ὀλοκληρωμένη ἀφήγηση τῶν συμβάντων καί νά ἀναδείξουν – στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ καί μέ τά ἐφόδια πού ἡ δική τους ἐποχή παρέχει – ἐρμηνευτικά σχήματα. Ἡ δίψα τοῦ κοινωνικοῦ χώρου γιά συνολικές εἰκόνες μιᾶς ἐποχῆς πού δέν ἦταν καί τόσο μακρινή, ἔχει τή σημασία της στό πεδίο αὐτό. Σημαντική ὅμως εἶναι καί ἡ ἐπίδραση τῆς εὐρωπαϊκῆς ιστοριογραφίας τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πού ἐπέμεινε ιδιαίτερα στήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων πρὶν «ἐξειδικευτεῖ» σέ πῶς εἰδικές μελέτες. Τό γεγονός δέ ὅτι ἡ περίοδος δέν εἶναι ἀποκλειστικά «ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος» καί ὅτι ἀποτελεῖ τμήμα γενικότερων πλαισίων μέσα στά ὅποια τά ἐδῶ συμβάντα κατέχουν ἐξέχουσα θέση, δημιουργήσε ἕνα σῶμα ιστορικῶν, ὄχι ἀποκλειστικά

ἐλληνικό, πού μετέφερε φυσικά αὐτούσιες τίς τάσεις πού ἐπικρατοῦσαν διεθνῶς στόν ιστοριογραφικό αὐτό χώρο.

Σέ αὐτό τό πεδίο πολύ σημαντική ὑπῆρξε ἡ παρουσία τοῦ Χάγκεν Φλάϊσερ (τόν συγκαταλέγω φυσικά στούς δικούς μας, τούς Ἕλληνες). Τό ἔργο του *Στέμμα καί Σβάστικα*, ἀποτελεῖ μία μεθοδική ταξινομήση τῶν γεγονότων τῆς Κατοχῆς, μέ τήν ὅποια μπορεῖ κανεῖς νά διαφωνεῖ, ἀλλά ἀπό τήν ὅποια ὀφείλει νά ἀρχίσει. Ἀκολούθησε μία σειρά λαμπρῶν ἐρευνητῶν, ἀνάμεσα στούς ὁποίους ξεχωρίζουν οἱ Μάρκ Μαζάουερ, Ντাইήνιντ Κλόουζ (πού ἀνέδειξε τόν ἐλληνικό Ἐμφύλιο Πόλεμο καί τήν ἐποχή του στή σειρά *The Origins of Modern Wars*, ἀξιόλογο ἔγχειριδίο ὅμως δέν ἔχει μεταφραστεῖ ἀκόμα στά ἑλληνικά), Χάνς Ρίχτερ καί ἄλλοι. Ἡ κάθε μία ἀπό τίς συνθέσεις αὐτές πρόσθεσε νέες ὀπτικές καί στοιχεῖα, πάντοτε ὅμως ἐμμένοντας στό σφαιρικό, στήν ἀφήγηση ὀλοκληρου τοῦ «μεγάλου γεγονότος», τῆς «περιόδου», ἂν προτιμάτε.

Ἡ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ *Corpus*, ἔγινε δυνατή χάρις σέ, καί πλαισιώθηκε ἀπό, μεγάλο ἀριθμό ἐπιμέρους μελετῶν πού, ἂν καί ἀσχολήθηκαν μέ πῶς ἐξειδικευμένα θέματα, στόχευαν στήν ἀνάδειξη γενικότερων σχημάτων. Ἀνάμεσα σέ πολλούς νά σταθῶ στόν Προκόπη Παπαστράτη, τόν Λάος Μπέρεντζεν, τόν ἀξέχαστο Ὀλε Σμίθ, τόν Χόνδρο, τόν Ἰατριδῆ, τόν Σταυριανό.

Γύρω ἀπό τόν χώρο «ἔδρασαν» – ἂν μπορούμε νά τό θέσουμε ἔτσι – ἀξιόλογοι ἐρευνητές καί διανοούμενοι, ἀπό τούς κορυφαίους τῆς χώρας, πού, μέ τίς παρεμβάσεις καί τίς συμβολές τους, μέ τήν «ὑψηλή ἐποπτεία» τους καλύτερα, ἔδωσαν πρόσθετο βάρος καί ποιότητα στό ιστοριογραφικό διάδημα. Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ καί ὁ Ἀγγελος Ἐλεφάντης βρίσκονται στήν πρώτη σειρά ἑνός μεγάλου καταλόγου.

Νομίζω ὅτι στίς τελευταῖες δεκαετίες, καμία ἄλλη περίοδος τῆς ἑλληνικῆς ιστορίας δέν εἶχε τήν τύχη νά συγκεντρώσει τόσοσ ἀξιόλογους ιστορικούς καί νά γίνε ἀντικείμενο τόσο μεθοδικῆς ἐρευνας.

Ἡ τελευταία εὐνοήθηκε ἀπό τή συνέργια τῆς κοινωνίας – ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἔκφραση – ἀπό τό ἔντονο ἐνδιαφέρον μέ τό ὅποιο ὑποδέχθηκε και παρακολούθησε τό κοινό αὐτές τίς προσπάθειες. Ὑπῆρξε ἐδῶ – σ' ἓνα βαθμό ὑπάρχει ἀκόμα – μία σπάνια σέ ἄλλα ἐρευνητικά πεδία ἐπικοινωνία τῶν ἐρευνητῶν μέ τήν «κοινή γνώμη», γεγονός πού ποικιλότροπα τοὺς ἐνίσχυσε καί τοὺς βοήθησε. Τοὺς ἐπέτρεψε, γιά παράδειγμα, νά λειτουργήσουν ἔξω καί παράλληλα ἀπό τό ἀκαδημαϊκό, πανεπιστημιακό πλαίσιο, πού, σέ μερικές ἀπό τίς ἐκδοχές του, εἶναι ἰκανό νά συνθλίψει ὅποιαδήποτε προσπάθεια. Ὁ διάλογος τοῦ ἐπιστήμονα ἱστορικοῦ μέ τήν κοινωνία πού τόν περιβάλλει ἀποτελεῖ, νομίζω ὅτι θά συμφωνήσουμε σέ αὐτό, μία ἐξαιρετική πρόκληση, μέ κινδύνους φυσικά, μέ πολλές ὅμως εὐνοϊκές παραμέτρους ἀντίστοιχα. Ἦταν ἓνα προνόμιο πού οἱ ἀσχολούμενοι μέ τήν περίοδο ἱστορικοί, σέ μεγάλο βαθμό, ἀξιοποίησαν.

Ἄναλογιζόμενος τά προηγούμενα, ἔχω τήν αἴσθησι ὅτι βρισκόμαστε στό τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Οἱ ἐρευνη-

τικές προτάσεις καί ἀπόπειρες τῶν ἱστορικών πού προανέφερα εἶχαν βασικό προσανατολισμό τους, τήν ἀνάδειξη τοῦ ὅλου, τήν σύνθεση καί τήν ἀνάδειξη ἐρμηνευτικῶν σχημάτων. Πολλά ἀπό τά ἔργα πού μᾶς ἔδωσαν εἶναι συνθετικά ἐνῶ καί οἱ ἐπιμέρους ἐργασίες τους δέν παραλείπουν νά τοποθετοῦνται, νά προσδιορίζονται καί νά κινοῦνται μέσα στό εὐρύτερο πλαίσιο, στήν μεγάλη ἱστορία. Ἀντίθετα, ἰδιαίτερα στοὺς νέους ἀνθρώπους πού σήμερα καλοῦνται νά πάρουν τή σκυτάλη, οἱ προσανατολισμοί τῶν ἐρευνητῶν τους συχνά ἀκολουθοῦν τήν ἀντίστροφη πορεία. Προσανατολιζοῦνται πρὸς τό μερικό, τό εἰδικό, πολλές φορές τό ἐποσειῶδες. Συρρικνώνουν τήν ἐρευνά τους θεματικά, γεωγραφικά, μεθοδολογικά, θεωρητικά. Μέ βασικό ἄλλοθι δῆθεν μεθοδολογικές ἢ θεωρητικές κατασκευές – ἡ λεγόμενη «προφορική ἱστορία», γιά παράδειγμα, ἀπό πολύτιμο βοθητικό ἐργαλεῖο τείνει νά ἐξελιχθεῖ σέ μάλιστα σέ αὐτόν τόν τομέα – μετατρέπουν, γιά νά δανεισθῶ τήν ἔκφραση, «τὴν ἱστορία σέ ψιχουλα», ἢ, μέ ἄλλα λόγια τήν ἀκυρώνουν. Πάνω δέ σέ αὐτά τά ἀσύνδετα σπαράγματα πού ἀπομένουν, μπορεῖ νά κτισθεῖ καί κτίζεται τό ὅ,τιδήποτε.

Επιτρέψτε μου να σταθώ στις αιτίες αυτής της μεταστροφής.

Ο τρόπος οργάνωσης της έρευνας στον ακαδημαϊκό χώρο, δίνει ίσως μία πρώτη εξήγηση γι' αυτήν τη μεταστροφή. Ο «βιομηχανικός» τρόπος παραγωγής των εργασιών στο μεταπτυχιακό επίπεδο – ή διαδικασία των «papers», προερχόμενη από τον αγγλοσαξωνικό εκπαιδευτικό χώρο αλλά και πιστά αναπαραγόμενη στα καθ' ημάς, ευνουεί τον πολυτεμαχισμό των θεμάτων και την μηχανιστική διαπραγματέυσή τους. Κάτι ανάλογο γίνεται ακόμη και στο επίπεδο της διατριβής.

Τά παραπάνω όμως είναι περισσότερο αποτέλεσμα παρά αιτία. Η έγκριση παρόμοιων πρακτικών στην ακαδημαϊκή έρευνα προϋποθέτει μεταβολές και έπιλογές στις αντιλήψεις, οι οποίες, με τη σειρά τους εκπορεύονται από τον χώρο του πολιτικού. Στόν τελευταίον αυτόν χώρο μάλλον πρέπει να στραφούμε για να κατανοήσουμε τά τεκταινόμενα.

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940-1950 είναι μία «έξαιρετική» ιστορική περίοδος. Μέ τον όρο αυτό επιχειρώ να αποδώσω κάτι που όλοι αισθανόμαστε, καταλαβαίνουμε, αλλά ταυτόχρονα δυσκολευόμαστε να ορίσουμε, να τό αποδώσουμε ως μαθηματικό κανόνα. Όπωςδήποτε δεχόμαστε ότι σε ορισμένες περιόδους ή ιστορία γίνεται πιο πυκνή, κινείται με ρυθμούς ταχύτερους από τους συνηθισμένους, τά καταλυτικά γεγονότα πολλαπλασιάζονται και έρχονται πιο κοντά τό ένα στό άλλο, όλα όσα σωρευτήκαν μεθοδικά στό προσηγούμενες έποχές εισβάλλουν έπιθετικά στό προσηγούμενο, τό υπόστρωμα του ιστορικού γίνεσθαι έρχεται στόν άφρό αλλάζοντας με την ισχύ της θύελλας όλα τά δεδομένα. Νομίζω δέ ότι τό καλύτερο παράδειγμα «έξαιρετικής» ιστορικής περιόδου, αυτό που άβίαστα αποδεικνύει την αλήθεια των παραπάνω είναι ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ή δεκαετία του σαράντα δηλαδή.

Γιά τους ιστορικούς, αυτές οι περιόδοι είναι χρυσοφόροι. Δέν πρόκειται μόνο για τον πλούτο των γεγονότων που πάντα γοήτευε την ταξινομική δεινότητα των ιστορικών, συμβαντολόγων ή μή. Καθώς οι άλλεπάλληλες τομές και ρήξεις άνοίγουν τον φλοιό των οικονομικών, των κοινωνικών, των πολιτικών λειτουργιών, των ανθρώπινων έννοτήτων, άποκαλύπτονται τά περιγράμματα ολοκλήρης της έποχής, όλα όσα προηγήθηκαν και, φυσικά, όλα όσα άκολούθησαν. Γιατί όλα όσα συνέβησαν εκείνα τά χρόνια δέν εμφανίστηκαν από τό πουθενά – τίποτε έξάλλου δέν γεννιέται από τό τίποτα στόν δικό μας τον ιστορικό χώρο. Τά γεγονότα έχουν πάντα βαθιές ρίζες και εξίσου έκτεταμένη ούρα.

Γιά τό λόγο αυτό ή μελέτη των «ειδικών» αυτών περιόδων – τυχαία ν' αναφέρω τον Τριακονταετή Πόλεμο, τή Γαλλική Έπανάσταση, τό δικό μας 1821, τον Πρώτο Παγκόσμιο – άποτελεί πρόκληση για τον ιστορικό που άποπειράται ν' άναμετρηθεί, με τά όπλα της τέχνης και της έπιστήμης του, μαζί τους.

Οι τομές

Ο Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, πραγματικά, έφερε μέ όρμη στό προσκήνιο στοιχεία που συσσωρεύτηκαν σε κάθε επίπεδο στα προηγούμενα χρόνια. Άς σταθούμε λίγο στις τομές, σε μερικές τουλάχιστο από αυτές, για να αποδώσουμε τό εύρος των αλλαγών που συνέβησαν μέσα σε λίγα χρόνια. Στο επίπεδο των διεθνών ισορροπιών έπιταχύνθηκε και ολοκληρώθηκε ή εκθρόνιση της Εύρώπης, των ευρωπαϊκών δυνάμεων δηλαδή, από την κυριαρχία πάνω στόν υπόλοιπο πλανήτη. Ήταν μία βιαιότατη άνατροπή. Στα 1913 ακόμα τό ευρωπαϊκό κεφάλαιο μεσουρανούσε σε αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε καπιταλιστικό στερέωμα, οι ευρωπαϊκοί στόλοι και στρατοί ήσαν πρακτικά οι μόνες άξιες λόγου στρατιωτικές δυνάμεις στή γη, ή άποικιοκρατία οργάνωνε κάτω από ευρωπαϊκή διοίκηση την πλειοψηφία των επί της γης ανθρώπων, οι δέ άξιες, οι ιδέες, οι τέχνες, οι τεχνικές και οι δεξιότητες ήσαν συνυφασμένες με τον πολιτισμό της γηραιάς ήπειρου. Έξυπακούεται ότι οι πολιτικές, στρατιωτικές, κοινωνικές αποφάσεις, οι θεσμοί και οι κανόνες που άναδεικνύονταν στό παγκόσμιο προσκήνιο έξυφαίνονταν, σχεδόν άποκλειστικά στην ίδια ήπειρο. Στα 1945, ή μάλλον στα 1947-1948, όταν οι σχηματισμοί που ο πόλεμος είχε έπιβάλει παραχώρησαν τή θέση τους σε εκείνους που θά δέσποζαν στόν μεταπολεμικό κόσμο, ή Εύρώπη ήταν, πρακτικά, ή μαύρη τρύπα της παγκόσμιας ιστορίας, ο μεγάλος άσθενής, του όποιου ή πλούσια κληρονομιά ήταν πλέον άντικείμενο διεκδίκησης από δυνάμεις, που αν και γεννήθηκαν κάποτε από τά σπλάχνα της, είχαν πρό πολλού πάψει, μέσα στην οικουμενικότητά τους, να ανήκουν σε αυτήν. Πρόκειται για μία «πρωτοφανή» (ότι και αν μπορεί στην ιστορία να σημαίνει αυτή ή λέξη) σε εύρος και σε βάθος άνατροπή, ή όποια μάλιστα, καθώς συντελέστηκε σε ελάχιστο χρόνο, προκάλεσε ισχυρότατους κλυδωνισμούς σε κάθε επίπεδο.

Ο πλέον χειροπιαστός από τους κλυδωνισμούς ήταν ο ίδιος ο πόλεμος. Μερικά χρόνια νωρίτερα, μόλις είκοσι, στόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο σκοτώθηκαν 8.500.000 άνθρωποι – τά 95% από αυτούς στρατιώτες και μόλις τό 5% «άμαχοι» – στην συντριπτική πλειοψηφία τους Εύρωπαίοι και τό μακελειό, ή τρομερή έμπειρία όσων τό έζησαν, χα-

ρακτηρίστηκε προθάλαμος τῆς ἴδιας τῆς κόλασης, μία κατάσταση ἀπό τὴν ὁποία χειρότερη δὲν θὰ μπορούσε νὰ υπάρξει. Ἀνάμεσα στὰ 1939 καί στὰ 1945, σκοτώθηκαν περισσότεροι ἀπὸ πενήντα ἑκατομμύρια Εὐρωπαῖοι – ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόλις τὸ 33% ἦσαν στρατιωτικοί – οἱ ὑπόλοιποι, τὸ 67% «ἄμαχοι». Ἄν προσθέσουμε τὶς ἀπώλειες τῆς Ἰαπωνίας καί τῆς Κίνας, ἢ τὶς λιγότερες τῶν ΗΠΑ

φθάνουμε ἴσως τὰ 60 ὡς 70.000.000 ἄτομα, ἀριθμός πού ἀπὸ μόνος του ἀρκεῖ γιὰ νὰ καταδείξει τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων. Ἴσως ἀξίζει δέ νὰ συνυπολογίσουμε ὅτι ὁ τρομερὸς αὐτὸς κύκλος τοῦ αἵματος εἶχε ἀνάλογες ρίζες (τοὺς πολέμους τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, τὸν Σινοϊαπωνικὸ, τὸν πόλεμο τῆς Αἰθιοπίας, τὸν ἰσπανικὸ Ἐμφύλιο κλπ.) καί ἀνάλογη οὐρά, τὸν ἑλληνικὸ ἐμφύλιο, τὴν Κορέα,

τό Βιετνάμ ἢ τούς αιματηρούς πολέμους τῆς ἀποικιοποίησης.

Ὁ ἀριθμός τῶν νεκρῶν, ἡ ἔκταση τῶν καταστροφῶν, ἀποκαλύπτουν μέ τόν πλέον ἀπόλυτο τρόπο τήν ποιότητα τῶν προθέσεων. Ἡ ἔννοια «ὀλοκληρωτικός πόλεμος» καί οἱ τεχνικές πού κλήθηκαν νά τήν ὑπηρετήσουν κατέστησαν τό μέτωπο τῶν συγκρούσεων ἐξίσου ἐπικίνδυνο μέ τά μετόπισθεν. Στήν οὐσία ὁ στόχος ἦταν ἡ καταστροφή τῆς ἀντίπαλης κοινωνίας, ἡ ἀπόλυτη ἐξάρθρωσή της, εἴτε μέ τήν ἐξόντωση τῶν μελῶν της, εἴτε μέ τήν καταστροφή τῶν μηχανισμῶν της, εἴτε – διατυπώθηκε καί αὐτό – μέ τήν διά τοῦ πυρός καί τοῦ σιδήρου ἀναγκαστική ἐπιστροφή της σέ προηγούμενα στάδια τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ: τό φεουδαρχικό, τό γεωργικό, ἐκεῖνο τῆς ἀπόλυτης δουλείας καί ἐξαθλίωσης.

ΣΤΑ ΔΙΑΔΟΧΙΚΑ ΣΤΑΔΙΑ ἐκβαρβαρισμοῦ τοῦ πολέμου, κυρίαρχη θέση κατέχει ὁ Ἰούνιος τοῦ 1941, ἡ ἐπίθεση τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας ἐναντία στήν Σοβιετική Ἐνωση. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό καί πέρα ἡ λογική τῆς ἐξόντωσης ὑπερτεροῦσε ἀκόμα καί ἀπό τήν ἴδια τή λογική τοῦ πολέμου. Τότε ἐφανίστηκαν τά Einsatzgruppe, τά ἀποσπάσματα θανάτου πού σκότωναν ἀδιάκριτα ὅποιον τούς φαινόταν κομμουνιστής, Ἑβραῖος, Τσιγγάνος ἢ «ὑπάνθρωπος» – ὑπονομεύοντας ταυτόχρονα κάθε δυνατότητα συνεργασίας μέ τούς Οὐκρανοὺς ἐθνικιστές ἢ ἄλλους ἀντιπάλους τοῦ Σοβιετικοῦ καθεστώτος. Τότε ἐπιλέχθηκε ἡ μεθοδική ἐξόντωση πολλῶν ἑκατομμυρίων Σοβιετικῶν αἰχμαλώτων – ἀκριβῶς τήν ἐποχή πού ἡ γερμανική οἰκονομία βρισκόταν σέ ἀδιέξοδο ἐξαιτίας τῆς τρομερῆς ἔλλειψης ἐργατικῶν χεριῶν. Στό ἐπιστέγασμα ἡ «Τελική Λύση», τό «Ὀλοκαύτωμα», πού ἐγκαινιάστηκε τόν χειμῶνα τοῦ '41-'42, ἡ σέ βιομηχανική κλίμακα μεθόδευση τῆς ἐξόντωσης πολλῶν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων – διαδικασία πού ἀποσάρθρωσε τήν κοινωνική λειτουργία καί τήν οἰκονομία τῶν χωρῶν τῆς Κεντρικῆς κυρίως Εὐρώπης, συρρικνώνοντας τήν ἐμβέλεια τῶν ἐκεῖ φιλογερμανικῶν καθεστώτων καί ἐξουδετερώνοντας τά κράτη αὐτά ὡς ἐν δυνάμει ἀντισοβιετικούς συμμάχους τοῦ Ράιχ. Ὅλα αὐτά ἀποτελέσαν τήν εἰσαγωγή σέ ἓνα νέο εἶδος «πολέμου». «Πολέμου» σέ εἰσαγωγικά, καθὼς ἡ ἔννοια αὐτή, καθαρὰ πολιτική, δύσκολα μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τό μεταφυσικό ἀπόλυτο. Κατά κάποιον τρόπο ὁ ναζισμός κατήργησε τόν πόλεμο μέ τήν παραδοσιακή μορφή του, ἀφαίρεσε τήν πολιτική καί τό μέτρο ἀπό αὐτόν καί τόν κατέστησε ἀπόλυτη μεταφυσική δύναμη καταστροφῆς.

Φυσικά ἡ ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀπαίτησε ἀνάλογα μέτρα. Οἱ πόλεις τοῦ Ἄξονα κἀκαν καί ἰσοπεδώθηκαν μεθοδικά μαζί μέ τούς κατοίκους τους, μέ ἀτομική βόμβα ὅταν χρειάστηκε ἢ μᾶλλον, γιά νά εἶμαστε ἀκριβεῖς, ὅταν δέν χρειάζοταν πλέον. Τό «γερμανικό πρόβλημα» στήν Κεντρική καί Ἀνατολική Εὐρώπη λύθηκε συνοπτικά μέ κόστος λίγα ἑκατομμύρια πρόσθετων νεκρῶν. Σέ ὀλοκληρο τόν κόσμο θεωρήθηκε νόμιμη καί θεμιτή ἡ ἐξόντωση ὅποιου φοροῦσε στολή τοῦ Ἄξονα, τοῦ φασίστα, τοῦ Ναζί, τοῦ «συνεργάτη», μέσα ἢ ἔξω ἀπό τούς κανόνες τοῦ πολέμου. Στή δεκαετία τοῦ 1940 ὁ ναζισμός ἀνοῖξε τήν πόρτα τοῦ φρενοκομείου. Ἀναγκαστικά ἡ μάχη δόθηκε μέσα σέ αὐτό.

Αὐτό ἦταν τό γενικό πλαίσιο τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, ὁ ἐφιάλτης ἂν θέλετε, πάνω στό ὅποιο χτίστηκαν οἱ ἐπιμέρους ἱστορίες, ὁ παρονομαστής πάνω στόν ὅποιο ἀθροίστηκαν τά μερικά καί εἰδικά ὥστε νά ὑφάνουν τό γενικό πλέγμα τῆς τότε ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἱστορική πραγματικότητα ἢ ὅποια προβλήθηκε ἔντονα στά ἐπόμενα χρόνια καί κάτω ἀπό τή σκιά τῆς ὁποίας ἐξακολουθεῖ νά κινεῖται, νά ἀρθρώνεται ὁ κόσμος μέσα στόν ὅποιο ἐμεῖς σήμερα ζοῦμε. Θέλω νά πῶ ὅτι οἱ δυνάμεις, τά κράτη πού συναποτέλεσαν τήν «Μεγάλη Συμμαχία», τά «Ἠνωμένα Ἔθνη» ὅπως ἀργότερα ὀνομάστηκαν, ἐπεξεργάστηκαν στή διάρκεια τοῦ πολέμου ἓνα πολύ σημαντικό πλαίσιο, μέσα στό ὅποιο ἐξήση καί ζεῖ γιά πολλές δεκαετίες ὀλοκληρῆ ἢ ἀνθρωπότητα. Συνοπτικά – καθὼς τά ζητήματα εἶναι μεγάλη καί ὁ χρόνος λίγος – τό πλαίσιο αὐτό εἶχε ἓναν οὐσιαστικά παρονομαστή. Νά ἐπαναφέρει τίς συγκρούσεις, τόν Πόλεμο, στίς πολιτικές του διαστάσεις, νά τοῦ ἀφαιρέσει τό περίβλημα τοῦ μεταφυσικοῦ φανατισμοῦ, νά ἐπαναφέρει κανόνες στίς σχέσεις μεταξύ τῶν κρατῶν καί μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Στήν ἱστορία, ὅλοι τό γνωρίζουμε ἐδῶ μέσα, ὅλα αὐτά εἶναι πολύ σχετικές ἔννοιες καί ἡ ὑψηλή ρητορεία μᾶς καθιστᾷ ἀμέσως καχύποπτους. Ὁπωσδήποτε ὅμως, γιά νά τό θέσουμε πιό ἀπλά, ὑπῆρξαν ὀρισμένες κοινές παραδοχές πού τροφοδότησαν τίς ἀτελείωτες συσκέψεις πού ἐγίναν τότε γιά τόν προσδιορισμό τῆς μορφῆς τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου.

Ἡ πρώτη καί βασική παραδοχή ἦταν ὅτι ὁ ναζισμός, ὡς πολιτικό ἢ μεταφυσικό μόρφωμα, ἔπρεπε νά συνθλιβεῖ μέ κάθε μέσο καί ὅτι ὑπέρτατο καθήκον ἐθνῶν, λαῶν καί ἀνθρώπων ἦταν ἡ συντριβή τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, ἄνευ ὀρίων καί ὄρων. Ἡ δεύτερη καί ἐξίσου σημαντική ἦταν ὅτι πόλεμος μέ ἀνοικτή τήν πόρτα τοῦ φρενοκομείου δέν ἔπρεπε ποτέ νά ξαναγίνει. Καί οἱ δύο αὐτές παραδοχές λειτουργήσαν χονδρικά ὡς τίς μέρες μας καί, σέ γενικές γραμμές, φαίνεται ὅτι λειτουργοῦν ἀκόμα. Βλέ-

πετε αὐτή ἡ «μεγάλη ἱστορία» εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου μέσα στόν ὁποῖο καί ἐμεῖς μεγαλώσαμε. Εὐτυχῶς!

Ἡ ἱστορία εἶναι καταδικασμένη νά ὑπάρχει καί νά λειτουργεῖ ὡς «πολιτική ἐπιστήμη». Μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι κάθε στιγμή ἐκθετη στήν τρέχουσα κοινωνική καί πολιτική πραγματικότητα, ἐκείνη τῶν καιρῶν μέσα στοὺς ὁποίους γράφεται. Τά ἐρωτήματα τῶν τελευταίων καλεῖται νά ἀπαντήσῃ καί τά συμφέροντα τῶν συνισταμένων τῆς κάθε ἐποχῆς νά προβάλλῃ, νά νομιμοποιήσῃ καί νά ὑπερασπιστεῖ ἢ ἀντίθετα νά πολεμήσῃ. Ἡ παραπάνω διαπίστωση, ὅταν ἐφαρμόζεται στή ἱστοριογραφική ἀντιμετώπιση τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, καί μάλιστα ἀπό τή σκοπιά μιᾶς περιφερειακῆς χώρας πού πρωταγωνίστησε στά γεγονότα μή μετέχοντας ὅμως στό μεγάλο, τό κεντρικό παιχνίδι, ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία. Δύο συναντήσεις, δύο διασταυρώσεις καθορίζουν ἐδῶ τό τελικό ἀποτέλεσμα.

Ἡ πρώτη – δέν ἐνδιαφέρει μόνο ἐμᾶς, τοὺς Ἕλληνες ἱστορικούς – ἀφορᾷ τό γενικό ἱστορικό πλαίσιο μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἐμεῖς σήμερα καλούμαστε νά ἀναμετρηθοῦμε ἱστοριογραφικά μέ τήν τότε περίοδο. Πολλά χρόνια ἔχουν περάσει ἤδη ἀπό τήν τελευταία καί τά ὅσα αὐτή κληροδότησε καί οἱ γενικές παραδοχές τίς ὁποῖες πρωτίτερα ἐπικαλεστήκαμε, ἔχουν ἀρχίσει νά ξεθωριάζουν. Οἱ ἰσορροπίες στίς σχέσεις τῶν ἰσχυρῶν ἀνατράπηκαν μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν ὑπερβολική συγκέντρωση οικονομικῆς, στρατιωτικῆς, τεχνολογικῆς ἰσχύος σέ ἕνα καί μόνο κράτος. Ἡ ἀνάδειξη δέ τοῦ ἑνός, συνοδεύεται, στό πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς «νομιμοποίησης» ἀπό τήν ἀπαξίωση τῶν ἄλλων. Ἀπό αὐτούς τοὺς ἄλλους ἰδιαιτέρη σημασία ἀποκτᾷ ἡ ἀπαξίωση τῆς ἀντιφασιστικῆς ἀντίστασης καί τῶν κομμουνιστῶν πού ἀποτέλεσαν βασικό παρονομαστή στόν ἀγῶνα κατά τοῦ ναζισμού καί στήν συγκρότηση τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου. Ἡ ἐπιλογή αὐτή – ὑπάρχουν κι ἄλλες, σέ βάρος τῆς Εὐρώπης λόγου χάρι – δέν ὀφείλεται στήν πολιτική ἀπειλή πού ἀντιπροσωπεύουν σήμερα οἱ ἀνύπαρκτοι ἐξάλλω κομμουνιστές, ἀλλά στήν ταξικότητα τῶν ἀλλαγῶν πού συμβαίνουν. Οἱ γενικοί τριγμοί πού προκαλεῖ αὐτή ἡ ἐξέλιξη, ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα, προκαλοῦν μία ἀναθεώρηση τῶν ὁρίων, τῶν ἀξιών ἂν προτιμάτε κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἀντικρύζουμε τήν ἱστορία τῆς περιόδου τοῦ 1940. Ἡ συνάντηση τῆς ἱστοριογραφίας μέ ἕνα γενικό πολιτικό – καί ὡς ἐκ τούτου ἰδεολογικό – πλαίσιο ὑπό διαμόρφωση, ρευστό ἀκόμα, ἀποτελεῖ τήν πρώτη τομή πού καλεῖται ὁ ἱστορικός νά συνυπολογίσει.

Ἡ δευτέρα συνάντηση ἀφορᾷ τή σχέση τῆς «με-

γάλης ἱστορίας» μέ τή «μικρή» μέ ἕνα ἐπιμέρους κομμάτι τῆς. Μέ ὅσα δηλαδή συνέβησαν στόν περιορισμένο γεωγραφικά χώρο τῆς Ἑλλάδας ἐκείνου τοῦ καιροῦ καί μέ ὅσα συνέβησαν στόν περιορισμένων διαστάσεων ἑλληνικό κοινωνικό χώρο. Εἶναι μία συνάντηση πού ὅλοι δέχονται ὡς καθοριστική γιά τήν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων ἀλλά πού ὅμως ἀντιμετωπιζόταν μέ ἀμηχανία, ἴσως μέ δέος, μέ ἀπαξιωτικό συχνά γιά τή «μικρή ἱστορία» τρόπο. Στήν ἀπλοϊκή ἐκδοχή αὐτῆς τῆς ἀποτυχημένης σύζευξης συναντοῦμε τίς γνωστές σέ ὅλους μας καί ἀκρυωτικές γιά τό διάδημα τῶν ἱστορικῶν διαπιστώσεις γιά τή μικρή Ἑλλάδα πού οἱ «Μεγάλοι» τήν ἔσυραν στήν περιπέτεια, πού τήν ἀνάγκασαν νά ταλαιπωρηθεῖ, νά ματώσει, νά διχαστεῖ, νά ἀλληλοσπαραχθεῖ. Τό γνωστό δέος τῶν μικρῶν ὅταν ἀντιμετωπίζουν τήν ἱστορία στή μεγάλη κλίμακα, τήν ἀπόμακρη καί μή χειροπιαστή, αὐτή πού σχεδόν κρατᾷ τίς ἀποστάσεις τοῦ θεϊκοῦ ἀπό τό ἀνθρώπινο.

Οἱ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ ἱστορικοί, στή χώρα μας ὅπως καί παντοῦ ἄλλοῦ, κινοῦνταν μέσα σ' ἕνα πλαίσιο διαφοροτικό ἀπό αὐτό μέσα στό ὁποῖο κινοῦνται οἱ νεότεροι. Οἱ διαφορές εἶναι μεγάλες. Ὁ Φλάϊσερ, ὁ Κλόουζ, ὁ Μαζάουερ, ὁ Παπαστράτης, ὁ Ρίχτερ, γνωρίζουν ὅτι ὅλα ὅσα ἐδῶ συμβαίνουν, εἶναι τμήμα ἑνός γενικότερου πλαισίου πού ὀρίζει ὁ Β' παγκόσμιος πόλεμος. Πουθενά δέν παραλείπουν νά τό τονίσουν, νά ἐντάξουν τά ἐπιμέρους ἑλληνικά στά γενικότερα τοῦ τότε κόσμου. Ἐχω τήν αἴσθηση ὅτι πολλοί ἀπό τοὺς νεότερους κινοῦνται πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἐχουν τήν τάση νά παραλείπουν τό γενικό πλαίσιο καί νά ἀπομονώνουν τό ἐπιμέρους. Ἄς σταθῶ σέ ἕνα πολύ γνωστό στοὺς κύκλους μας παράδειγμα, παρμένο ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Καλύβα στόν συλλογικό τόμο *After the war was over*, ἄρθρο πού τείνει νά γίνῃ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν νέων τάσεων.¹ Τό γεγονός ὅτι σέ δύο ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας τό ΕΑΜ καί ὁ

1. Kalyvas Stathis, «Red Terror; Leftist Violence during the Occupation», in Mazower Mark (editor), *After the war was over. Reconstructing the family, nation and State in Greece, 1943-1960*, Princeton University Press, Princeton, 2000, p. 142-183.

Στό ἴδιο ἄρθρο ἐνοχλοῦν ὀπωσδήποτε ὀρισμένες προσαρμογές καί «τυχαίες» ἀσάφειες. Ἡ διαπίστωση ὅτι τό ΕΑΜ καί ὁ ΕΛΑΣ, πρῶτοι καί ἀπρόκλητα ἐξαπέλυσαν κύμα βίας κατά τῶν ἀντιπάλων τους, αἰφνιδιαστικά καί χωρίς νά προηγηθεῖ πίεση ἀπό τοὺς τελευταίους

ΕΛΑΣ εϋθύνονται για τό 55% τών θανάτων έναντι του 45% για τούς αντίπαλους τους, τά Τάγματα Ασφαλείας και τήν Δεξιά, όταν απομονωθεῖ – γεωγραφικά και ιστορικά – από τό γενικό πλαίσιο, μπορεί φυσιολογικά νά ὀδηγήσει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ «ἀριστερή βία» προκάλεσε τά ὅσα προκλήθηκαν στήν αἱματηρή γιά τή χώρα μας περίοδο. Ἡ διαπίστωση, στό ἴδιο ἄρθρο, ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν θυμάτων προκλήθηκαν ἀπό τήν ἀπελπιόμενη προσπάθεια τῆς Ἀντίστασης νά περιορίσει τήν πρόοδο τῶν Ταγμάτων Ασφαλείας καί τήν ἐνίσχυση τῶν θέσεων τοῦ Ἄξονα στήν περιοχή, ὡς προερχόμενη ἀπό τήν «ἀδιάφορη» «μεγάλη ἱστορία», δέν φαίνεται νά ἐντυπωσιάζει. Στή θέση αὐτῆς τῆς μεγάλης ἱστορίας, τοῦ τί συνέβαινε ἐκεῖνο τόν καιρό, ποιό ἦταν τό γενικό διακύβευμα, ἀναδεικνύεται μία ἀποκλειστικά «κοινωνιολογική» ἐξήγηση τῶν φαινομένων: τά τοπικά συμφέροντα, τά ἀνθρωπολογικῶν χαρακτηριστῆρα μίση, καί στό βάθος, ὑπονοούμενη, ἡ ἐγκληματική φύση τῶν κομμουνιστῶν, στό γενικό καί τοπικό ἐπίπεδο. Αὐτή ἡ ἀνάλυση πιστοποιεῖ τήν ἀνάγκη ἐπέμβασης Εἰσαγγελέα καί ματαιώνει τήν ἀνάγκη ἀνάμιξης ἱστορικού. Προφανῶς οἱ αἰτίες πού καθιστοῦν τούς μέν «ἀντιτασιακούς» καί τούς δέ «γερμανοντυμένους ταγματασφαλίτες» δέν βρίσκονται στή σφαῖρα ἀρμοδιότητας τῶν ἱστορικῶν. Στούς τελευταίους ἐπιτρέπεται ἴσως νά ὑποθέσουν ὅτι ἡ παραπάνω ἀνάλυση, ἐκμεταλλεύμενη καί τό δέος ἀνάμεσα στό γενικό καί τό εἰδικό πού προαναφέραμε, θεωρεῖ περιττή τήν ἐπίγνωση τῆς παρουσίας ἐνός μεγάλου πολέμου μέ σημαντικές ἐπιπτώσεις σέ ὅλα αὐτά.

Αὐτός ὁ τρόπος πραγμάτευσης τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου προκύπτει ἀπό τίς γενικότερες ἐξελίξεις πού περιγράψαμε. Ἐκπροεῦεται ἀπό τήν ἀναπροσαρμογή τοῦ γενικοῦ πλαισίου καί ἀπό τήν συνεπακόλουθη μεθοδολογική ἀνάγκη ἀποκοπῆς τοῦ γενικοῦ ἀπό τό εἰδικό, τοῦ σφαιρικοῦ ἀπό τό ἐπιμέρους. Ἐπιγραμματικά, οἱ καταστάσεις πού ἐκκολλᾶνται – ἤ, γιά νά εἶμαστε αἰσιόδοξοι ἀπειλοῦν νά ἐκκολλαθοῦν – στόν χῶρο τῆς ἱστοριογραφίας τῆς περιόδου, μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ἀπό δύο διαδήματα. Πρῶτον, τήν ἀναθεώρηση τῶν σταθερῶν μέσα στίς ὁποῖες ἡ ὡς τώρα ἱστοριογραφία λειτουργοῦσε. Τήν ἀναθεώρηση δηλαδή τῶν ἐκτιμήσεων γιά τόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο ὅπου στή θέση τῆς μεγάλης ἀντιφασιστικῆς συμμαχίας, πρέπει νά ἀναδειχθεῖ ὁ μονάδικός ἄσπιλος – ἐξυπακουέται, οἱ ΗΠΑ. Δεύτερον, συνεπακόλουθο τοῦ πρώτου, ἡ καλλιέργεια τοῦ ἱστορικοῦ ἀναλφαβητισμοῦ. Ἡ ἀποκοπή τῶν ἐπιμέρους ἀπό τά γενικά διακυβέματα σέ τρόπο ὥστε τό μερικό νά χρησιμεύσει ὡς μοχλός ἀνατροπῆς τῆς ἀνεπιθύμητης «μεγάλης

ἱστορίας». Σέ τελευταία ἀνάλυση γιά νά γίνουν ὅλα αὐτά, ἡ ἐπιστημονική ἐνασχόληση μέ τήν ἱστορία δέν εἶναι ἐπιθυμητή, ἐξέλιξη πού δικαιολογεῖ καί τόν πολλαπλασιασμό τῶν ἐνασχολήσεων μέ τό παρελθόν κάτω ἀπό ἄλλους ψευδώνυμους μανδύες: «ἀνθρωπολογικούς», «ψυχολογικούς», «κοινωνιολογικούς», κλπ. κλπ. - σέ εἰσαγωγικά φυσικά ὅλα ἐτούτα.

Ἔτσι λοιπόν ἡ ἱστορία τῆς δεκαετίας τοῦ '40, ἱστορία πού σφραγίζεται ἀπό τόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο καί τόν ἀγῶνα κατά τοῦ ναζισμοῦ, ἀπό ἱστοριογραφική πρόκληση τείνει νά ἐξελιχθεῖ σέ πρόκληση κατά τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης – καί ὄχι μόνο.

— οἱ ὁποῖοι ὅμως τήν ἴδια ἐποχή, ὅπως ἀναφέρεται στό ἴδιο ἄρθρο, ἔκαναν προσπάθειες νά ὀργανώσουν βάσεις γιά τή δημιουργία Ταγμάτων Ασφαλείας στήν περιοχή – θεμελιώνει τά περί «ἐρυθρᾶς βίας» ἐπιχειρήματα καθῶς μάλιστα συνδέεται μέ ἐντολές τοῦ ΚΚΕ καί μέ ἐνεργοποίηση τῆς ΟΠΛΑ. Ἡ «ἐκστρατεία» αὐτή, ἀπό τόν Νοέμβριο τοῦ 1943 ὡς τόν Μάρτιο τοῦ 1944 προκάλεσε 29 θύματα καί ὀπωσδήποτε ἦταν ἀπλό «πταίσμα» σέ σχέση μέ τίς ἐκατόμβες πού συνόδεψαν τίς τότε γερμανικές ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις λόγου χάρι. Ἡ πολιτική τῶν μαζικῶν «ἀντιποίνων» εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1943 μέ ἐξέχουσα τήν περίπτωση τοῦ Κομμένου Ἄρτας ἐνώ, στήν περιοχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ θανάτωση ἐκατοντάδων κατοίκων τῶν Καλαβρυτῶν καί τῶν γύρω χωριῶν, στά μέσα Δεκεμβρίου τοῦ 1943, αἰγούρα δέν ἦταν «μακρυνή» ὑπόθεση... Ἀπό τόν Ἰανουάριο τοῦ 1944 ἐξᾴλλου τά Τάγματα Ασφαλείας δροῦσαν – μέ τόν «εἰδικό» τρόπο δράσης τους – στήν Κορινθία, γεγονός πού συμπλήρωνε τό ὅλο σκηνικό. Τό συμπέρασμα λοιπόν περί εἰσαγωγῆς τῆς βίας ἀπό τό ΕΑΜ καί τόν ΕΛΑΣ στήν περιοχή μοιάζει τουλάχιστον ἀφύσικο.

Ο ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ

του Ν.Ε. Καραπιδάκη

ΘΑ ΘΕΛΑΜΕ
Ν' ΑΡΧΙΣΟΥ-
ΜΕ με μιά
κατάσταση από
αυτές που άρεσαν
στό τιμώμενο πρό-
σωπο από εκείνες
πού του χρησί-
μευαν ως αφετηρία
γιά νά ξεκινήσει
τίς αναπτύξεις του,
προφορικές, μα-
κρές και άπολύτως
έμπνευσμένες, που
συχνά κατέληγαν
σέ θέματα πανεπι-
στημιακών παρα-
δόσεων και στή
συνέχεια σέ αντι-
κείμενα έπιστημο-
νικής μελέτης.

Μεταφερόμαστε
στήν Κέρκυρα, λί-
γα χρόνια μετά τή
λήξη του πολέμου
τής Κριμαίας, στό άναγνωστήριο τής 'Αναγνωστικής
'Εταιρίας (sic) Κερκύρας, όπου τά μέλη, διακεκομμένα
στοιχεία τής τοπικής κοινωνίας, προσέρχονται καθημε-
ρινά νά διαβάσουν τίς έφημερίδες από τήν Εύρώπη,
εκείνες που άφηναν στό νησί, τά πλοία του άυστρια-
κού Lloyd, που έκαναν σάλα. 'Ο βιβλιοθηκάριος αυτή
τή μέρα κάνει μιά «πλάκα». Βάζει στό μεγάλο τραπέ-

ζι, όπου καθημερινά συνήθιζε νά άπλώνει τά νέα φύ-
λα, τίς έφημερίδες που χρονολογούνταν από τόν πό-
λεμο τής Κριμαίας, που είχε όπως είπαμε τελειώσει
μερικά χρόνια πριν. Πολλά μέλη φθάνουν, τό παρατη-
ρούν αλλά δέν τό σχολιάζουν. Ένας άργοπορημένος
άναγνώστης θά αναφωνήσει ώστόσο: Ma! da capo la
Guerra in Crimea?!

Τό τί άκολούθησε μπορούμε νά τό φανταστούμε, τό
έπεισόδιο έμεινε άλλωστε θρυλικό νά τό διηγούνται
άκόμα στήν Κέρκυρα, ιδίως μάλιστα στους ίδιους δια-
δρόμους και τό ίδιο άναγνωστήριο όπου πρωτοσυνέβη.

Τά έρωτήματα γιά τόν ιστορικό και φιλόλογο που
ήταν ό Άλκης Άγγέλου θά ήταν, άκούγοντας αυτήν

* Τό παραπάνω κείμενο διαβάστηκε στή Θεσσαλονίκη,
κατά τήν πρωινή συνεδρία (6 Οκτωβρίου του 2002), του
Διεθνούς Συμποσίου «Ζητήσεις τής Πολιτισμικής Ιστορίας
και τής Θεωρίας τής Λογοτεχνίας», του άφιερωμένου στήν
μνήμη του Άλκη Άγγέλου.

τήν ιστορία, πολλά. Άν δανειστούμε από τήν προβληματική πού αναπτύσσει στό άρθρο του γιά τό λαϊκό έντυπο (*Τά Ιστορικά*, 1984), μεταξύ άλλων τά πρώτα έρωτήματα πού θά του έρχονταν στό μυαλό είναι τά παρακάτω:

Τί ήταν ή Άναγνωστική Έταιρία και γιατί γραφόταν μέ γιώτα;

Ποιά ήταν ή διανοητική αρχαιολογία τής συλλήψεως αυτού του άναγνωστικού θεσμού;

Πώς και πότε ήρθαν τά πράγματα ώστε νά ιδρυθεί ένας ειδικός χώρος άναγνώσεως;

Ποιοί είχαν τό δικαίωμα νά έρθουν νά διαβάσουν; Διάβαζαν μόνον έφημερίδες ή οι άναγνώσεις τους επέκτεινονταν και σέ άλλα ενδιαφέροντα;

Πώς διάβαζαν, όρθιοι; Καθιστοί; Διαβαζόταν στήν ίδια στάση μιά έφημερίδα, μιά γκαζέττα, ένα βιβλίο; Ένα βιβλίο μικρού 16ου σχήματος μέ ένα in folio;

Ποιοί ήταν μέλη και ποιές κατηγορίες μελών ύπήρχαν;

Οί πηγές πού θά άναζητούσε, γιά νά άπαντήσει στά έρωτήματά του, θά ήταν πολλές και τίς φανταζόμαστε: αρχαιακές όπως τά καταστατικά τής εταιρείας και οί λίστες τών μελών της. Τά βιβλία του άναγνωστηρίου της, άν τηρούνταν. Καί τέλος βέβαια, άν όχι πρώτα απ' όλα, τά ίδια τά βιβλία, οί γκαζέττες, οί έφημερίδες, χωρίς νά παραλείπει τούς καταλόγους τής βιβλιοθήκης γιά νά δει άν τά περιεχόμενα άντιστοιχοϋσαν σ' ότι ύπήρχε στά ράφια – τά βιβλία και στίς πύ άξιοπρεπείς λέσχες, βλέπετε, κλέβονται. Θ' άρχιζε στή συνέχεια τήν άτελειώτη έρευνα τής προσωπογραφίας τών άναγνωστών, κατατάσσοντάς τους κατά κοινωνική ομάδα, κατηγορία ενδιαφερόντων κ.ο.κ.

Άρκετά τά παραπάνω γιά νά πούμε ότι μέ αυτά τά έρωτήματα έχουμε ήδη άπομακρυνθεί από τήν ιστορία τής λογοτεχνίας. Άλλά ακόμα και από εκείνη του βιβλίου και όλων τών παρεμφερών κλάδων της, όπως τήν ιστορία τής τυπογραφίας, τών εκδοτών, τών εκδόσεων, τών συνδρομητών, γιά νά τά άντιμετωπίσουμε σφαιρικά υπό τό πρίσμα ενός πλήρους φαινομένου, όπως αυτό τής άνάγνωσης. Πλήρες φαινόμενο, άφου προϋποθέτει μιά ή πολλές φυσικές στάσεις και διανοητικές έπιλογές πού προκαθορίζουν και προκαθορίζονται από τήν κοινωνική καταγωγή· προϋποθέτει αισθητικές προτιμήσεις και άναγνωστικές έπάρκειες πού δέν είναι κοινές γιά όλους – όπως π.χ. γιά τόν άφηρημένο άναγνώστη πού προαναφέραμε – ένω υποβάλλει συμπεριφορές μίμησης και μόδας, αλλά καταργεί, από τήν άλλη μεριά, σέ πολλές περιπτώσεις τίς ταξικές διαφορές. Προϋποθέτει τήν ιστορία ή τίς ιστορίες του άλφαθητισμού ή τήν άρνητική μορφή αυτού του τελευταίου, του άναλφαθητισμού. Τό σύνολο τών παραπάνω έρωτημάτων δέν έχει νόημα χωρίς τήν ιστορική του διάσταση, δηλαδή από πότε και γιατί, διαπιστώνεται αυτή ή εκείνη ή συμπεριφορά.

Ο Άλκης Άγγέλου, συνήθιζε νά συγκεντρώνει τά διάσπαρτα δημοσιεύματά του σέ τόμους και όπως εί-

ναι γνωστό μās έδωσε δύο τόμους τών *Φώτων*. Ο πρώτος δέν έφερε τήν ένδειξη Α', σημείο ότι όταν συγκεντρωνόταν τό υλικό του, τίποτα στόν συγγραφέα δέν προμήνυε ότι χρόνια άργότερα θά ακολουθούσε ο τόμος πού τελικά έφερε τόν τίτλο τών *Φώτων Β'*. Τά περιεχόμενα τών πρώτων *Φώτων*, άνήκουν στήν παραδοσιακή, θά ισχυριζόμαστε, ύλη τής ιστορίας του Διαφωτισμού πού ακολουθεί τούς δρόμους τής ιστορία του: πρόσληψη ξένων κειμένων· μελέτη θεσμών πού συνδέονται μέ τό φαινόμενο· άξιοποίηση τών μεταξύ διαφορετικών ομάδων συγκρούσεων γιά τήν άνάδειξη τών διαχωριστικών γραμμών και του περιγράμματος τών νεωτερικών ιδεών· οί περιηγητές, ή βιβλιογραφία (άναφερόμαστε σέ μιά έποχή πού ή βιβλιογραφία είχε έντελώς περιθωριακό ρόλο στίς έπιστημονικές έρευνες)· ή έμβληματική φυσιογνωμία του Κοραή. Τά θέματα πού διέδη ο Άγγέλου, μέσω τών προβληματισμών αυτών, είναι γνωστά: τό *Δοκίμιο* του Τζών Λόκ και ή νεοελληνική σκέψη (1954), ή δίκη του Άνθρακίτη (1955), οί διενέξεις του Λέσβιου στή σχολή τών Κυδωνιών (1956), τό χρονικό τής Άθωνιάδας (1963), διάφορα κείμενα γιά τούς περιηγητές πού αρχίζουν νά δημοσιεύονται από τό 1967, ή καθίδρυση του τεκτονισμού (1978) και τό ύφος και ήθος στόν Κοραή (1983), γιά νά αναφέρουμε μόνο όρισμένα και νά συνοψίσουμε έτσι μιά παραγωγή μεταξύ του 1954 και του 1983. Στο σύνολό της αυτή έναπόκειται στήν προβληματική πού σκιαγραφείται στό άρθρο του «Δοκίμες γιά άπογραφή και άποτίμηση τής Νεοελληνικής Γραμματείας στήν Εϋρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», δημοσιευμένο τό 1974, πού άλλου, στό άφιρρωμα του *Έρασιση* γιά τόν Κ.Θ. Δημαρά. Βρισκόμαστε ακόμα υπό τή σκέπη και τήν έπιρροή του φαινομένου *Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, στίς προβληματικές τής όποίας ο Άγγέλου φαίνεται στρατευμένος. Η λογοτεχνία, κατά τήν έννοια πού τήν είχε όρίσει ο Δημαράς, έχει ακόμα τόν πρώτο λόγο στα ενδιαφέροντά του, ή φιλολογία είναι ακόμα ή επιστήμη πού ύπηρετεί. Ένδιαφέρεται περισσότερο γιά τόν δημιουργό ή τόν μεταφραστή του έργου, και λιγότερο γιά τήν κοινωνική ομάδα πού τό προσλαμβάνει ή τό παραγγέλλει. Τά δίκτυα, οί ομάδες, τά μέσα διοχέτευσης τών κειμένων δέν τόν άπασχολούν ακόμα. Άκόμα λιγότερο οί λαϊκές ευαισθησίες ή ή ιστορία του συναισθήματος, αυτές οί σχεδόν άπιαστες πραγματικότητες πού ώστόσο κυριαρχούν στή ζωή τών ανθρώπων, τήν πραγματική δηλαδή ιστορία. Άν ή έννοια του μέσου όρου είχε ήδη διοχετευθεί από τόν Δημαρά, τόν Άγγέλου όλη αυτήν τήν περίοδο τόν άπασχολεί ακόμα λίγο.

Το *ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ Β'* ΔΗΜΟΣΙΕΥΕΤΑΙ τό 1999 και περιλαμβάνει έπιμέρους δημοσιεύσεις του από τό 1984 έως τό 1998, μέ μιά εξαίρεση, τήν άναδημοσίευση ενός παλιού κειμένου του 1974, εκείνου του κεφαλαίου τής εκπαίδευσης από τήν *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*.

Η άλλαγή τής προσέγγισης σέ σχέση μέ τήν προη-

γούμενη περίοδο εἶναι θεαματική. Ἐκεῖνο πού τή διαφοροποιεῖ εἶναι ὅτι τώρα ὁ συγγραφέας δέν ξεκινᾷ ἀπό ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα γιά νά φτάσει σέ μιά γενίκευση ἢ τήν ἰχνηλάτηση μιᾶς τάσης, ἐνός ρεύματος, ἀλλά προχωρᾷ θέτοντας γενικά ἐρωτήματα γιά τά ὁποῖα θά ἀναζητήσει στή συνέχεια παραδείγματα. Ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου γραφῆς πού κάνει νά φαίνεται ὅτι τά ἐρωτήματα πού διατυπώνει τοῦ ἔρχονται καθώς διαβάσει, εἶναι ἐμφανές ὅτι πρῶτα ἔχει συλλάβει τά ἐρωτήματα καί στή συνέχεια ἔχει ἐπιλέξει τά παραδείγματα στά ὁποῖα τά ἀπευθύνει. Ἄλλες φορές μάλιστα, χωρίς ἐνδοιασμό, ὅπως στίς «Ἰχνηλάτησεις τῆς πολιτικῆς οικονομίας» ἢ στήν «Ἀβίαστη καί ἀκαλλώπιστη ἐρμηνεία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», ξεκινᾷ κατευθεῖαν θέτοντας ἐρωτήματα.

Σ' ὅλη τήν παραγωγή πού περικλείεται στά ἄρθρα τῶν *Φώτων Β'* τό ἐρώτημα πού φαίνεται νά κυριαρχεῖ εἶναι ἡ ἀνάγνωση. Ἡ ἀνάγνωση σέ μιά συγκεκριμένη ἀτμόσφαιρα, ἕνα ταξίδι π.χ., ἡ ἀνάγνωση ὡς φαγητό (τό σχῆμα εἶναι παλιό, ἄν θυμηθοῦμε καί μόνο τήν ἐκφραση «θά στά θράσω νά πιεῖς τό ζουμί γιά νά τά καταλάβεις», ἡ ἀνάγνωση στίς «λαϊκές» τάξεις, ἡ ἀνάγνωση πού προϋποθέτει ἕνα φιλολογικό σαλόνι – εἴμαστε ἤδη κοντά στό παράδειγμα τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας πού προαναφέραμε – ἡ ἀνάγνωση βιβλίων πού δέν ἔγιναν, ὅπως στό «Διαφυγόν μυθιστόρημα», ἡ ἀνάγνωση ἐπιστολῶν πού ἀπό αὐτές ξεκινᾷ ὅλα, ὅπως στούς «Δονκιχωτισμούς» καί «Καραγκιοζιλικά», ἡ ἔστω ἡ κυκλοφορία τῶν ἐπιστολῶν, δηλαδή πάλι ἡ ἀνάγνωσή τους, ὅπως στό «Λαμπηδῶν πνευματικῆς ζωῆς στίς παρμονές τοῦ ἀγῶνα».

Τά παραπάνω σημαίνουν ὅτι βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά μετατόπιση τοῦ ἔργου του, τόσο ὡς πρός τή μεθοδολογία, ὅσο καί ὡς πρός τό ἀντικείμενο τῶν ἐρευνῶν του. Κατά τήν περίοδο 1984-1999, δέν ξεκινᾷ ἀπό κείμενα ἢ βιογραφίες. Ἴσως δέν ἔχει πιά ὡς ἀντικείμενο αὐτό πού φέρει ὡς τίτλο ἡ ἴδια ἡ συλλογή τῶν ἄρθρων του, δηλαδή τά *Φῶτα*, ἐννοια πού τώρα μέ τήν ἐν λόγῳ συλλογή διευρύνεται κατά πολύ, περιλαμβάνοντας ἀντικείμενα πού τήν ξεπερνοῦν κατά πολύ ἢ τή σχετικοποιοῦν. Στίς ὑποσημειώσεις του φαίνεται νά ἔχει συναντηθεῖ δημιουργικά μέ τόν Λυσιέν Φέβρ, ὅταν ἐπιμένει ὅτι τόν ἀπασχολοῦν «πραγματικά οἱ ἄνθρωποι» ὅπως ἦταν, «μέσα στήν πραγματική τους ζωή».

Ἡ μετατόπιση ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, τό ἀντικείμενο δέν εἶναι πιά ἡ νεοελληνική φιλολογία – ἀντικείμενο πού εἶχε διδάξει στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καί στό ὄνομα τοῦ ὁποίου θά ὀριζόταν ἢ θά μαχόταν ἀκόμα στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Τίς δεκαετίες τοῦ '80 καί τοῦ '90, ἐπιμένει στήν προσπάθεια κατανόησης τοῦ διανοητικοῦ κόσμου ἐκείνων πού πρωταγωνιστοῦσαν μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο γύρω ἀπό τήν παραγωγή καί τήν ἀναμετάδοση τῶν ἰδεῶν γενικῶς, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα ἕως τά τέλη τοῦ 19ου, τοῦ δικοῦ του δηλαδή μακροῦ αἰῶνα.

Ἡ προβληματική τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας, ὅπως

νοοῦταν ἕως τότε, ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπό τά γραπτά τῆς περιόδου '84-'98. Ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἡ μελέτη τοῦ συγκεκριμένου ἔργου καί ἀντικαθίσταται ἀπό τήν παρουσία τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, τῶν τάσεων. Εἶναι οἱ μέσοι ὄροι τοῦ Δημαρᾶ. Τά σχετικά ἀποδεικνύει καί ἡ ἐμφάνιση στίς ὑποσημειώσεις, ἔργων τῆς διεθνούς, γαλλικῆς κυρίως, παραγωγῆς, πού τοποθετοῦν τή φιλολογική δημιουργία εἴτε στό γενικότερο πλαίσιο τῆς νοοτροπίας, εἴτε στό πιό συγκεκριμένο τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Τά θεωρητικά ἀναγνώσιμα πληθαίνουν ἐκ μέρους του αὐτήν τήν περίοδο, πού ἀντιστοιχεῖ ἐπιπλέον καί σέ μιά οὐσιαστική γνωριμία μέ τίς ἐργασίες τοῦ Λέ Γκόφ γιά τούς διανοουμένους τοῦ Μεσαίωνα, τίς ἐργασίες τοῦ Ἀνρί-Ζάν Μαρτέν καί τοῦ Φέβρ γιά τήν ἱστορία τοῦ βιβλίου καί τῶν δικτύων κυκλοφορίας του ἢ μέ τίς ἐργασίες τοῦ Μαντροῦ γιά τή λαϊκή κουλτούρα. Θά ἦταν περιττό νά ἐπιμένουμε λέγοντας πόσο ἡ γνωριμία μέ τό ἔργο τῶν παραπάνω συναντήθηκε μέ τίς ἐρευνες γιά τήν βιβλιογραφία καί τήν ἱστορία τοῦ βιβλίου μέσω τῶν τραβηγμάτων καί τῶν συνδρομητῶν πού ἐκείνη τήν περίοδο παρουσίαζε ὁ Φίλιππος Ἡλιού, ἀλλά καί μέ τίς προόδους τῆς ἱστορίας τοῦ Διαφωτισμοῦ πού εἶχε ἐπιτύχει τό περιοδικό *Ἐραμιστής*.

ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΑΥΤΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΩΝ, ἀποτελοῦσε γιά τόν Ἀγγέλου καί ἕναν προσωπικό ἐπαναπροσδιορισμό ἀπέναντι στό ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ὁ τελευταῖος εἶχε καταγραφῆ μέσα ἀπό τήν *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* του ὡς ὁ μείζων ἱστορικός της. Ποιός χῶρος ἔμενε γιά ἕναν ἀπό τούς βασικούς, νεότερους συνεργάτες του; Ἡ ἱστορία τοῦ βιβλίου, πού μόλις προαναφέραμε, ἐγγραφόταν στίς δραστηριότητες τοῦ Φίλιππου Ἡλιού καί τῆς ὁμάδας του πού ἐκτός ἀπό τίς ἐργασίες ἐπανασύνταξης τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, κάλυπταν καί συμπληρωματικούς τομείς της ὅπως τή «φυσική» βιβλιογραφία καί τά δικτυα κυκλοφορίας τῶν βιβλίων.

Ὁ Ἀγγέλου διεῖδε ἀκριβῶς ἐκείνη τήν περίοδο τήν μεγάλη ἔλλειψη στά πράγματα τῶν νεοελληνικῶν ἐρευνῶν. Εἶχε, ὅπως εἶδαμε, περάσει ἀπό τή μελέτη τῆς πρόσληψης τῶν κειμένων ἄλλωστε κατά κάποιον τρόπο ἀπό ἐκεῖ εἶχε ξεκινήσει, χάρη στή διατριβή του. Εἶχε διαπιστώσει καί ἐξαίτιας τῆς θεωρητικῆς του προετοιμασίας, τό ἐπιχειρησιακό ἀδιέξοδο ἐννοιῶν ὅπως Διαφωτισμός, Λογοτεχνία, κτλ. ὅσο αὐτές περιορίζονται μόνο στό πλαίσιο τοῦ δημιουργοῦ τους ἢ τῆς φιλολογικῆς τους παράδοσης, καί δέν ἀνάγονται στήν ἱστορικότητα τῆς χρήσης τους – ἀπ' αὐτήν τήν ἀποψη ἕνα πρωτοποριακό κείμενο ἦταν τό «Ἡ σπασμωδική ἐπιστήμη καί τό πρότυπο τοῦ Ἐρωτόκριτου» – καθώς καί σ' ἐκεῖνο τό σύνολο ἀντικειμένων, μορφῶν καί λειτουργικῶν πού οἱ συμβάσεις τους καί οἱ συνδυασμοί τους ὀδηγοῦν στήν κατασκευή ἐνός νοήματος.

Ἀποχώρησε λοιπόν ἀπό τή μελέτη τῶν κειμένων καθανά, ἀφαιρώντας τήν ἀποκλειστικότητα τῆς συγγραφῆς ἐνός κειμένου ἀπό τόν συγγραφέα της καί διανέμοντάς την μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ ἀναγνώστη. Ἀναξή-

τησε τις κοινότητες αναγνωστών, με την έννοια των κοινωνιών ενός νοήματος, δηλαδή των αποδεκτών κοινών κωδίκων, ξεκινώντας από την ταύτιση πρακτικών που από μόνες τους επαναπροσδιορίζουν τη σημασία της κοινωνικής ομάδας ή της κοινωνικής τάξης όσον αφορά την ανάγνωση. Σ' αυτή την αναζήτηση, που απομάκρυνε τον Άγγελο τόσο από την ιστορία της λογοτεχνίας όσο και από την ιστορία του βιβλίου – με την παραδοσιακή έννοια – μπορούμε να θεωρήσουμε ως κείμενο όροσημο, την εισαγωγή του, διακοσίων σελίδων, στον *Μπερτόλδο και Μπερτολδίνο*, που βγαίνει φυσικά στις εκδόσεις *Ερμής* το 1988, δηλαδή μόλις τέσσερα χρόνια μετά το άρθρο για το λαϊκό έντυπο στα *Ιστορικά* (1984). Αυτή η εισαγωγή είχε ξενίσει και ίσως γι' αυτόν το λόγο να αποσιωπήθηκε τότε. Αν με αυτό το είδος κειμένων είμαστε έκτοτε εξοικειωμένοι, άλλωστε ο ίδιος επανήλθε σε άλλα του άρθρα σ' αυτή τη γραφή, τίποτα δεν θύμιζε ή μέθοδος διαπραγμάτευσης του θέματος άλλες εισαγωγές σε έργα της ίδιας σειράς του *Ερμή*, όπως άλλωστε δεν θύμιζε μία φιλολογική ιστορία της λογοτεχνίας όπως την έννοιασσε ακόμα τότε. Η εισαγωγή αυτή άρχιζε ακριβώς με μία αναγνωστική σκηνή, παρμένη από ένα ταξίδι του Δημητρίου Αινιάν, το 1851, από τη Λαμία στην Αθήνα.

Η εισαγωγή της ιστορίας της ανάγνωσης στην ελληνική διανόηση είχε συντελεσθεί. Δινόταν μέσα από την ανάλυση αυτής της ίσως ασήμαντης πηγής, ενός αναγνώστη σε ταξίδι, το πλαίσιο που θα μπορούσε να κινηθεί ένας νέος κλάδος, ακολουθώντας τα ερωτήματα που έθετε ασταμάτητα ο Άγγελο. Ερωτήματα σαν αυτά που αναφέραμε παραδείγματος χάρη στην αρχή της εισήγησής μας: τα πρόσωπα, οι ηλικίες, η ατμόσφαιρα, τα κείμενα, οι εικόνες.

Αν δεν προσέφερε μία νέα Ιστορία της Λογοτεχνίας, ο Άλκης Άγγελο είχε συντελέσει σε μία άπιστευτη διεύρυνση αυτής της έννοιας, οδηγώντας στην πεποίθηση ότι ιστορία της Λογοτεχνίας χωρίς τους αναγνώστες των κειμένων της και τους τρόπους ανάγνωσής τους δεν υπάρχει. Η μετακίνηση ήταν μεγάλη, αφού οι ερευνητικές προοπτικές που ανοίχθηκαν, οδηγούν σε νέες δυνατότητες κατανόησης των υποκειμένων της ιστορίας, πολλαπλασιάζοντας ξαφνικά τους μάρτυρες που μπορούν να καταθέσουν, αφαιρώντας αυτή τη δυνατότητα από την αποκλειστικότητα των ένσυνείδητων ιδεολογικά – παραγωγών των τεκμηρίων που ήταν οι συντάκτες των κειμένων που διαβάζονταν.

Κλείνοντας θα θέλαμε να στρέψουμε τη μέθοδο του Άγγελο λίγο «έναντίον του» ξέροντας πως αν μάς άκουγε θα του άρεσε πολύ το σόφισμα: μήπως η απομυθοποίηση του Κρυφού Σχολείου που επιχείρησε, στηρίχθηκε σε μία λάθος ανάγνωση του πίνακα του Γύζη, που ακριβώς αναπαριστά μία κοινότητα αναγνωστών, το «Κρυφό σχολείο» που δεν ήταν πιά κατανοητή ως προς τον αναγνωστικό της τρόπο, από τους ανθρώπους της εποχής του Γύζη;

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Μάνης 5, 106 81, Αθήνα.

Τηλ. 010 3818372, Fax. 010 3301583

e-mail: pek@physics.uoc.gr http://www.cup.gr

ΒΑΣΙΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ (επιμ.)

Βυζαντινές Εικόνες: Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία Byzantine Icons: Art, technique and technology

Οι δημοσιεύσεις των πορισμάτων των ερευνών πάνω στην τεχνική ανάλυση των βυζαντινών εικόνων αυξάνονται τα τελευταία χρόνια και έχουν προσφέρει ένα πολύ σημαντικό εργαλείο δουλειάς στους μελετητές της βυζαντινής τέχνης. Συντηρητές, χημικοί, φυσικοί, αρχαιομέτρες, μεταλλειολόγοι, δασολόγοι, γεωπόνοι, πυρηνικοί φυσικοί, τεκμηρίωτες, προγραμματιστές κ.ά. σε συνεργασία με τους ιστορικούς της βυζαντινής τέχνης εισχωρούν μέσα και κάτω από τη ζωγραφική επιφάνεια της εικόνας για να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τον τρόπο και τα στάδια κατασκευής της.

Η έκδοση αυτή φέρνει κοντά όλους όσοι ασχολούνται με τις βυζαντινές εικόνες και την τέχνη τους, καθώς και με ζητήματα τεχνικής και τεχνολογίας των εικόνων.

[19 x 28 cm, σελ 392]

ISBN 960-524-154-4

Τιμή: 35.00 €

ΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΝΩΣΗ

του Διονύση Καψάλη

ΠΟΛΩΝΙΟΣ: Τί διαβάσετε ἐκεῖ, Κύριέ μου;
ΑΜΛΕΤ: Λέξεις, λέξεις, λέξεις.
ΠΟΛΩΝΙΟΣ: Ποιό είναι τό ζήτημα, Κύριέ μου;
ΑΜΛΕΤ: Μεταξύ ποίων;
ΠΟΛΩΝΙΟΣ: Θέλω νά πῶ, τό ζήτημα περί τοῦ
ὁποίου διαβάσετε, Κύριέ μου.

Η ΔΙΑΒΟΗΤΗ ΑΥΤΗ ΣΤΙΧΟΜΥΘΙΑ ἀπό τό πιό «λόγιο» ἔργο τοῦ Σαίξπηρ ἀνοίγει πανηγυρικά τήν αὐλαία τοῦ θεματός μας in medias res: Βρισκόμαστε στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἐλισαβετιανῆς ἀναγέννησης, κάπου στό 1600· ἀλλά ὁ μῦθος τοῦ Ἄμλετ, ὅπως καί τό ἰδεολογικό του βάθος, ὁ μεταφυσικός προβληματισμός του ἢ – ἂν προτιμάτε – ἡ φιλοσοφική του ἐμβέλεια, κοιτάζουν πίσω καί ἀγκαλιάζουν ἕνα πολύ εὐρύτερο πολιτισμικό φάσμα, ἀπό τόν ὕστερο Μεσαίωνα ὡς τήν Ἀναγέννηση. Τό δραστικό βεληνεκές αὐτοῦ τοῦ κατεξοχῆν ἐλισαβετιανοῦ ἔργου σαράνει τούς τέσσερις αἰῶνες μέσα στους ὁποίους ὁ πολιτισμός τῆς ἀνάγνωσης ἀλλάζει ριζικά. Πρώτη βεβαιωμένη ἀλλαγῆ ἢ σταδιακή ὑποχώρησις τῆς συνεχοῦς γραφῆς καί, μετά τόν 13ο αἰῶνα, ὁ ὀριστικός χωρισμός τῶν λέξεων, ὅπως μαρτυρεῖται στά λατινικά χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς. Καί δίπλα σ' αὐτήν τήν ἐξέλιξη, αἰτιό τῆς καί ἀποτελέσμα τῆς συνάμα, ἡ ἐξάπλωσις τῆς σιωπηρῆς, κατά μόνας ἀνάγνωσης.¹ Ἡ δευτέρη ἐξέλιξη εἶναι βεβαίως ἡ ἐφεύρεσις τῆς τυπογραφίας – καί δέν νομίζω ὅτι χρειάζεται νά ἐπιμείνουμε στή σημασία τῆς. Ὁ λόγιος τῆς Ἀναγέννησης προϋποθέτει καί τίς δύο αὐτές ἐξελίξεις· εἶναι ἡ ἐνοάρκωσή τους.

Ὁ μελαγχολικός πρίγκιψ τῆς Δανιμαρκίας – ἀπό πολλές ἀπόψεις ὁ πιό ἐνδιαφέρων καί ὁ πιό προβληματικός χαρακτήρας πού ἐπλασε ὁ δημιουργός του – εἶναι ἕνας ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος τῆς Ἀναγέννησης, μέ πολυτεῖς σπουδές στό Πανεπιστήμιον τῆς Βιτεμβέργης, μέ ὅλη τή διανοητική περιέργεια καί τή θεολογική ἀνησυχία πού διακρίνουν τούς στοχαστές τῆς ἐποχῆς του· εἶναι λοιπόν, καί δηλώνεται μέ κάθε τρόπο μέσα στό ἔργο, ἕνας λόγιος – ἕνας scholar. Ἕνας τρόπος μέ τόν ὁποῖον δηλώνεται ἡ ιδιότητα αὐτή εἶναι βεβαίως ἡ ἀνάγνωση. Ὁ Πολώνιος πληροφορεῖ τούς ἐργοδότες του ὅτι ὁ Ἄμλετ συνηθίζει νά διαβάξει μιὰ ὀρισμένη ὥρα τῆς ἡμέρας· καί ἡ σκηνακή ὁδηγία πού

τόν καλεῖ σ' αὐτήν τήν ἐπιδιωκόμενη ἀπό τόν Πολώνιο συνάντησις ἐπαναλαμβάνει τήν πληροφορία: «Μπαίνει ὁ Ἄμλετ διαβάζοντας». Ἀλλά καί χωρίς τή σκηνακή ὁδηγία, θά ἔφτανε ἡ παρατήρησις τῆς Γερτρούδης γιά νά ἐγκαταστήσει μόνιμα στή συνείδησή μας τόν μελαγχολικό πρίγκιπα μ' ἕνα βιβλίον στό χέρι (B', 2):

But look where sadly the poor wretch comes reading.

Μά δέστε πόσο θλιμμένος ἔρχεται ὁ δυστυχῆς διαβάζοντας ἕνα βιβλίον.

Δέν διευκρινίζει ἐάν ὁ Ἄμλετ διαβάσει σιωπηρά ἢ ψιθυρίζοντας τίς λέξεις· ἀνήκει καί αὐτό στήν εὐχέρεια τοῦ σκηνοθέτη, πῶς ἐκεῖνος ἀντιλαμβάνεται καί πῶς θέλει νά παραστήσει τόν ἥρωα. Βεβαίως, θά ἦταν ἀδιανόητο ἕνας λόγιος τῆς Ἀναγέννησης νά συλλαβίζει. Ἀκολουθεῖ ἡ στιχομυθία πού σᾶς διάβασα, ὅπου ὁ ἐξακολουθητικά μηχανορραφῶν ἀλλά ἀφελέστατος καί οὐδόλως λόγιος Πολώνιος ἐπιχειρεῖ νά πιάσει τό μεγάλο ψάρι – τή συνείδησις τοῦ Ἄμλετ, τό «μυστικό» του, καί γιά πολλοστή φορὰ ρεζιλεύεται. Ὁ λόγιος Ἄμλετ, ὁ φιλόσοφος Ἄμλετ, ὁ ἀναγνώστης Ἄμλετ περιέχει τόν αὐλικό Πολώνιο κατά ἕναν τρόπο πού μήτε ὁ Πολώνιος μήτε κανεῖς ἄλλος μέσα στό ἔργο εἶναι σέ θέση νά κατανοήσουν. Καί ὁ λόγος αὐτῆς τῆς καθολικῆς ὑπεροχῆς ἔχει βεβαίως νά κάνει ὄχι μόνο μέ τόν ψυχισμό τοῦ Ἄμλετ ἀλλά καί μέ τό διανοητικό του εὖρος.

Ὁ Ἄμλετ εἶναι ἀπό τίς ἰδρυτικές καί τίς ἰσχυρότερες εἰκόνες πού διαθέτουμε τοῦ λογίου ἀνθρώπου· μιὰ προσωπογραφία λογίου τόσο ἰσχυρή, πού θά ἦταν πιστεύω ἀδύνατο νά παραστήσουμε ἀκόμη καί σήμερα τόν λόγιο – σέ ὁποιαδήποτε περίοδο, ἀκόμη καί σέ συνθήκες ριζικά διαφορετικές ἀπό τίς ἐλισαβετιανές – χωρίς νά στηριχτοῦμε ἀνεπίγνωστα στό πρότυπο πού ἐπλασε ὁ Σαίξπηρ. Ἀκόμη καί τό ἱλιγγιῶδες θυμικό

1. Γιά τό ζήτημα αὐτό βλ. τή μελέτη τοῦ Paul Saenger, *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*, Stanford University Press, California 1997.

φάσμα του ήρωα, τό χιούμορ και ή ευφυΐα του μαζί με τήν ανεξιχνίαστη μελαγχολία του, ακόμη και αυτά ανήκουν στις πάγιες άποσκευές του λογίου. Ο Άμλετ λοιπόν αποτελεί μία ιδιαίτερα προνομιακή στιγμή στην ιστορία (αν υπάρχει τέτοια ιστορία) τής ανθρώπινης αυτογνωσίας. Είναι αφενός τό δραματικό πρόσωπο πού, περισσότερο από κάθε άλλον σαιξπηρικό ήρωα, πραγματοποιεί τόν «έσωτερικό άνθρωπο» κάτω από τήν επιφάνεια του λόγου και αυτός, ό τόσο έμφατικά έσωτερικός άνθρωπος, είναι λόγιος: διαβάζει, σκέπτεται, άμφιδάλλει και άμφισβητεί. Αυτή ή συγκυριακή έστια αλλά αφάνταστα υποβλητική ταυτοπροσωπία του έσωτερικού ανθρώπου και του λογίου επόμενο ήταν να μήν αφήσει άδιάφορη τή λογοτεχνία. Στο πρόσωπο του Άμλετ, ό λόγιος και ή ανάγνωση, ό λόγιος μέσα στην ανάγνωση, διαστέλλονται ήδη πρós τήν καθολικότητα και διεκδικούν τήν ολόκληρη τής ανθρώπινης έμπειρίας. Τό πρότυπο αυτό άλλωστε τό έχουμε ήδη δεΐ να ένοσρκώνεται έξίσου πειστικά, δύο δεκαετίες πρίν από τόν Άμλετ, στα δοκίμια του Μονταίν – πού οι συγγένειές του με τό σαιξπηρικό έργο, συμπωματικές ή μή, έχουν άπασχολήσει ούκ όλίγο τούς μελετητές.

Έντούτοις, ή απόσταση ανάμεσα σ' αυτό τό πρότυπο λογίου, όσοδήποτε ισχυρό, και τόν λόγο του έλληνικού 19ου αιώνα είναι τεράστια: όπως τεράστια είναι ασφαλώς και ή απόσταση (κι ως είναι μόλις κάτι περισσότερο από ένας αιώνας) ανάμεσα στον Λόγιο Έρμη και στο σκώμμα του Καρυωτάκη – τό θυμάστε κι αυτό:

*Άλλά μέ τή δύση του ήλιου,
θά πηγαίνω στού Βασιλείου.*

*Έκει θά βρίσκω όλους τούς άλλους
λογίους και τούς διδασκάλους.*

Έχει μεσολαβήσει, συντριπτικά ειρωνικός για τή δική μας συνείδηση, ό υπερθετικός βαθμός, ό *λογιώτατος* κι έχει ήδη σταδιοδρομήσει στην ιστορία τής παιδείας μας τό παράγωγό του: ό *λογιωτατισμός*. Άφήστε τά άλλα σκωπτικά και τούς υποκορισμούς, όσους κατέγραψε ό Κουμανούδης: *λογιωτατίδιον, λογιωτατίσκος*, και από κοντά τό αναπόφευκτο θηλυκό: *λογιωτατίνα*. Ολόκληρη ιστορία λοιπόν, και πίσω από αυτήν ή ιστορία των θεσμών πού συγκροτούν τή μορφή του λογίου και του αναγνώστη ολόκληρη ιστορία, με πολλές ανατροπές και περιπέτειες. Τό άνοιγμα είναι ήδη δυσθεώρητο, και τά έρευνητικά αντικείμενα, όσα γεννώνται όταν κοιτάζουμε τό θέμα εκ του σύνεγγυς, πολλαπλασιάζονται και συνωθούνται όπως περίπου οι μικροοργανισμοί στο μικροσκόπιο: Ο λόγιος τής Αναγέννησης και του Ούμανισμού· ό λόγιος του 18ου αιώνα και του διαφωτισμού· ό λόγιος του ρομαντισμού του όψιμου 19ου αιώνα – και ούτω καθεξής, ως τόν διανοούμενο του μέσου του 20ου αιώνα, έναν τύπο ση-

μαντικά διάφορο του λογίου και ασφαλώς άλλης πολιτικής και πολιτιστικής διάπλασης, πού κι αυτόν, τά τελευταία χρόνια, αρχίσαμε να τόν αποχαιρετούμε οριστικά.

Και όμως. Η μορφή του λογίου, όσο κι αν διαφέρει από έποχή σε έποχή, όσο κι αν έπιμερίζεται σε έρευνητικά αντικείμενα τόσο διαφορετικά, κρατάει παραταύτα, σαν από ένα παράξενο πείσμα, τήν ιδεολογική συνοχή, τή γοητεία της και τήν αποτελεσματικότητά της – τόσο πού ακόμη και ό σημερινός πανεπιστημιακός, βυθισμένος στις σπουδές του ή βίαια άφυπνιζόμενος στα συνδικαλιστικά του βάσανα, τή βιοτική μέριμνα και τις σειρήνες των έρευνητικών προγραμμάτων, νιώθει συχνά αλληλέγγυος με τις σκιές των προγόνων του. Μήν έκπλαγείτε εάν τόν δείτε κι αυτόν, μ' ένα βιβλίο στο χέρι, να μονολογεί περί ζωής και θανάτου. Η εικόνα του αναγνώστη Άμλετ κατέχει λοιπόν πρωτεύουσα και περίοπτη θέση μέσα σ' αυτή τήν ιδεατή πινακοθήκη όπου άνιστορούνται αλληγορικά οι καημοί και οι άπολαύσεις των λογίων: από τόν συμπαθέστατο λόγο του Τσώσερ, τόν έλλογμότατο κύριο Μονταίν, έγκατεστημένο στον πύργο και τή βιβλιοθήκη του, τόν Καρτέσιο με τή σόμπα του, ως τόν πλανόδιο Μπένγιαμιν πού άνοίγει με λαχτάρα τις κούτες με τά βιβλία του μετά από μία ακόμη μετακόμηση.

Ποιό είναι λοιπόν τό ζήτημα; Άν οι λόγοι και ή ανάγνωση είναι όντως ζήτημα, μεταξύ ποιών ανακύπτει, ποιά ή διαφορά τους, τί έπιζητούν και τί διεκδικούν; Πόσο κινδυνεύουμε κι έμείς να ρεζιλευτούμε, όπως ό άξιολύπητος Πολώνιος, εάν άπευθύνουμε πρós όποιον λόγο συναντούμε στα διαβάσματά μας τό συντριπτικό έρώτημα «Τί διαβάζετε εκεί, Κύριέ μου»; Τί άπάντηση περιμένουμε να λάβουμε;

ΟΣΟΙ ΓΝΩΡΙΖΟΥΝ ΚΑΠΩΣ τό έργο του Άλκη Άγγέλου, και τέτοιοι υποθέτω είμαστε όλοι εδώ σήμερα, ό τίτλος τής όμιλίας μου παραπέμπει σε δύο δημοσιεύματά του: Ένα τομίδιο πού εκδόθηκε τό 1971 από τό «Σύλλογο πρós Διάδοσιν Όφελίμων Βιβλίων» και τιτλοφορείται *Οι λόγοι και ό άγώνας* και στην τελευταία δημοσιευμένη εργασία του, τά *Τετράδια Αναγνώσεων* του Δημητρίου Βικέλα, πού τιτλοφορούνται «*Και έμπορος άτελής και άτελής λόγιος*», έκδοση επίσης του Συλλόγου πού ίδρυσε ό Βικέλας τό 1899. Για τό πρώτο, δέν χωρεί άμφιβολία ποιό είναι τό «ζήτημα»: Μία τάξη ανθρώπων, ένα άλλοπρόσαλλο σινάφι πού αναδύεται μέσα από τήν ιστορική δίνη πού ό Δημαρῆς όνομάζει «πνευματική προϊστορία του Εικοσιένα»² και από τήν άλλη μεριά τό ιστορικό γεγονός: ή επανάσταση. Τό ζήτημα είναι ή συνάντησή τους και οι στάσεις, οι έπιλογές πού προέκυψαν από τή συνά-

2. Στο Κ. Θ. Δημαρῆς, *Ιστορικά φροντίσματα Α'*. Ο Διαφωτισμός και τό κορυφωμά του, Πορεία, Άθήνα 1992.

ντηση αὐτή. Ἔνα σημαντικό κατά τή γνώμη μου ἀλλά παρεμπόδιον συμπέρασμα τοῦ πολῦτιμου αὐτοῦ βιβλίου: Μιά ἐθνική ἐπανάσταση ὅπως αὐτή τοῦ Εἰκοσιένα δέν ὑπάγεται σώνει καὶ καλά στή θλιβερή ἱστορία τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται καί τήν ἀναθεματίζει ἀναδρομικά, μέ τά ἰδεολογικά ἀνακλαστικά τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, μιά πρόσφατη ἀλλά λαλίστατη ἱστοριογραφική μόδα. Ὡστόσο, τό μείζον συμπέρασμα πού λανθάνει σέ ὅσα γράφει ὁ Ἀγγέλου γιά τούς λόγιους τοῦ Εἰκοσιένα εἶναι ἄλλο: Ἡ συνάντηση αὐτή τοῦ λογίου μέ τό ἱστορικό γεγονός δέν εἶναι καθόλου τυχαία, δέν εἶναι παρεμπόδιουσα· κατά ἕναν τρόπο πού ὀφείλουμε ἀκόμη νά μελετήσουμε, ἡ συνάντηση αὐτή προκύπτει ἄμεση καί ἀναγκαία ἀπό τήν ιδιότητα τοῦ λογίου καθεαυτήν, ὅποιο κι ἂν ἦταν τό ἐκάστοτε πρακτικό ἀποτέλεσμα. Εἴτε ἀποφασίζει νά διακόψει τήν ἀνάγνωση καί νά στρατευτεῖ εἴτε ὄχι, ὁ λόγιος θά σταθεῖ μέ προσοχή ἀπέναντι στό Εἰκοσιένα· ἡ παιδεία του τόν ἔχει προετοιμάσει γι' αὐτή τή συνάντηση.

Οἱ λόγοι καί ἡ ἀνάγνωση, λοιπόν. Στό ἕνα σκέλος τῆς συμπλοκῆς ἀρχίζει νά σχηματίζεται παραδειγματικά ἡ μορφή τοῦ Δημητρίου Βικέλα – ὄχι τόσο τοῦ λογοτέχνη ἀλλά τοῦ λογίου Βικέλα, καί μάλιστα τοῦ λογίου πού παρενέβη δραστικά στίς ὑποθέσεις τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Τό ἄλλο σκέλος, ἡ ἀνάγνωση, εἶναι φεῦ πολύ πιό ἀπειθαρχο ἀπό τόν πολλαπλῶς ἐξεικονισμένο Δημήτριο Βικέλα. Ἐκεῖνος ὁ συμπλεκτικός σύνδεσμος καί, μόνιμος πλέον προσκεκλημένος σέ ὅλα τά ἐπιστημονικά συνέδρια, ἀποτελεῖ ὡς συνήθως τόν ἀσθενή κρικο στήν κατασκευή τῆς ἔννοιας. Στήν περίπτωσή μας τό καί ὀρίζει τόν τόπο μιᾶς ἄλλης, ἐντελῶς διαφορετικῆς συνάντησης. Εἶναι ἡ συνάντηση λογίου μέ λόγο, ἀναγνώστη μέ ἀναγνώστη καί συγγραφέα μέ συγγραφέα μέσα στό ρευστό στοιχεῖο τῆς ἀνάγνωσης· μιά συνάντηση πού μπορεῖ νά εἶναι τόσο σκηνοθετημένη ὅσο ἡ συνάντηση τοῦ Πολωνίου μέ τόν Ἄμλετ, ἀλλά καί τόσο ἀπροσδόκητη ὅσο ἡ συνάντηση μέ τό φάντασμα τοῦ πατρός Ἄμλετ. Τέτοιες συναντήσεις τίς ἐπιζητοῦσε ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου, μ' ἕνα πάθος καί μιά ἐμπάθεια πού εἶναι, γιά μένα τουλάχιστον, ἐντυπωσιακές. Σᾶς θυμίζω, χάριν παραδείγματος, τόν νεκρικό διάλογο μέ τόν Καισάριο Δαπόντε πού, δίκην εἰσαγωγῆς, προτάσσεται στήν ἐκδοση τοῦ *Κήπου Χαρίτων*.

Ἀσφαλῶς ὁ λόγιος, ὅπως καί πολλά ἄλλα πράγματα πού ἀποτελοῦν θεσμούς τῆς γραμματειακῆς παιδείας καί τῆς γραμματειακῆς μνήμης, ἀνάγεται στή δημιουργία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μέσα στόν 18ο αἰώνα. Ἀσφαλῶς καί οἱ ἐνδείξεις, οἱ σαφῶς πρωιμότερες, εἶναι πολλές. Θά σταματήσω σέ μία μόνο: ὁ ἕνα ἡμερολόγιο, ἴσως τό πρῶτο μέ τήν πλήρη σημασία τοῦ ὄρου ἡμερολόγιο στά δυτικά γράμματα, ὅπου, μεταξύ ἄλλων, καταγράφονται καί οἱ ἀναγνώσεις τοῦ συγγραφέα του. Ἐννοῶ βεβαίως τό περίφημο *Ἡμερολόγιο* τοῦ Ἀγγέλου Σάμουελ Πήπς. Θά σᾶς διαβάσω ἀμέσως δύο

ἐγγραφές, καί οἱ δύο τοῦ 1667, γιά νά ἀποκτήσουν τήν αἰσθησιμότητα τῆς ἀπόστασης πού πρέπει νά διανύσουμε ὡς τά Τετράδια ἀναγνώσεων τοῦ Βικέλα:

2 Φεβρ. [1667]: Ἀπόψε παρέλαβα τό καινούργιο δοχεῖο καπνοῦ, πού τό ἤθελα γιά τό γραφεῖο μου. Εἶμαι πολύ εὐχαριστημένος ἀπόψε μέ τήν ἀνάγνωση ἐνός ποιήματος πού ἔφερα μαζί μου ἀπό τό Γουεστμίνστερ· εἶναι τοῦ Ντράιντεν γιά τόν τρέχοντα πόλεμο· πολύ καλό ποίημα.

9 Φεβρ. [1667]: Διάβασα ἕνα θεατρικό ἔργο, *Every Man in his Humour*, ὅπου ἡ μεγαλύτερη εὐπρέπεια λόγου πού διάβασα ποτέ μου· κι ἔτσι πῆγα γιά ὕπνο. Τό μεσημέρι κατέφθασε ὁ ὥρολογιοποιός τῆς γυναίκας μου, καί ἔλαβε ἀπό ἐμένα 12 λίρες γιά τό ρολοῖ της.³

Τό δοχεῖο τοῦ καπνοῦ, τό τελευταῖο ποίημα τοῦ μείζονος Ντράιντεν, τό ρολοῖ τῆς γυναίκας του καί τό θεατρικό ἔργο (δημ. Τό 1601) τοῦ ἐπίσης σημαντικότερου Μπέν Τζόνσον. Ὅλα αὐτά μαζί. Ἀπό πολλές ἀποψεις, ἡ εἰκόνα προκύπτει ἀπείρως εἰλικρινέστερη ἀπό τό τυπικό εἶδωλο τοῦ αὐτοβιογραφούμενου λογίου, ὅπως συνηθίσαμε νά τό λαμβάνουμε ἔκτοτε, φορτωμένο μέ ὅλη τήν ἐξάρτηση μιᾶς ἠθελημένης κατασκευῆς, προσαρμοσμένης λίγο ὡς πολύ σέ κάποιο ἀθέατο πρότυπο. Ὁ Πήπς δέν κατασκευάζει τόν ἑαυτό του καί βεβαίως δέν τόν ἐξωραΐζει. Δικαίως τά ἡμερολόγια του ἀπολαμβάνουν τή φήμη πού ἔχουν. Δέν μπορῶ νά ἀντισταθῶ στόν πειρασμό νά σᾶς διαβάσω καί τήν ἀκόλουθη περικοπή, πάλι ἀπό τό σωτήριο ἔτος 1667:

12 Ἀπριλίου. Φτάνοντας στό σπίτι, βρήκα τήν πόρτα καί τό παραθυράκι ἀνοιχτά· τά εἶχε ἀφήσει ἡ Λούσυ, ἡ μαγειρίσά μας, πράγμα πού μέ στενοχώρησε τόσο, ὥστε πλαιώνοντας τῆς ἔδωσα μιά κλωτσιά καί τή χαστούκισα, καί μέ εἶδε ὁ ὑπηρετής τοῦ Σέρ Οὐίλιαμ Πέν, πράγμα πού μέ στενοχώρησε κατάκαρδα, γιατί ξέρω ὅτι θά πάει καί θά τά πεί ὅλα στήν οἰκογένεια.⁴

Μιά ἐβδομάδα ἀργότερα, στίς 19 Ἀπριλίου, θά καταγράψω, ἐξίσου λακωνικά, τίς ἐντυπώσεις του ἀπό μιά παράσταση τοῦ Μάκβεθ. Τό συμπέρασμα εἶναι ἤλιου φαινότερο: Ὁ Πήπς δέν προόριζε τά ἡμερολόγια του γιά τό τυπογραφεῖο. Τά ἔγραφε μόνο γιά τόν ἑαυτό του. Δέν σκηνοθετεῖ τή συνείδησή του καί δέν ἐπιχειρεῖ νά βελτιώσει τόν ἑαυτό του ἐξιστορώντας τον. Ἐάν ἡ λέξη εἰλικρίνεια ἔχει κάποια σημασία, ἔξω μάλιστα ἀπό τή βασανισμένη αὐτοσυνειδησία μιᾶς ἐπο-

3. *A Shorter Pepys. Extracts from the Diary*, Selected and Edited by F. W. Tickner, Λονδίνο, Thomas Nelson, 1949, σ. 166.

4. *Αὐτόθι*, σ. 169

χῆς, ὅπως ἡ δική μας, πού ζεῖ ὑπό σκιά τοῦ ἀσυνειδήτου, τὸ *Ἡμερολόγιο* τοῦ Πήπς εἶναι σίγουρα ἓνα κείμενο ἀποστομωτικῆς καὶ συχνά ἀμήχανης, γιὰ τὸν ἀναγνώστη, εἰλικρίνειας.

Ἀναφέρθηκα, κάπως ξεκάρφωτα εἶναι ἡ ἀλήθεια, στό περίφημο *Ἡμερολόγιο* τοῦ Πήπς, ὄχι τόσο γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἱστορική προτεραιότητά του, ἀλλά γιὰ ἓναν καὶ μόνο οὐσιώδη λόγο. Τὰ κείμενα στά ὁποῖα συστήνεται καθαρότερα ὁ λόγιος δέν εἶναι βέβαια τὰ ἀλλά τὰ ἡμερολόγια καὶ ἡ ἀλληλογραφία: αὐτά, ὅπου ὑπάρχουν, καὶ ἀφοῦ τὰ διαβάσουμε μέ τὰ ἀπαραίτητα στοχαστικά καὶ ἱστορικά φίλτρα, παρέχουν συνήθως ἀσφαλέστερους ὁδηγούς προκειμένου νά μελετήσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης στήν πραγματική τοῦ διάστασι. Δέν χρειάζεται νά ἐπιμείνω. Ἄρκει νά θυμηθοῦμε τὸν πολυτιμότερο ἴσως θησαυρὸ τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, τὴν *Ἀλληλογραφία* τοῦ Κοραῖ (σὴ δημοσίευση τῆς ὁποίας συνήργησε καὶ ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου). Τὴ στροφή αὐτὴ τοῦ ἐνδιαφέροντός μας πρὸς ὅ,τι συνιστᾷ τοὺς ὑλικούς ὄρους τῆς ἀνάγνωσης τὴν εἶχε ἤδη ἐπισημάνει, ἀπὸ τὸ 1963, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς:

Ἡ δική μας γενιά [...] ἄρχισε σιγά σιγά νά ἀνεβάζει στό προσκήνιο ἐνέργειες καὶ μορφές λογιῶν ἄσχετες ὀργανικά ἀπὸ τὴν ὑποχθόνια καὶ ἀσυνειδήτη ροή τῶν πολιτιστικῶν φαινομένων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἀνώνυμη λαϊκὴ παράδοση. Ἄρχισε νά γίνεται ἀντικείμενο ἰδίως συστηματικῆς μελέτης τὸ ἐντυπο, τὸ βιβλίο, τὸ περιοδικό, ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸν κύριο φορτὴ τῆς λογιῶν, καὶ συνάμα ἄρχισαν νά μπαίνουν οἱ βάσεις γιὰ τὴν μελέτη τῶν ὑλικῶν ὄρων τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τοῦ τυπογραφείου, τῶν μέσων γιὰ τὴν διάδοση τῆς παιδείας, ἐμπορία τοῦ βιβλίου, βιβλιοθήκη.⁵

«Οἱ ὑλικοὶ ὄροι τῆς πνευματικῆς ζωῆς» λοιπόν οἱ ὑλικοὶ ὄροι τῆς ἀνάγνωσης: Οἱ βιβλιοθήκες, τὰ τυπογραφεῖα, οἱ ἐκδότες, οἱ βιβλιοπῶλες· μαζί μέ τὸ ἡμερολόγιο, τὸ ἀπομνημόνευμα, ἡ ἀλληλογραφία – καὶ βεβαίως τὰ βιβλία, τὰ βιβλία ὡς ὑλικά ἀντικείμενα, μέ ὅλα τὰ ἴχνη τῆς ἀνάγνωσης καὶ τῶν προηγούμενων ἀναγνωστῶν ἐπάνω τους: τὴν ὑπογραφή τοῦ προκατόχου, τίς παρασελίδες σημειώσεις τοῦ (marginalia) τίς ὑπογραμμίσεις του, ἓνα ἰδιόγραφο δελτίο ξεχασμένο ἀνάμεσα στίς σελίδες. Δίπλα σ' αὐτά καὶ ἄλλα, ὅσα ὑποστηρίζουν τὴ συνήθεια τῆς κατὰ μόνος ἀνάγνωσης: ἡ καθημερινὴ σκηνοθεσία τοῦ διαβάσματος, τὸ σπουδαστήριον, ἡ βιβλιοθήκη, τὸ καφενεῖο, κ.λπ. Χωρὶς αὐτά ὁ λόγιος, σάν ἀνθρώπινος τύπος, θά παρέμενε μιά γοητευτικὴ ἴσως ἀλλὰ ἀπόμακρη ἀφαίρεση τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν.

Τώρα μποροῦμε νά καλέσουμε στή σκηνὴ τὸν Δημήτριο Βικέλα (1835-1908). «Ὁ Βικέλας ἦταν καθαρὸς ἀμφοτέρως» γράφει ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου. Πράγματι, ὁ Βικέλας ἐπιδόθηκε σέ ὅλα τὰ εἶδη τοῦ λόγου, ὅσα θά

μποροῦσε νά μετέλθει ἓνας ὀλοκληρωμένος λόγιος τῆς ἐποχῆς του· καὶ ἀντιστοίχως διάβασε καὶ μελέτησε: Τὴν μυθιστορηματικὴ πεζογραφία, τὴν ποίηση, τὸ ταξιδιωτικὸ ἀφήγημα, τὸ φιλολογικὸ δοκίμιο, τὸ ἱστορικὸ δοκίμιο (θυμηθεῖτε τὴν ἰδιαίτερα σημαντικὴ μελέτη τοῦ *Περὶ Βυζαντινῶν*), τὸ ἀπομνημόνευμα, τὴν αὐτοβιογραφία, τὴ λογοτεχνικὴ μετάφραση. Καὶ διάβασε ἐπίσης μέ μιά πολυγλωσσία ἐντυπωσιακὴ: Στὰ ἀγγλικὰ καὶ τὰ γαλλικὰ, τίς δύο γλώσσες πού κυρίως κατέχει, ἀλλὰ καὶ τὰ γερμανικὰ, τὰ ὁποῖα πάλεψε νά μάθει, τὰ ἰταλικὰ, τὰ ὁποῖα ἐπίσης διδάχθηκε καὶ μάλιστα μέ τὴ βοήθεια τοῦ Ἰταλοῦ ἐπαναστάτη Σεμπεμβρίνη. Ἀλλὰ τὰ *Ἡμερολόγια ἀναγνώσεων* δέν μᾶς δείχνουν τόσο τὸν σχηματισμένο, τὸν ὀλοκληρωμένο λόγιο, ἀλλὰ ἓναν λόγιο ἐν τῇ γενέσει. Ὁ Βικέλας τῶν *Ἡμερολογίων*, γράφει ὁ Ἀγγέλου, «δέν εἶναι... ὁ διαμορφωμένος λόγιος, τὸν ὁποῖο θά συναντήσουμε πραγματικά μετὰ τὸ τέλος τῶν ἀναγραφῶν εἶναι ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης, πού ἐπιθυμεῖ νά γίνεαι λόγιος, χωρὶς ὅμως νά καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ἀποκτητικῆς τυπικῶν τίτλων ἢ ἀπλῶς ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων» (σ. 43). Ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἓναν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ διακαῶς νά γίνεαι λόγιος· ἓναν πού ἔλκεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ λογίου, σύμφωνα μέ τὴν κλίση του, ἀσφαλῶς, ἀλλὰ καὶ σέ ἓνα κλίμα πού μποροῦμε νά ὑποθέσουμε κάτι περισσότερο ἀπὸ εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς λογιῶν: «ἀσφαλῶς ὁ πιὸ τυχερὸς Ἕλληνας ἔμπορος-λόγιος τῆς ἐλληνικῆς παροικίας τοῦ Λονδίνου στὸν 19ο αἰῶνα» (σ. 21) σημειώνει ὁ Ἀγγέλου. Καὶ διπλὰ τυχεροὶ εἴμαστε ἐμεῖς, πού διαθέτουμε αὐτὰ τὰ ἡμερολογιακὰ κείμενα τῶν διαβασιμάτων του, «μοναδικὰ ὡς περίπτωση στήν ἐλληνικὴ γραμματεία» ἰσχυρίζεται ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου καὶ μᾶλλον ἔχει δίκιο. Μοναδικὰ, γιατί μᾶς δίνουν τὴν εὐκαιρία νά μελετήσουμε ἐκ τὸν ἔνδον τὴν ἐπίπονη αὐτοσυγκρότηση ἐνός λογίου σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη γιὰ τὴν ἐλληνικὴ λογιῶν περίοδο. Τὰ ἡμερολόγια ἀναγνώσεων ἀναδιπλώνουν λοιπόν μπροστὰ στὰ μάτια μας αὐτὸ τὸ ἰδιότυπο Bildungsroman, τὴν περιπέτεια μιᾶς συνείδησης πού πασχίζει νά ἀναμετρηθεῖ μέ τὸ μεγάλο ὄνειρο τῆς γνώσης· βλέπουμε νά διαμορφώνεται μπροστὰ μας ὁ λόγιος πού θά ἐπιστρέψει στήν πατρίδα μέ τὸ κομπόδεμά του γιὰ νά ἐπιδοθεῖ ἀνενόχλητος στίς λόγιες ἀσχολίες του, καὶ βλέπουμε ἐπίσης νά σχηματίζεται ἐξαρχῆς καὶ ὁ ὠφελμιστὴς ὁ ὁποῖος θά ἐπέμβει δραστικά στὰ κοινὰ ἰδρύοντας, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὸν σχεδόν ἀφελῶς ὠφελμιστικὸ – καὶ ὅμως τόσο ἀποτελεσματικὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τους καὶ τόσο πολῦτιμο – «Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων». Ἐδῶ, ἡ συνάντηση τοῦ ἀνθρώπου μέ τὴν ἱστορικὴ στιγμὴ ἀποδεικνύεται καθ' ὅλα εὐτυχῆς.

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Σύμμικτα Α'*, ἐπιμ. Ἀλέξης Πολίτης, Σπουδαστήριον Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 2000, σ. 37.

Έντούτοις, εάν παραμερίσουμε προς στιγμήν τό ιδιαίτερο ιστορικό αντικείμενο πού έρευνά ο Άγγέλου μέ τή θαυμάσια εισαγωγή του (νά τό παραμερίσουμε γιά νά τό επανασυστήσουμε, αμέσως μετά, πλουσιότερο), δικαιούμαστε τώρα νά ρωτήσουμε: Τί ακριβώς ζητούσε ο Άλκης Άγγέλου από τόν Βικέλα; Τί ζητάει ένας λόγιος τοῦ ὄψιμου 20οῦ αἰώνα ἀπό ἕναν λόγο τοῦ τέλους τοῦ 19ου; Ποιό εἶναι τό ζήτημα; What is the matter? Καί μεταξύ ποίων;

Άπαντῶ εὐθέως. Τό ζήτημα ἢ τό ζητούμενο, ἐξαιρετικά περιπλοκο καί ὅμως κοινολεκτούμενο, συνοψίζεται στόν ὄρο *αὐτοδιδασκισμός* στόν τρόπο, τά μέσα, τούς μηχανισμούς καί τούς πραγματικούς ὑλικούς ὄρους τῆς αὐτοδιδασκαλίας: αὐτό ακριβῶς έρευνᾷ ο Άγγέλου στόν Βικέλα καί μέσω τοῦ Βικέλα. Στή συνείδηση τοῦ Άλκη Άγγέλου, ἡ λογισοσύνη καί ἡ αὐτοδιδασκαλία εἶναι ἔννοιες σταθερά ἀλληλένδετες ἐάν ὄχι ταυτόσημες. Στήν ιστορική του διάσταση, τό θέμα ἀνάγεται ἀσφαλῶς στόν 18ο αἰώνα, στή χρυσή ἐποχή τοῦ αὐτοδιδασκισμοῦ (καί ὄχι μόνο γιά τήν ἑλληνική λογισοσύνη). Καί μόνη ἡ ἐντυπωσιακή ἀρχαιογνωσία τοῦ Έλληνα λογίου τοῦ 18ου αἰώνα μαρτυρεῖ τήν ιστορική ἀξία τῆς αὐτοδιδασκαλίας. Σᾶς διαβάξω μιά ἐνδιαφέρουσα περικοπή ἀπό ἕνα μελέτημα πού τιτλοφορεῖται «Μιά διερευνητική περιπλάνηση στούς δύο σβατους χώρους τῆς νεοελληνικῆς γλωσσικῆς παιδείας», ὅπου ο Άλκης Άγγέλου μᾶς δίνει τό μέτρο τοῦ αὐτοδιδασκισμοῦ στόν 18ο αἰώνα, ὅταν κυρίως διαμορφώνεται, γιά τό ὑπόλοιπο τῆς παιδείας μας, ἡ ἔννοια τοῦ λογίου ὅπως τήν γνωρίζουμε σήμερα:

Τό μεγαλύτερο πλῆθος τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς κατέχει σέ τέτοια ἐκφραστική τελειότητα τήν λόγια μορφή τῆς γλώσσας – γλώσσας νεκρῆς ἄλλωστε – ὥστε εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατο νά τήν ἀπέκτησε μέ ἄλλον τρόπο, παρά μόνο μέ ἐπίμονη μακροχρόνια σπουδή καί ἄσκηση. Καθαρά προσωπική ὅμως. Μέ κάποια διαφορά. Προσωπική μὲν, ἀλλά μέσα σέ ἕνα πνεῦμα γενικῆς ἀποδοχῆς, ὅτι μιά ὀλοκληρωμένη παιδεία, ἔστω καί καθαρά γλωσσική, δέν εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ στό στενό πλαίσιο τοῦ σπουδαστηρίου, παράλληλα δηλαδή καί μέ κάποιον ἄλλο φόρτο διδασκικό.⁶

Έντούτοις, δέν εἶναι μόνο ἡ ιστορική διάσταση τοῦ αὐτοδιδασκισμοῦ πού τόν ἀπασχολεῖ καί τόν γοητεύει. Κατά ἕναν περιέργο τρόπο – καί ο Άλκης Άγγέλου τόν ἐπεσήμανε αὐτόν τόν τρόπο – ἡ αὐτοδιδασκαλία καί ο τύπος τοῦ αὐτοδιδάκτου συνεχίζουν νά κατατρύχουν, ὡς βιώσιμο πρότυπο, τή συνείδηση τοῦ λογίου ὡς σήμερα, ἐντός καί ἐκτός τῶν πανεπιστημιακῶν τειχῶν:

Σήμερα, πού ἡ ἀλματώδης ἀνάπτυξη τῆς ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν ἔχει ὀδηγήσει σέ ὑπερπροσφο-

ρά μεθόδων καί συστημάτων γιά τήν ἐκμάθηση ὄχι μόνο μιᾶς γλώσσας, ἀλλά καί ἐπιστημονικῶν κλάδων ἀκόμη (ἀκραῖο παράδειγμα ἡ διά ἀλληλογραφίας μέθοδος), ὁ αὐτοδιδασκισμός ἔχει καταντήσει ἔννοια σχεδόν ξεπερασμένη ἢ, γιά νά ἀκριβολογήσουμε, ἔχει λάβει διαφορετικό περιεχόμενο. Πιστεύω, δηλαδή, πῶς ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τίς ἀνεδαφικές διακηρύξεις γιά μιά ἐκπαίδευση πού προσφέρει τά πάντα, δέν ἔχουμε ἀπομακρυνθεῖ ἀπό μιά παλιά, κρυπτομολογούμενη ὅμως σήμερα ἀντίληψη, ὅτι, ἀντίθετα, ἡ ἐκπαίδευση ὄχι μόνο δέν εἶναι δυνατόν νά προσφέρει τά πάντα, ἀλλά ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ, σέ ὅλες τίς βαθμίδες τῆς, ἀπλή στοιχείωση. Πιό συστηματική, πιό μεθοδευμένη, πιό ὀργανωμένη παρά πρῖν, πάντοτε ὅμως στοιχείωση.⁷

Μιά τουλάχιστον συνεπαγωγή αὐτοῦ τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι νομίζω σαφής. Τό αἶτημα τῆς παιδείας συναφρεῖ δύο συναφεῖς ἀλλά σαφῶς διακριτές διεκδικήσεις: Τήν ὀρθή καί ὅσο βαθύτερη γίνεται στοιχείωση, σέ ὅλες τίς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσης, ἀπό τή μιά, καί τούς γενικότερους ὄρους, ἀπό τήν ἄλλη, ὑπό τούς ὁποίους δύναται καί πρέπει νά ἰσχύσει ἀκόμη ἡ αὐτοδιδασκαλία.

Ἡ λόγια ἀνάγνωση, λοιπόν, εἶναι πρωτίστως ἡ ἀνάγνωση τῆς συνεχοῦς αὐτοδιδασκαλίας: ἀλλά καί ἀντιστροφῶς, ἡ παρουσία καί ἡ δράση τοῦ λογίου, δηλαδή μιᾶς τάξης λογίων, διασφαλίζει κοινωνικά τήν ἀνάγνωση ὡς αὐτοδιδασκαλία: τῆς ἐπιτρέπει νά ὑπάρχει ὡς ζωτικό πρότυπο καί τήν ἐνθαρρύνει. Έντούτοις, ὄλο τό οἰκοδόμημα τοῦ αὐτοδιδασκισμοῦ μοιάζει ἀθεμελίωτο χωρίς κάποιον ἠθικό τελεστή πού νά κρατάει ἀνοιχτή τήν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στήν ἀνιδιοτελή ἀνάγνωση καί τήν ἠθική συγκρότηση τοῦ ἀναγνώστη. Αὐτόν μᾶς παρέχει ἕνα ἄλλο ἡμερολόγιο, σημαντικά διαφορετικό ἀπό τό ἡμερολόγιο ἀναγνώσεων τοῦ Βικέλα – τό ἡμερολόγιο ἐνός ἀποτυχημένου, κατὰ τή δική του ὁμολογία, ἡμερολογούμενου λογίου, τοῦ κατὰ δεκαεπτὰ χρόνια πρεσβύτερου Στέφανου Κουμανοῦδη. Πρόκειται γιά ἕνα ἐντυπωσιακό καί παράξενο κείμενο, πού δέν πέρασε ἀπαρατήρητο βέβαια, ἀλλά πού δέν ἔχει ὡστόσο μελετηθεῖ ὅσο ἔπρεπε. Ἡ ἐγγραφή πού θά σᾶς διαβάσω εἶναι μιά εἰλικρινῆς δήλωση ἀποτυχίας. Μας ἐνδιαφέρει πρωτίστως ἡ αἰτιολόγηση τῆς ἀποτυχίας:

Σεπτεμβρίου 9 [1849]. Μετά 1 μήνα καί δύο ἡμέρας ἄς γράψω πάλι. Δια τί μή ἀγαπῶ τήν γραφήν ἡμερολογίου, ἐνῶ αισθάνομαι τήν ἀνά-

6. Αὐτόθι, σ. 329-330.

7. Άλκης Άγγέλου, *Τῶν Φώτων Β΄. Όψεις τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ*, Μορφωτικό Ίδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1999, σ. 327.

γκην; Φαίνεται, επειδή δέν έχω νά σημειώ ευχάριστα περί διορθώσεως του έσωτερικού μου ανθρώπου.⁸

Νά λοιπόν οι δύο – συμπληρωματικές θά τις έλεγα – δυνάμεις πού συγκρατούν την έννοια του λογίου στο ύψηλότερο σημείο: Η στωική ιδέα, τόσο ζωντανή στον διαφωτισμό, «περί διορθώσεως του έσωτερικού ανθρώπου» (έστω και μέ τή μεταγενέστερη, καθινική κάποτε, μεταμφίεσή της) και ή ιδέα, ή μεγάλη φιλοδοξία, της αυτοδιδασκαλίας. Έντούτοις, λείπουν ακόμη δύο θεμελιώδεις έννοιες γιά νά μετρήσουμε ακριβέστερα την έκταση και τό βάθος πού καταλαμβάνει στις μελέτες του Άγγέλου ή ιδέα – πήγα νά πώ τό όραμα: αλλά γιατί όχι; – του αυτοδιδασκασιού. Αυτές είναι ή έλευθερία και ή ήδονή (ή απόλαυση της ανάγνωσης). Άκοϋστε πώς γεννιούνται αυτές οι δύο έννοιες, σχεδόν συμπτωματικά, μέσα στο κείμενο γιά τόν Βικέλα.

Πρώτα ή ήδονή. Ο Άγγέλου περιγράφει τόν Βικέλα σαν «ένα άτομο πού ζει τόν μαγικό κόσμο του διβλίου». Και λίγο παρακάτω, θέλοντας νά αντικρούσει, όσο πιο έμφατικά μπορεί, την ύποψία της «θυσίας» πού γεννά αυτή ή σχεδόν ιδεοληπτική πράξη του αυτοδιδασκασιού, γράφει πάλι: «Ο Βικέλας είναι ο άνθρωπος πού αισθάνεται κανείς ότι παλεύει κυριολεκτικά μέ τό διβλίο [...] δέν θυσιάζει τίποτα γιά νά κερδίσει τό διβλίο, επειδή δέν χρειάζεται νά θυσιάσει. Τόν όρο θυσία τόν έχει υποκαταστήσει μέ τόν όρο ήδονή».

Έξισου αίφνιδιαστικά γεννιέται στα μάτια του αναγνώστη και ή έννοια της έλευθερίας. Μιλώντας γιά τό βιογραφικό σχήμα «εμπόριο-γράμματα», αξιοσημείωτο τόσο στην περίπτωση του Βικέλα όσο και στην προηγούμενη και κορυφαία περίπτωση του Κοραή, ο Άλκης Άγγέλου σημειώνει: «Η σχέση αυτή στην συνείδησή μου συμπυκνώνεται σε μία λέξη: έλευθερία». Έλευθερία εδώ σημαίνει πρωτίστως την προσδοκία της βιοτικής άμεριμνησίας, ή όποια κινεί τόν λόγο νά ασχοληθεί μέ τό εμπόριο-έλευθερία λοιπόν από τή βάση του βιοπορισμού. Πράγματι. Άλλά πρέπει νά είναι κανείς κουφός γιά νά μήν ακούσει και τους βαθύτερους τόνους της λέξης. Άλλιώς, τί δουλειά έχει εκείνο τό έμφατικό και τόσο μεγαλόστομο «στη συνείδησή μου»; Η έλευθερία της σκλαβιάς ήταν άλλωστε ο τίτλος τόν όποιο ο Άγγέλου προόριζε γιά τό μεγάλο διβλίο του, πού θά είχε ως θέμα – τί άλλο; – την έλληνική παιδεία στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Ίδου λοιπόν και μία, όμολογουμένως πρόχειρη άπάντηση, στο έρώτημα πού θέσαμε στην αρχή: Τό πρότυπο του λογίου παραμένει κατά παράδοξο τρόπο ίσχυρό και γοητευτικό ως σήμερα, διότι μέσα στην πρακτική της αυτοδιδασκαλίας περικλείει και πραγματώνει παραδειγματικά τά δύο θεμελιώδη διαφωτιστικά αίτήματα: την έλευθερία και την ευδαιμονία. Αυτό είναι, άπλούστατα, τό μυστικό της ανάγνωσης – της ανάγνωσης ως τρόπου ζωής, δηλαδή της λογιοσύνης – όπως τό ψηλαφούσε ο Άλκης Άγγέλου και όπως έν

τέλει τό ένοφθάλμισε στις μελέτες του σαν κρυφή διδαχή.

Άκόμη και τή λογοτεχνική ανάγνωση – πού είναι και πρέπει νά είναι, θεωρητικά, διάφορη της λόγιας – άκόμη και αυτή, ύποθετικά έλεύθερη από την ήθική δέσμευση, δέν παύει, ως ριζική άναστολή της δυσπιστίας και υπό την ευρεία ανθρωπολογική λειτουργία της, νά άπολήγει στο ίδιο αίτημα της έλευθερίας και της ευδαιμονίας. Δέν είμαστε ασφαλώς ύποχρεωμένοι νά δώσουμε στο διπλό αίτημα τό ώφελμιστικό – και ασφαλώς περιοριστικό-ρυθμιστικό – περιεχόμενο πού τούς έδινε ο Βικέλας. Τό έλεύθερο παιχνίδι των συγκροτησιακών δυνάμεων του νου ένέχει κινδύνους πού συχνά άποδεικνύονται ανατρεπτικοί της ίσορροπίας πού επιδιώκει ο ώφελμισμός. Σύμφωνοι. Και από μία άποψη, ο ρομαντισμός θά είναι εκείνος πού θά εισδύσει στη σκοτεινή πλευρά της ανάγνωσης, επιφέροντας ένα δυναμικό ρήγμα ανάμεσα στον λόγο και τόν λογοτέχνη (ή τόν ποιητή). Επειδή ύπάρχει και λειτουργεί ακόμη αυτό τό ιστορικό ρήγμα μπορούμε νά πούμε – και νά συνεννοηθούμε χωρίς περαιτέρω διατυπώσεις – ότι ο Βικέλας είναι όντως λόγιος, καθαρόαιμος λόγιος, αλλά ο Βιζυηνός, έξισου doctus μέ εκείνον, είναι έντέλει συγγραφέας.

Όποια κι αν είναι, όμως, ή παθολογία της ανάγνωσης, και είναι πράγματι δύσκολο νά φανταστούμε λόγο χωρίς κάποια στοιχεία προληπτικής τελετουργίας (πώς άλλίως θά γίνει ή ανάγνωση συνήθεια;), όποια κι αν είναι λοιπόν ή παθολογία και τό μυστικό της ανάγνωσης, όποιες κι αν είναι οι συναντήσεις μας, προσδόκιμες και άναπάντεχες, μέσα στο ιδεατό σύμπαν πού ονομάζουμε ανάγνωση, παρ' όλα αυτά ή λόγια ανάγνωση, όπως την αντιλαμβάνεται ο Άλκης Άγγέλου, προϋποθέτει κατά τρόπο απόλυτο και δεσμευτικό τά δύο αυτά συνάλληλα αίτήματα: έλευθερία και ευδαιμονία. Συμπέρασμα άναπόδραστο: Δέν ύπάρχει λόγια ανάγνωση έξω από τό στοιχείο κάποιου διαφωτισμού ή έξω από τό παλαιό εκείνο έρώτημα πού ξαναέθεσε ο Κάντ, «εάν τό ανθρώπινο γένος διαρκώς βελτιώνεται». Τά συμπεράσματά μας, αισιόδοξα ή άπαισιόδοξα, γιά τό παρόν και τό μέλλον της ανάγνωσης δέν μπορεί νά είναι άμοιρα αυτής της ευρύτερης ιδεολογικής περιπλοκής. Ίσως αυτό νά ήταν τό ζήτημα περί του όποιου διάβαζε ο Άμλετ. Ζήτημα πού συχνά ανακύπτει μεταξύ ήμών και υμών όποτε χρειαστεί νά αναδιαπραγματευτούμε τους όρους της ανάγνωσης μέσα στην υλική πραγματικότητα της εκπαίδευσης.

8. Στεφάνου Α. Κουμανούδη, *Ήμερολόγιο 1845-1867*. Μεταγραφή Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ίκαρος, Άθήνα 1990, σ. 110.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΤΛΑΝΤΙΔΑ ΣΤΗ ΜΑΣΑΝΤΑ

Σκέψεις πάνω στην φιλονεικία, τόν μύθο, την ιστορία
και την πολιτική*

του Πιέρ Βιντάλ-Νακέ

μετάφραση: Έλενα Πατρικίου

ΓΙΑΤΙ ΕΠΕΛΕΞΑ ΝΑ ΣΥΝΕΝΩΣΩ κάτω από την ίδια στέγη, αν μπορώ να το πω έτσι, την ιστορία της Ατλαντίδας και την ιστορία της Μασάντας, δύο αφηγήσεις τόσο διαφορετικές ως προς την καταγωγή τους, πού είναι στην πρώτη περίπτωση ο Πλάτωνας και στην δεύτερη ο Φλάβιος Ίώσηπος; Από την μία πλευρά ο Πλάτωνας (και κανείς ποτέ δεν είπε τίποτα σχετικό πριν απ' αυτόν) αναφέρει ότι 9.000 χρόνια πριν από τον Σόλωνα, δηλαδή γύρω στο 9.600 π.Χ., υπήρχε, πέρα από τις Ηράκλειες Στήλες, δηλαδή τον πορθμό του Γιβραλτάρ, ένα νησί «πιο μεγάλο από την Ασία και τη Λιβύη μαζί», χωρισμένο από μία γιγαντιαία ήπειρο, πού βρισκόταν στον «άληθινον πόντον», διατύπωση πού μπορούμε να μεταφράσουμε ως: ιδανική θάλασσα. Τό εν λόγω νησί, δηλαδή η Ατλαντίδα, εφόσον πρέπει να την πούμε με τό όνομά της, ήταν επικεφαλής μίας τεράστιας αυτοκρατορίας πού εκτεινόταν από τη Δύση μέχρι την Ανατολή, από εκείνη την «καταντικρύ» ήπειρο μέχρι την Αίγυπτο και από την Ισπανία μέχρι τον κόσμο των Ετρούσκων (Τίμαιος, 25 a-b). Αυτή η αυτοκρατορία αντιμετώπισε σε μία μονομαχία, έντελως μοναδική και ιδιαίτερη, μίαν αρχαία Αθήνα διοικούμενη περίπου σύμφωνα με τις αρχές του Πλάτωνα, όπως αυτός μās τις εκθέτει στην Πολιτεία. Η Αθήνα νίκησε στη μάχη αυτή, αλλά η νήσος Ατλαντίς και ο στρατός της βούλιαξαν, παρασέρνοντας στην καταστροφή και τον αθηναϊκό στρατό και τη σάρκα της αρχαϊκής Αθήνας. Αυτή η ιστορία, μās λέει ο Πλάτωνας (Τίμαιος, 20d), είναι ένας λόγος μάλα μὲν άτοπος παντάπασί γε μὴν άληθής, μία διήγηση πολύ παράδοση μὲν, αλλά τελείως άληθινή, κι ο Θεός μόνο ξέρει πόσες ήταν οι συνέπειες πού προέκυψαν από αυτήν την δήλωση...

Από την άλλη μεριά, ο Φλάβιος Ίώσηπος, Έβραϊος ιστορικός του 1ου αιώνα μ.Χ., διηγείται, στο τέλος σχεδόν του *Ιουδαϊκού Πολέμου*, πώς η Μασάντα, ένας βράχος πού δεσπόζει πάνω στην Νεκρή Θάλασσα, οχυρωμένος και εξωραϊσμένος από τον Ηρώδη τον Μεγάλο, κατελήφθη από μία ομάδα Έβραϊων τρομοκρατών υπό την ηγεσία του Έλεαζάρ Μπέν Γιαϊρ τό 73 μ.Χ.¹ και αποτέλεσε τό έσχατο σημείο αντίστασης των

Έβραϊων πού είχαν ξεγερωθεί κατά της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Απέναντι στην πίεση των Ρωμαίων πολιορκητών, οι υπερασπιστές της Μασάντας, μή θέλοντας να παραδοθούν και μή άντέχοντας πλέον να συνεχίσουν έναν πόλεμο από τον οποίο δεν είχαν καμία έλπίδα να γλυτώσουν, αποφάσισαν να σκοτώσουν τά γυναικόπαιδά τους και εν συνέχεια να άλληλοσκοτωθούν, μέχρι την αυτοκτονία και του τελευταίου. Γραφείας θανάτου, ο Φλάβιος Ίώσηπος διευκρινίζει (*Ιουδαϊκός Πόλεμος*, VII, 400) ότι 960 άνθρωποι χάθηκαν σ' αυτήν την φοβερή περιπέτεια.

Γιά να πούμε τά πράγματα εν συντομία: από την μία πλευρά έχουμε έναν μύθο, ο οποίος, εξαιτίας της διαστροφής του Πλάτωνα, εξελήφθη ως ιστορική αφήγηση κι από την άλλη, έχουμε μία ιστορική αφήγηση, ή οποία, εν πολλοίς, κατέληξε να γίνει μύθος, άφου μέχρι πριν από μερικά χρόνια, μιλούσαμε συχνά για τον «μύθο» της Μασάντας, ακόμα και για τό «σύμπλεγμα» της Μασάντας. Σ' αυτόν τον μύθο είναι άφιερωμένο ένα πρόσφατο βιβλίο, γραμμένο από τον Ισραηλινό λόγιο Ναχμάν Μπέν Γιεχουντά (Nachman Ben Yehuda).²

ΑΣ ΑΡΧΙΣΟΥΜΕ απ' την Ατλαντίδα. Η αρχική έκθεση του *Τίμαιου*, ή οποία επαναλαμβάνεται πιο άνεπτυγμένα στον *Κριτία*, έναν διάλογο πού διακόπτεται αϊφνίδια τή στιγμή κατά την όποια πρόκειται να πάρει τον λόγο ο Δίας, τοποθετείται στο στόμα του Σόλωνα, ο οποίος δίνει ο ίδιος με τή σειρά του τον λόγο σε κάποιους Αϊγύπτιους ιερείς πού υποτίθεται πώς

Τό κείμενο πού ακολουθεί δόθηκε ως διάλεξη από τον Πιέρ Βιντάλ-Νακέ στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, στην Αθήνα, τον περασμένο Σεπτέμβριο. Ευχαριστούμε θερμά τον Πιέρ Βιντάλ-Νακέ πού μās έδωσε την άδεια να τό μεταφράσουμε και να τό δημοσιεύσουμε στον *Πολίτη*.

1. Κατ' άλλους, τό 74.

2. *The Masada Myth. Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Μάντισον, εκδ. University of Wisconsin Press, 1995.

του αφηγήθηκαν τή γιγάντια αυτή έποποιία, μέσα στην όποία αντιπαρατέθηκαν, 9.000 χρόνια πριν από τήν δική του έποχή, ή 'Αθήνα και ή 'Ατλαντίδα.

Εδώ πρέπει νά είμαστε προσεκτικοί: ό Σόλων είναι ένα ιστορικό πρόσωπο, άρχοντας στην 'Αθήνα τό έτος 594/3 π.Χ.: επιλέχθηκε ως *αΐσυμνήτης*, ως διαιτητής δηλαδή, μεταξύ των ισχυρών και των φτωχών πού βρίσκονταν σέ σύγκρουση στην 'Αθήνα. Από τήν άλλη μεριά, ή πλατωνική αφήγηση αποτελεί μία μίμηση του ύφους αυτού πού υπήρξε ό κατ' έξοχήν ιστορικός των Μηδικών πολέμων, του 'Ηρόδοτου. Η αντιπαραθεση 'Αθήνας και 'Ατλαντίδας μιμείται, αναπαράγοντας τό ιστορικο-επικό ύφος, τήν αντιπαραθεση 'Ελλήνων και Περσών, στην όποία ή 'Αθήνα είχε παίξει έναν ουσιαστικότερο ρόλο.³ 'Αλλά τό πρόσωπο πού παίρνει εδώ τον λόγο είναι όντως ό αληθινός Σόλωνας τής αθηναϊκής ιστορίας, ό ποιητής Σόλωνας, του όποιου γνωρίζουμε μερικές ντουζίνες στίχους χάρι στον 'Αριστοτέλη και τον Πλούταρχο; 'Ο ίδιος ό Πλάτωνας μάς βεβαιώνει κατηγορηματικά περί του αντιθέτου. 'Ο Σόλωνας πού μιλάει εδώ είναι ό Σόλων «πού θά μπορούσε νά είναι». Μάς τό λέει ό Κριτίας ό πρεθύτερος, μέσα από τά λόγια του μακρινού και όμώνυμου απογόνου του: «'Αν ό Σόλων δέν είχε κάνει τήν ποίηση πάρεργον, αν είχε δώσει μορφή σ' εκείνην τή διήγηση πού έφερε από τήν Αίγυπτο στην 'Ελλάδα, κι αν οι στάσεις και οι άλλες συμφορές πού βρήκε όταν έπέστρεψε εδώ δέν τον είχαν αναγκάσει νά παραμελήσει τήν ποίηση, ούτε ό 'Ησίοδος, ούτε ό 'Όμηρος, ούτε κανένας άλλος ποιητής δέν θά είχε αποκτήσει, κατά τήν γνώμη μου, μεγαλύτερη φήμη από αυτόν».⁴

'Από αυτό τό μικρό κείμενο θά μπορούσαμε, νομίζω, νά βγάλουμε δύο συμπεράσματα. 'Ο Σόλωνας τής ιστορίας είναι αυτός πού μέ τήν νομοθεσία του έθεσε τέλος στην *στάσιν*, πού μέ τήν εμφύλιο πόλεμο πού απειλούσε τήν 'Αθήνα. 'Απ' όλες τις συμφορές πού μπορεί νά βρουν μία πόλη, ή *στάσις* είναι ή χειρότερη. 'Ο Θουκυδίδης τό λέει στις άξέχαστες σελίδες του 3ου βιβλίου τής *Ιστορίας* του, σχολιάζοντας τις ταραχές τής Κέρκυρας: ό Πλάτωνας σκεφτόταν ακριβώς μέ τον ίδιο τρόπο. 'Ο Αισχύλος επιβεβαιώνει τό ίδιο πράγμα στό τέλος των *Ευμενίδων*: «Δέν ονομάζω μάχες αυτές πού αντιπαραθέτουν μεταξύ τους τά πουλιά τής ίδιας φυλής» (*ένοικίου δ' όρνιθος ού λέγω μάχην*, στ. 866). 'Ο έξωτερικός πόλεμος είναι πάντα προτιμώτερος από τον εμφύλιο. 'Ο Σόλωνας τής ιστορίας έζησε τήν *στάσιν* ό φανταστικός Σόλωνας διηγείται μία *μάχην*, μία γιγαντιαία πολεμική σύγκρουση πού έφερε σέ αντιπαραθεση τήν 'Αθήνα και τήν 'Ατλαντίδα. 'Αλλά διά μιάς, ή ψευδο-ιστορική αφήγηση του Πλάτωνα πληγώνεται κατάκαρδα. Αυτό μέ τό όποιο συγκρίνεται είναι ό 'Όμηρος και ό 'Ησίοδος, όχι ό 'Ηρόδοτος ή ό Θουκυδίδης.

'Από τήν αφήγηση του Πλάτωνα για τήν 'Ατλαντίδα υπάρχει τελικά κάτι πού νά μπορούμε νά εξάγουμε στό επίπεδο τής ιστορίας «των γεγονότων»; Στήν

έρώτηση αυτή, πού είμαστε σαφώς ύποχρεωμένοι νά τή θέσουμε, πρέπει νά απαντήσουμε μέ ένα κοφτό «όχι». Αυτό δέν σημαίνει πώς έλλειψαν οι απόπειρες νά ταυτιστεί γεωγραφικά ή μυστηριώδης νήσος, σέ πείσμα τής αριστοτελικής ρήσης πού παραθέτει ό Στράβωνας: «Μέ τήν 'Ατλαντίδα συμβαίνει ό,τι και μέ τό τείχος πού, κατά τον 'Όμηρο, είχαν οικοδομήσει οι 'Αχαιοί: αυτός πού τό δημιούργησε είναι κι αυτός πού τό γκρέμισε».⁵

'Η ιδέα τής «πραγματικής» 'Ατλαντίδας δέχτηκε πολλά χτυπήματα πού θά μπορούσαμε νά τά θεωρήσουμε θανάσιμα. Τό 1841, ένας Γάλλος φιλόσοφος, μαθητής του Βικτώρ Κουζέν (Victor Cousin), ό Τομά-Ανρύ Μαρτέν (Thomas-Henri Martin) καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τής Ρέν, δημοσίευσε στό Παρίσι τις περιφημες *Μελέτες πάνω στον Τιμαιο του Πλάτωνα* (*Études sur le Timée de Platon*), μεταξύ των όποιων περιλαμβάνεται⁶ μία έκτενης και αξιοσημείωτη «Διατριβή περί τής 'Ατλαντίδας» («Dissertation sur l'Atlantide»). 'Εκεί, ό λόγιος αυτός συγκέντρωσε ύπομονετικά όλες, ή τέλος πάντων σχεδόν όλες, τις ταυτίσεις πού είχαν ως τότε προταθεί για τό νησί πού περιγράφει ό Πλάτωνας. 'Ο Μαρτέν κατέληγε ως εξής: «Κάποιοι θεώρησαν πώς τήν αναγνώρισαν στον Νέο Κόσμο [δηλ. τήν 'Αμερική]: όχι, ή 'Ατλαντίδα άνήκει σέ έναν άλλο κόσμο, πού δέν βρίσκεται στό πεδίο του χώρου, αλλά στό πεδίο τής σκέψης».⁷ Λίγες λέξεις ακόμα και ό Μαρτέν θά ανέπτυξε τήν θεωρία αυτού πού έμεις σήμερα ονομάζουμε «ιστοριογραφία του φαντασικού» και τής όποίας ένας άνθρωπος όπως ό Ζάκ Λέ Γκόφ (Jacques Le Goff) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα όσον άφορά τον Δυτικό Μεσαίωνα.

Τό χτύπημα πού τής κατάφερε ό Τ.-Α. Μαρτέν μπορεί νά ήταν θανάσιμο, ή 'Ατλαντίδα όμως τό άντεξε μία χαρά. Διάφοροι άλλοι συνέχισαν νά τήν ψάχνουν και, φυσικά, νά τήν βρίσκουν παντού, από τήν λίμνη Τιτικάκα μέχρι τήν Καμποάτκα, από τήν Κρήτη μέχρι τή Σαχάρα, από τήν 'Ιταλία μέχρι τήν νότια 'Ισπανία, μέ μία ιδιαίτερη και επίμονη προτίμηση για τή Σαντορίνη, όπου ένα από τά μεγαλύτερα ξενοδοχεία ονομά-

3. Για μία λεπτομερή άπόδειξη, δές Luc Brisson, *Platon, les mots et les mythes*, 2η έκδοση, έκδ. La Découverte, 1995.

4. *Τίμαιος*, 21c (ή γαλλική μετάφραση, από τήν όποία αποδίδουμε εδώ τό κείμενο, είναι του Luc Brisson).

5. Η άπόδοση τής φράσης αυτής στον 'Αριστοτέλη προκύπτει μέ τήν αντιβολή των άποσπασμάτων II, 102 και XIII, 598 του Στράβωνα. 'Ο 'Αριστοτέλης αντιτίθεται στον Ποσειδώνιο, ό όποιος πίστευε στην πραγματικότητα του μύθου τής 'Ατλαντίδας. Η *Germaine Aujac*, στην έκδοση του Στράβωνα των εκδόσεων CUF, II, σελ. 149, σημ. 1, αποδίδει στον 'Αριστοτέλη (*De Coelo*, II, 14) μία αναφορά στο μεγάλο νησί που είναι άπολύτως φαντασική.

6. I, σελ. 257-332.

7. Οι ύπογραμμίσεις είναι δικές μου.

ζεται μάλιστα «Ἀτλαντίς». Ἡ τοποθεσία τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, στήν ὁποία ἔκανε ἀνασκαφές ὁ Σ. Μαρινάτος, θεωρήθηκε καί θεωρεῖται ἀκόμα πρωτεύουσα τῆς Ἀτλαντίδας. Στίς ἀνασκαφές αὐτές, ἐλλείπει μίας χαμένης ἡπείρου, χρωστάμε τουλάχιστον τίς ὑπέροχες νωπογραφίες πού χρονολογοῦνται ἀπό τήν δευτέρα χιλιετία καί ἀποτελοῦν μία ἀπό τίς δόξες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν.

Αὐτό δέν ἐμπόδισε τά, πάντα θανάσιμα, χτυπήματα νά πέφτουν σάν τό χαλάζι. Πρόσφατα, σέ ἕναν τόμο τῆς *Nouvelle Clio* ἀφιερωμένο στούς πολιτισμούς τοῦ Αἰγαίου,⁸ ὁ Ρενέ Τρέϊγ (René Treuil) ἀφιέρωσε μερικές σελίδες στήν θεωρία πού θέλει νά ταυτίσει τήν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης, στα τέλη τῆς Ὑστερομινωικῆς Ι ἐποχῆς, δηλαδή γύρω στα 1.500 π.Χ., μέ τήν καταβύθιση τήν ὁποία ἀπηχεῖ ὁ Πλάτωνας στόν *Τίμαιο* καί τόν *Κριτία*. «Πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε τό γεγονός πώς ὅλες αὐτές οἱ θεωρίες ἐπιφέρουν χονδροειδεῖς διορθώσεις στό κείμενο τοῦ Πλάτωνα, πού ξεπερνοῦν τά ὄρια τῆς παραποίησης ἢ τῆς κατά βούλησιν συμπλήρωσης. Κυρίως ὅμως, οἱ θεωρίες αὐτές ἀδιαφοροῦν ἐντελῶς, καί αὐτό εἶναι πολύ σοβαρότερο, γιά τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ διήγηση δέν ὑπάρχει στό ἔργο κανενός ιστορικοῦ⁹ καί ἀνήκει κατ' ἀποκλειστικότητα στό ἔργο ἑνός φιλοσόφου». Ὁ Ρενέ Τρέϊγ στηρίζεται στήν ἀνάλυση τοῦ πλατωνικοῦ μύθου πού εἶχα παρουσιάσει τό 1964, στήν *Revue des études grecques*,¹⁰ ἐν μέρει γιά νά ἀπαντήσω στόν Φερνάν Ρομπέρ (Fernand Robert), ὁ ὁποῖος σέ μία διάλεξη πού εἶχε δώσει στήν Ὁρλεάνη, ὅπου ἐγώ δίδασκα τήν περίοδο 1955-56, εἶχε ἀποπειραθεῖ μία «μινωική» ἐρμηνεία τοῦ «ἀτλαντικοῦ» πολιτισμοῦ.

ΠΑΡΑΜΕΝΕΙ ΒΕΒΑΙΩΣ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ὅτι, σάν τό τέρας τοῦ Λόχ Νέσ, γνωστότερο μέ τό ὑποκοριστικό Νέσσου, ἡ Ἀτλαντίδα ἔχει τήν ικανότητα νά ἀναδύεται ἀνά πᾶσα στιγμή. Ἡ τελευταία τῆς ἐμφάνιση ἔλαβε χώρα στό Ἄιξ καί τήν ὀφείλομε σέ ἕναν γεωλόγο, ἰδιότητα πού κανονικά θά ἔπρεπε νά ἀποτελεῖ ἐγγύηση σοβαρότητας. Κατά τόν κύριο Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ (Jacques Collina-Girard),¹¹ ὁ ὁποῖος ἔχει τουλάχιστον τή μετριοφροσύνη νά προσφέρει στό κείμενό του ἕνα τελικό ἐρωτηματικό, εἶναι δυνατόν νά συμφιλώσουμε τόν μύθο μέ τήν γεωλογία. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά μία εὐγενή φιλοδοξία, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ μία ἀξία πάσης ἐκτιμῆσεως θέληση γιά ἐπιστημονική συνέπεια.

Τό ἀποτέλεσμα στέκει ὅμως στό ὕψος τῶν προσδοκιῶν μας; Ὁ Κολλινά-Ζιράρ παίρνει στά σοβαρά μία ἀπό τίς ἐνδείξεις πού δίνει ὁ Πλάτωνας: ἡ ἀτλαντίδα νῆσος βρισκόταν «μπροστά στό στόμο» (*πρὸ τοῦ στόματος*) πού οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζαν Στῆγες τοῦ Ἡρακλέους (*Τίμαιος* 24e). Ταυτίζει λοιπόν αὐτό τό νησί μέ αὐτό πού εἶναι σήμερα ἡ ὕφαλος τοῦ Σπάρτελ, ἡ ὁποία ἐκτείνεται μέ κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ καί ἡ κορυφή τῆς βρίσκεται σέ -56 μ. βάθος. Στήν ἀνώτατη φάση τῆς περιόδου τῶν παγετῶνων, ἐδῶ καί περίπου

12.000 χρόνια, αὐτή ἡ γῆ δέν εἶχε ἀκόμα καταβυθιστεῖ. Ἔτσι, σέ ἀπόσταση μιᾶς δωδεκακιᾶς χιλιομέτρων τόσο ἀπό τήν ἀφρικανική ὅσο καί ἀπό τήν εὐρωπαϊκή ἡπείρο, ὑπῆρχε ἕνα νησί μήκους 14 χιλιομέτρων καί πλάτους 5 χιλιομέτρων, τό ὁποῖο, μᾶς λέει ὁ Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ χωρίς νά παρουσιάζει καμία ἀπόδειξη, ἦταν κατοικημένο ἀπό ἕναν παλαιολιθικό πληθυσμό. Δέν θά συζητήσω, ἐλλείπει τῆς παραμικρῆς ἐπιστημονικῆς ἀρμοδιότητος ἀπό μέρους μου, τό γεωλογικό μέρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτῆς. Οἱ δυσκολίες ἀρχίζουν μέ τήν ταύτιση αὐτῆς τῆς νῆσου τοῦ Σπάρτελ, πού ἐξάλλου περιβαλλόταν καί ἀπό ἄλλα νησιά, μέ τήν Ἀτλαντίδα.

Ὁ Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ ἔχει ἀντιληφθεῖ μία ἀπό τίς ἐν λόγῳ δυσκολίες. Αὐτή ἡ ἀτλαντική νῆσος, μᾶς λέει ὁ Πλάτωνας, ἦταν μεγαλύτερη ἀπό τή Λιβύη καί τήν Ἀσία μαζί. Μέ ἄλλα λόγια, ξεπερνοῦσε σέ μέγεθος τίς δύο ἀπό τίς τρεῖς ἡπείρους πού ἦταν γνωστές στόν Ἡρόδοτο. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ ξεγλυστράει ἀπό τήν δυσκολία αὐτή εἶναι παραδειγματικός. «Αὐτό τό μέγεθος δέν ἀντιστοιχεῖ», λέει «στῆς διαστάσεις τοῦ νησιοῦ τοῦ ἀκρωτηρίου Σπάρτελ καί τῶν ἄλλων νησιῶν τοῦ ἀρχιπελάγους, πράγμα πού δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει, ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖοι ναυτικοί καί ιστορικοί δέν διέθεταν κανένα ἀσφαλές μέσον μέτρησης οὔτε τρόπο νά παίρνουν τό στίγμα τῶν θέσεων, καί συνεπῶς πάντα ὑπερεκτιμοῦσαν τίς ἀποστάσεις καί τίς ἐπιφάνειες...». Ἀσφαλῶς, ἀλλά ἐν πάσῃ περιπτώσει ἦταν σέ θέση νά ξεχωρίσουν ἕναν ἐλέφαντα ἀπό ἕναν ψύλλο καί στήν Ἀτλαντίδα ὑπῆρχαν ἐλέφαντες (*Κριτίας*, 114e)!!

Ἀγγίζουμε ἐδῶ μία ἀπό τίς σοβαρές δυσκολίες ὄλων τῶν ἀτλαντομανῶν. Ὄταν τοῦς βολεύει ἀκολουθοῦν τόν Πλάτωνα, ἀλλά διαρρηγνύουν τίς σχέσεις τους μαζί του ἀπό τήν στιγμή πού ἡ διήγησή του τοῦς δημιουργεῖ πρόβλημα. Εἰδικῶς ὁ Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ παίρνει στά σοβαρά τήν ὑποτιθέμενη αἰγυπτιακή καταγωγή τῆς διήγησής. Ὅπως ξέρουμε, ὁ Πλάτωνας τή βάζει στό στόμα ἑνός ἱερέα ἀπό τήν αἰγυπτιακή πόλη Σάις, ὁ ὁποῖος, ὡς ὀφείλει, μιλάει ὑπέροχα ἑλληνικά: «Ὡ Σόλων, Σόλων, Ἕλληνες ἀεὶ παῖδες ἐστε...» (*Τί-*

8. Ἀπό τοῦς R. Treuil, P. Darcque, J. Teleia-C. Poursat καί G. Touchais, ἐκδ. PUF, 1989· δές κυρίως R. Treuil, σελ. 375-377.

9. Θα πρέπει βεβαίως πρῶτα νά συμφωνήσουμε τί καί ποῖον ἀκριβῶς ἐννοοῦσαν ὡς «ιστορικό» στήν ἀρχαιότητα. Ὄταν ὁ Διόδωρος (V, 19) περιγράφει ἕνα νησί πού κεῖται στόν Ἀτλαντικό ὠκεανό ἀκολουθώντας, ἐν μέρει τουλάχιστον, τόν Πλάτωνα, γράφει ὡς ἱστορικός:

10. Συμπεριλαμβάνεται στό βιβλίο μου *Le Chasseur Noir*, 3η ἐκδ., La Découverte, 1991, σελ. 335-360.

11. «L'Atlantide devant le détroit de Gibraltar? Mythe et géologie», *CR de l'Académie des Sciences de Paris, Science de la Terre et des plantes*, 333 (2001), σελ. 233-239.

μαιος, 22b). "Όμως, δέν έχει βρεθεῖ κανένα αἰγυπτιακό ἶχνος αὐτῆς τῆς διήγησης τοῦ ἱερέα, ἀπολύτως κανένα. Κι αὐτό πού ἀφαιροῦμε εἶναι τουλάχιστον ἐξίσου σημαντικό μέ αὐτό πού κρατᾶμε. Ἡ στάση αὐτῶν τῶν συγγραφέων μπορεῖ νά συμπυκνωθεῖ στήν ἀκόλουθη φράση κάποιου ὀνόματι Ζ. Πουασόν (G. Poisson), τόν ὁποῖο παραθέτει ἄκρως ἐπιδοκιμαστικά ὁ Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ:¹² «Ἐχουμε κάθε λόγο νά λάβουμε ὑπόψη μας τόν *Τίμαιο*, ἐνῶ τόν *Κριτία* πρέπει νά τόν ἀπορρίψουμε ἐντελῶς». Ἀντί γιά τόν ὑπέροχο πολιτισμό τῆς Ἀτλαντίδας, μέ τόν ναό τοῦ Ποσειδώνα, τά κανάλια, τό λιμάνι, πού εἶναι προφανῶς ἐμπνευσμένο ἀπό τόν Πειραιά, μᾶς δίνουν λοιπόν πληθυσμούς τῆς ὕστερης παλαιολιθικῆς, πού «ἀνερχόμενοι πρὸς τήν Ἰθνηρικὴ χερσόνησο καί ἴσως πρὸς τίς μαροκινές ἀκτές [...], ἴσως νά ἀποτελέσαν τοὺς προγόνους τῶν Ἰσηρομαυριτανῶν. Ἀλλά γιά τήν ἡπειρο πού ὁ Πλάτωνας τοποθέτησε πέρα ἀπό τό ἀτλαντικό νησί καί πού, μετὰ τό 1492, οἱ ἐρμηνευτές θά σπεύδουν συνεχῶς περιχαρεῖς νά ταυτίζουν μέ τήν Ἀμερική, ὁ Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ δέν λέει τίποτα. Κι ὁμως, ἡ λεπτομέρεια αὐτῆ δρῖσκεται στόν *Τίμαιο* καί ὄχι στόν *Κριτία*.

Θεωρῶ ἐπομένως ὅτι, παρά τίς γενναῖες προσπάθειες τοῦ Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ καί πολλῶν ἄλλων, πρέπει νά ἐγκαταλείψουμε ἐντελῶς κάθε «πραγματική» ἐρμηνεία τῆς Ἀτλαντίδας, εἴτε αὐτῆ εἶναι «γεωλογική», εἴτε «ἀτλαντο-εθνικιστική», ἀφοῦ ἡ Ἀτλαντίδα χρησίμευσε, ἀπό τή Σουηδία μέχρι τήν Ἰσπανία, ὡς τόπος «ταύτισης» γιά διάφορους «ἐκλεκτούς λαούς» πού ἤθελαν νά ἀνταγωνιστοῦν τή Βίβλο. Τέτοια ἦταν ἄλλωστε ἡ περιήγηση τῶν Ναζί καί, γενικῶς, διάφορων γερμανικῶν ἐθνικιστῶν, πρὶν τόν Χίτλερ, στή διάρκεια τοῦ Χίτλερ καί μετὰ τόν Χίτλερ. Τέτοιοι ἦταν καί μερικοὶ σημερινοὶ Ἕλληνες, ὅπως ὁ ἀρχαιολόγος τῆς Σαντορίνης, ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος.¹³

ΒΡΕΘΗΚΑΝ ΠΑΝΤΩΣ καί ἐρευνητές πού υἰοθέτησαν ἕναν ἄλλο δρόμο. Εἶμαι ἕνας ἀπό αὐτούς καί ἔχουμε ὅλοι μας ἕναν κοινό πρόγονο. Πρόκειται γιά ἕναν πιεμοντέζο ἀββά, πού ὑπηρετοῦσε τόν βασιλιά τῆς Σαρδηνίας. Ἐγραφε στά γαλλικά καί ἐργαζόταν γιά λογαριασμό τοῦ βασιλιά Γουσταύου τοῦ III τῆς Σουηδίας, πού ἀποτελέσε ὁ ἴδιος ἕνα καλό παράδειγμα πεφωτισμένου δεσπότη. Αὐτός ὁ ἰδιόρρυθμος μερικές φορές ἐρευνητής ὀνομαζόταν Τζουσέππε Μπαρτόλι (Giuseppe Bartoli) καί τό βιβλίο του, δημοσιευμένο τό 1779 στήν Στοκχόλμη καί τό Παρίσι, εἶχε τόν τίτλο: *Discours par lequel Sa Majesté le roi de Suède a fait l'ouverture de la Diète, en suédois, traduit en français et en vers italiens, avec un essai sur l'explication historique que Platon a donnée de son Atlantide et qu'on n'a pas considérée jusqu'à présent...* (Λόγος μέ τόν ὁποῖο ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ βασιλεὺς τῆς Σουηδίας ἐκήρυξε τήν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς Διαίτης, στά σουηδικά, μεταφρασμένος στά γαλλικά καί σέ ἰταλικούς στίχους, μέ μία μελέτη πάνω στήν ἱστορικὴ ἐξή-

γηση πού ἔδωσε ὁ Πλάτων γιά τήν Ἀτλαντίδα του καί ἡ ὁποία δέν έχει ληφθεῖ ὑπόψιν ἕως σήμερα...). Ὑπάρχει περιέργως μία στενὴ σχέση ἀνάμεσα στήν ἱστοριογραφία τοῦ μύθου τῆς Ἀτλαντίδας καί τό σκανδιναβικό βασίλειο. Ἡ σχέση αὐτῆ ἀρχίζει μέ ἐκεῖνο τό ἐξαιρετικό πρόσωπο πού ὀνομαζόταν Ὀλοφ Ρούντμπεκ (Olof Rudbeck) καί ἐξῆσε στά τέλη τοῦ 17ου καί στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα· πρόκειται γιά ἕναν σημαντικό λόγιο, πρόδρομο τοῦ Χάρβεϋ στήν ἀνακάλυψη τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἀνατόμο, δημιουργό ἑνός ἀμφιθεάτρου ἀνατομίας, ἀπομίμηση τοῦ ἀντίστοιχου τῆς Πάντοβας καί τό ὁποῖο ὑπάρχει ἀκόμα, πρῶτανη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Οὐψάλας καί συγγραφέα τοῦ γιγαντιαίου ἔργου *Η Ἀτλαντίδα ἢ ἡ Ἀνθρωπότητα* (*Atland eller Manheim*), πού ἐκτείνεται σέ 4 τόμους (1679-1702). Στούς τόμους αὐτούς, τίθεται σέ κίνηση ὅλη ἡ λογικότητα πού θά μπορούσε νά φανταστεῖ κανεὶς προκειμένου νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ Ἀτλαντίδα δέν ἦταν παρά ἡ Σουηδία καί ὅτι ἡ πρωτεύουσά της ἦταν, ὡς θά ἦτο ἀναμενόμενο, ἡ Οὐψάλα. Δέν μπορῶ ποτέ νά ἀνοίξω αὐτό τό βιβλίο χωρὶς νά σκεφτῶ πῶς εἶμαστε «χοῦς» καί πῶς οἱ πιό λαμπρές θεωρίες μας, οἱ πιό ἐλκυστικὲς ὑποθέσεις μας, θά θεωρηθοῦν ἴσως παράλογες ὅταν, ὅπως μᾶς ἔλεγε καί ὁ Λουί Ρομπέρ (Louis Robert), ἐμεῖς θά τρῶμε πιά τά ραδίκια ἀπό τήν ρίζα.

Τούτων λεχθέντων, ὑπῆρξαμε πάντως μερικοὶ πού προσπαθήσαμε νά δάλουμε τά πράγματα στή θέση τους ἀκολουθώντας τόν ἀββά Μπαρτόλι καί τόν Τομά-Ανρί Μαρτέν. Θά κατονομάσω κάποιους: τόν Βρετανό Κρίστοφερ Γκίλλ (Christopher Gill), πού ἐξέδωσε καί σχολίασε τά πλατωνικά κείμενα: τόν Γαλλοκαναδό Λύκ Μπρισσόν (Luc Brisson), πού μεταξὺ ἄλλων μετέφρασε τόν *Τίμαιο* καί τόν *Κριτία* στήν σειρά τῶν ἐκδόσεων Garnier-Flammarion· τόν καταγόμενο ἀπό τή Νίς καί τώρα Μασσαλιώτη Ζάν-Φρανσουά Ματτεῖ (Jean-François Mattéi).¹⁴ Κάποιοι ἀπό αὐτούς τοὺς συγγραφεῖς πῆραν ὡς ἀφετηρία τίς δικές μου ἐργασίες, ὅπως ὁ Γ. Γουέλβερ (W. Welliver), συγγραφέας μίας πολὺ καλῆς μελέτης μέ τίτλο *Character, Plot and Thought in Plato's Timaeus-Critias*,¹⁵ νόμισαν ὅτι ἦταν οἱ πρῶτοι πού ἔλεγαν πῶς ἡ Ἀτλαντίδα δέν εἶναι παρά ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα, πράγμα πού ὁ Μπαρτόλι εἶχε κα-

12. *L'Atlantide devant la science. Étude de préhistoire*, ἐκδ. Payot, 1953.

13. Δές ἰδιαίτερα τό ἄρθρο μου «L'Atlantide et les nations», δημοσιευμένο στό βιβλίο μου *La Démocratie grecque vue d'ailleurs*, ἐκδ. Flammarion, 1990 (ἐπανεκδ. στήν σειρά Champs, 1996), σελ. 139-159 καί, πιό γενικά, «Hérodote et l'Atlantide. Entre les Grecs et les Juifs», στό βιβλίο μου *Les Grecs, les historiens, la démocratie*, ἐκδ. La Découverte, 2000, σελ. 29-83.

14. Δές τό βιβλίο του *Platon et le miroir du mythe. De l'âge d'or à l'Atlantide*, ἐκδ. PUF, 1996 γιά τίς ἄλλες παραιομπεές, δές *Les Grecs, les historiens, la démocratie*,

ταλάβει πολύ καλά ἤδη ἀπό τό 1779. Τί συμπέρασμα μπορούμε νά βγάλουμε ἀπό ὅλα αὐτά; Θά προσπαθῶ νά πῶ μέ λίγα λόγια τό οὐσιῶδες, διατυπώνοντας κάποιους κανόνες, ἐμπνευσμένους, μέ τόν τρόπο τους, ἀπό τίς *Regulae* τοῦ Ντεκάρι.

Ὁ πρῶτος ἀπό αὐτούς τούς κανόνες συνίσταται στό νά διαχωρίζει κανεῖς ριζικά τή μελέτη τῶν πλατωνικῶν κειμένων ἀπό τή μελέτη τῆς ιστοριογραφίας τοῦ μύθου. Δέν σημαίνει πῶς αὐτή ἡ δεύτερη στερεῖται ἐνδιαφέροντος. Ἐγώ προσωπικά τῆς ἔχω ἀφιερῶσει πολυάριθμες ἐργασίες, ἡ τελευταία ἀπό τίς ὁποῖες, δημοσιευμένη τό 1998,¹⁶ προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι ὁ Γάλλος μυθιστοριογράφος Ζώρς Περὲκ (Georges Perec) εἶχε στό μυαλό του τήν Ἀτλαντίδα τοῦ Πλάτωνα ὅταν ἔγραφε τό ἡμι-αυτοβιογραφικό του μυθιστόρημα *Wou le souvenir d'enfance*.¹⁷ Τό W εἶναι μία φανταστική ἡπειρος, ἓνα εἶδος Ὀλυμπίας ὅπου προπονοῦνται ἀθλητές ἀνίκανοι καί ἄχρηστοι. Ὁ ἀναγνώστης ἀνακαλύπτει σιγά-σιγά πῶς αὐτή ἡ Ὀλυμπία τῆς Ἄπω Δύσης εἶναι ἐπίσης τό Ἄουσοιτς ἢ μᾶλλον μετατρέπεται σέ Ἄουσοιτς κάτω ἀπό τό βλέμμα τοῦ ἀναγνώστη. Τό ὅτι ὁ τόπος αὐτός εἶναι ἐπίσης ἡ Ἀτλαντίδα γίνεται φανερό ἀπό τήν ὑπαρξη ἑνός μηνιαίου διαγωνισμοῦ πού ὀνομάζεται ἀπλοῦστατα «Ἀτλαντιάδες». Ὁ κανόνας λοιπόν εἶναι ἀπλός. Μποροῦμε νά ἐρμηνεύσουμε τόν Περὲκ μέσα ἀπό τόν Πλάτωνα, ἀλλά δέν μπορούμε νά ἐρμηνεύσουμε τόν Πλάτωνα μέσα ἀπό τόν Περὲκ.

Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ ἐγκεῖται στό ὅτι δέν πρέπει νά διαχωρίζουμε τά ὅσα ἔνωσε ὁ Πλάτωνας: μέ ἄλλα λόγια, αὐτήν τήν ἰδεατή Ἀθήνα, τήν *Ur-Athen* τῶν Γερμανῶν λογίων, τήν πόλη πού περιγράφει ὁ *Κριτίας* καί, μέσα στόν *Κριτία*, ὁ ὑποτιθέμενος Αἰγύπτιος ἱερέας πού ἀπευθύνεται στόν Σόλωνα, αὐτήν τήν πόλη πού ἐμπνέεται ἀπό τήν *Πολιτεία*, δέν μπορούμε νά τήν διαχωρίσουμε ἀπό τήν Ἀτλαντίδα στήν ὁποία ἀντιπαρατίθεται. Ὅταν λέω ὅτι ἡ πρωτόγονη Ἀθήνα ἐμπνέεται ἀπό τούς θεσμούς τῆς *Πολιτείας*, χωρίς ἄλλες διευκρινίσεις, χρησιμοποιοῦ σκόπιμα μίαν ἀσαφή διατύπωση. Σ' αὐτήν τήν Ἀθήνα, τήν ἐξουσία δέν τήν κατέχουν οἱ φιλόσοφοι. Κανεῖς δέν στέκει πάνω ἀπό τούς πολεμιστές, ἐκτός ἀπό τήν διπλή θεότητα, τόν Ἡφαίστο καί τήν Ἀθηνᾶ, πράγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νά συνδέσουμε, παρά τόν διαχωρισμό τους, τούς πολεμιστές καί τούς τεχνίτες. Οἱ γάμοι ρυθμίζονται ἀπό τήν ἀνώτατη ἐξουσία. Οἱ ἄντρες καί οἱ γυναῖκες εἶναι ἴσοι μέσα στήν πολεμική ἐκπαίδευση, ἀλλά ὁ θεσμός-κλειδί τῆς *Πολιτείας*, ἡ κοινοκτημοσύνη γυναικῶν καί παιδιῶν, τῆς ὁποίας ὁ ἐπαναστατικός χαρακτήρας ὑπενθυμίζεται στήν ἀρχή τοῦ *Τίμαιου*, δέν ὑφίσταται στήν πρωτόγονη Ἀθήνα.

Ἀπέναντι σ' αὐτήν τήν Ἀθήνα πού ἐνοσρκώνει τήν ἐνότητα καί τήν ἀκίνησία, ἡ Ἀτλαντίδα, τό βασίλειο πού δημιουργήθηκε ἀπό τά δέκα παιδιά πού ὁ Ποσειδῶνας, ἡ κατ' ἐξοχήν θαλάσσια θεότητα, ἀπέκτησε μέ

τή νύμφη Κλειτώ, ἀντιπροσωπεύει κατά κάποιον τρόπο τήν πολλαπλότητα καί τήν ἐξέλιξη. Τό βασίλειο τῶν Ἀτλάντων, πού κατάγεται ἀπό δέκα βασιλεῖς, διαιρεῖται σέ δέκα τμήματα, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ Ἀθήνα, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κλεισθένη, ἦταν διαιρεμένη σέ δέκα φυλές. Ὁ ὑπαινωγμός στήν Ἀθήνα γίνεται ἀκόμα πιό προφανές ἀπό τό γεγονός ὅτι, ὅταν ὁ Πλάτωνας γράφει τούς *Νόμους*, προσέχει πάρα πολύ νά διαιρέσει τήν πόλη του σέ δώδεκα φυλές, ὅσες καί οἱ ὀλυμπιοί θεοί, καί ὄχι σέ δέκα.

Ἡ πρωτόγονη Ἀθήνα εἶναι μία πόλη στεριανή: δέν ἔχει οὔτε λιμάνι οὔτε στόλο. Γνωρίζουμε τό μῖσος πού ἔνωθε ὁ Πλάτωνας γιά καθετί πού εἶχε σχέση μέ τήν θάλασσα, δηλαδή τήν δημοκρατία καί τόν ἰμπεριαλισμό. Ὁ Ζ.Φ. Ματτεῖ γράφει ὀρθά: «Ἡ γοητεία πού ἄσκησε, μέσα στόν χρόνο, ὁ μῦθος τῆς Ἀτλαντίδας, βασίζεται πιθανόν στήν γενική ἀνακλαστική δομή του, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει, μέσα ἀπό τήν διάχυση τῶν εἰκόνων του, τά ἀνυπέρβλητα ὄρια τοῦ μύθου καί τήν τελική σιωπή τοῦ λόγου. Κατ' αὐτήν τήν ἐννοια, ὁ καθρέφτης τῆς Ἀτλαντίδας μᾶς προσφέρεται ἐξ ἀρχῆς ὡς ἓνας καθρέφτης θανάτου, μέσα στόν ὁποῖο θά ἔρθουν νά καθρεφτιστοῦν ὅλα τά φαντάσματα τῶν κατοπιῶν οὐτοπιῶν».¹⁸

Ἡ πρώτη ἐντύπωση πού δημιουργεῖται σέ ὅποιον διαβάξει ἀπλῶς τόν *Κριτία* εἶναι ἡ ἐντύπωση τῆς ἀφθονίας, ἡ ἐντύπωση ἑνός πλούτου γεννημένου ἀπό μία φύση ἀπίστευτα γενναιοδωρή. Ἔτσι, ἀνάμεσα στά μέταλλα, ὁ ὀρείχαλκος, «τό μέταλλο τό πιό πολύτιμο μετά τόν χρυσό». Ἔτσι καί τά δάση, τά ἐξημερωμένα καί τά ἄγρια ζῶα, ὁ ἐλέφαντας «πού εἶναι τό πιό μεγάλο καί τό πιό ἀδηφάγο ζῶο» (*Κριτίας*, 115a). Ἔτσι οἱ καρποί, συμπεριλαμβανομένου ἴσως καί τοῦ λεμονιοῦ: «...τό νησί παρήγαγε καρπούς καλούς, θαυμαστούς καί σέ ἀπειρες ποσότητες» (*Κριτίας*, 115b).

Μετά τή φύση, ἡ τέχνη: ἡ Ἀτλαντίδα γίνεται μία ναυτική δύναμη, μέ κανάλια, γέφυρες καί λιμάνια, μέ τούς «τῆς θαλάττης τροχούς» καί τούς «τῆς γῆς τροχούς». Βρισκόμαστε μέσα σ' αὐτό πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκαλοῦσε, ἀναφερόμενος στήν προφορική διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα, «ἡ ἀόριστη δυάδα τοῦ μεγάλου καί τοῦ μικροῦ».¹⁹ Νά παραθέσουμε ἀκόμα μιά φορά τόν Ζ.-Φ. Ματτεῖ: «Ἡ οὐτοπική λογική θά χαθεῖ μέσα στόν ἀτελείωτο ἀναδιπλασιασμό μίας ἀφήγησης, τῆς

ὄπ.π., σελ. 29, σημ. 2. Νά προσθέσουμε στά ὀνόματα αὐτά καί τό ὄνομα του καταγόμενου ἀπό τό Σαρανταί καί σήμερα ἐγκατεστημένου στή Ναντέρ J.-F. Pradeau (Ζ.-Φ. Πραντώ), ὁ ὁποῖος μετέφρασε καί σχολίασε τόν *Κριτία* στήν ἔκδοση τοῦ *Belles Lettres*.

15. Ἐκδ. Brill, 1977.

16. «Auschwitz et l'Atlantide», *Sigila*, 2 (1998), σελ. 17-28.

17. Ἐκδ. Denoël, 1975.

18. Ὁπ.π., σημ. 13, σελ. 252-253.

όποιας ή δομή, πού οργανώνεται σάν καθρέφτης, έπηρεάζει έξίσου τίς πόλεις πού είναι παρούσες και τούς πρωταγωνιστές του δράματος και, τελικά, τούς ίδιους τούς πλατωνικούς διαλόγους».²⁰ Και προσθέτει, δικαιολογημένα, ότι ή Αθήνα και ή Ατλαντίδα «άποτελούν ή μία τήν άνεστραμμένη εικόνα τής άλλης». Όλες οι λεπτομέρειες τείνουν πρós αυτήν τήν κατεύθυνση: ή Αθήνα διαθέτει μία και μοναδική πηγή, ή Ατλαντίδα έχει δύο. Θά μπορούσαμε νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα.

Μέσα στό συμπαντικό δράμα πού άνακαλείται μέσα στον *Τίμαιο*, ή Αθήνα χάνει ένα μέρος από τον χώρο της και τή γή της, αλλά, αντίθετα από τήν Ατλαντίδα, δέν καταστρέφεται, παρόλο πού διατρέχει τον κίνδυνο νά γίνει κι αυτή μία ναυτική δύναμη, δηλαδή νά γίνει Ατλαντίδα. Η καταστροφή πού γνώρισε ή άτλαντική αυτοκρατορία είναι χειρότερη άκόμα από κι αυτήν πού γνώρισε ή Αθήνα στό τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν ο άφηγητής του μύθου τής Ατλαντίδας, ο Κριτίας, έγινε ένας από τούς τριακόνα τυράννους και μάλιστα ο πιό διάσημος και ο πιό φοβερός από όλους τούς. Ο Πλάτωνας είδε τήν Αθήνα νά ξαναχτίζει μία αυτοκρατορία και νά τήν ξαναχάνει γύρω στό 355 π.Χ. Η καταστροφή αυτή άπληχτείται στον *Τίμαιο* και τον *Κριτία*.

Ο τρίτος κανόνας συνίσταται στό νά άναρωτηθοϋμε μέ ποιόν τά βάζει ο Πλάτωνας, θέλω νά πώ: μέσα σέ ποιό ιδεολογικό πλαίσιο γράφει τον πρόλογο του *Τίμαιου* και τον *Κριτία*, πού τελειώνει στή μέση μιās φράσης, τήν στιγμή πού ο Ζεύς έτοιμάζεται νά άναγγείλει τό τέλος τής Ατλαντίδας; Άς τό πούμε εν παρόδω, είμαι άπ' αυτούς πού θεωρούν ότι ο Πλάτωνας δέν θέλησε νά προχωρήσει περισσότερο. Κατά μία έννοια, έχω ήδη άπαντήσει σ' αυτό τό ζήτημα. Ο κατ' έξοχήν έχθρός του Πλάτωνα είναι ή άθηναϊκή δημοκρατία και, πιό συγκεκριμένα, ή δημοκρατία του 5ου αιώνα. Είναι ή χώρα πού έχτισε τον στόλο, ή χώρα πού έκανε κάτι πολύ περισσότερο από τό νά συνεισφέρει άπλώς στή ναυμαχία τής Σαλαμίνας, ή χώρα πού έγκαθίδρυσε τήν θαλασσοκρατία. Αυτήν τή χώρα ο Πλάτωνας τήν παρυσίασε, από τό πρώτο έργο του ως τό τελευταίο, ως τό αντι-παράδειγμα. Αυτό βεβαίως τό γνωρίζουν όλοι και ο Κορνήλιος Καστοριάδης τό υπενθύμισε κατά τρόπο δυναμικότατο στό βιβλίο τό όποιο είχε άφιερώσει στον μεγάλο διάλογο πού είναι ο *Πολιτικός* και τό όποιο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του.²¹

Άν θέλουμε νά κατανοήσουμε τον πόλεμο άνάμεσα στην Αθήνα και τούς Άτλαντες, πρέπει νά έχουμε μπροστά στά μάτια μας δύο ιστορικά παραδείγματα πού ήταν οικεία σέ όλους τήν έποχή του Πλάτωνα. Τό πρώτο έχει γίνει άντιληπτό άπ' όλους: είναι τό παράδειγμα των Μηδικών πολέμων. Η Ατλαντίδα είναι μία πλούσια αυτοκρατορία, όπως ήταν και ή περσική Αυτοκρατορία. Τά «άνατολίτικα» χαρακτηριστικά δέν λείπουν στην περιγραφή τής πρωτεύουσας μέ τό πλη-

θος των τειχών πού θυμίζουν τή Βαβυλώνα ή τά Έκβάτανα. Τό γεγονός αυτό τό ύπογράμμισε μέ τρόπο έξαιρετικό ο Ζοζέφ Μπιτέζ (Joseph Bidez), στό *Eos ou Platon et l'Orient*, ένα βιβλίο του 1945. Η μόνη μείζων διαφορά, αν μπορώ νά πώ, είναι ότι ή Ατλαντίδα βρίσκεται στή Δύση και ή περσική αυτοκρατορία στην Ανατολή: αλλά είναι τόσο άσήμαντο πράγμα ή γεωγραφία, ειδικά όταν γνωρίζουμε, όπως τό γνωρίζει κάθε άναγνώστης του *Φαίδωνα*, ότι ή πραγματική θάλασσα δέν είναι ή Μεσόγειος, αυτό τό άπλό έλος μέ τά βατράχια, πράγμα πού έπαναλαμβάνει μέ τον τρόπο του και ο *Τίμαιος*...

Μέ αυτό δεδομένο, πρέπει, έφόσον μιλάμε για τά Μηδικά, νά θυμηθοϋμε ότι για τον Πλάτωνα, τον Πλάτωνα του 3ου βιβλίου των *Νόμων*, οι Πλαταιές ήταν μία έντιμη νίκη, αντίθετα από τή Σαλαμίνα. Πίσω από αυτή τήν άντιγραφή των μηδικών πολέμων, ύπάρχει μία μίμηση του ύφους αυτού πού τούς διηγέθηκε: του Ηρόδοτου. Τό πράγμα είναι όλοφάνερο. Διαβάζουμε στον *Τίμαιο* (20e): «Κατά τό παρελθόν, ή πόλη μας πραγματοποίησε *μεγάλα και θαυμαστά* κατορθώματα, των όποιων ή άνάμνηση σβύστηκε μέ τό πέρασμα του χρόνου και έξαιτίας των καταστροφών πού έπληξαν τήν άνθρωπότητα». Αυτές οι διατυπώσεις θυμίζουν άναπόφευκτα τήν άρχή των *Ιστοριών* του Ηρόδοτου: «Ο Ηρόδοτος από τούς Θουριους εκθέτει εδώ τίς έρευνές του για νά έμποδίσει νά σβυστούν από τήν μνήμη μέ τον χρόνο αυτά πού έπραξαν οι άνθρωποι και για νά μήν πάψουν νά είναι φημισμένα τά *εργα μεγάλα τε και θαυμαστά*, πού πραγματοποίησαν τόσο οι δάρβαροι όσο και οι Έλληνες».

ΟΙ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΕΙΝΑΙ ΠΡΟΦΑΝΕΙΣ, οι διαφορές επίσης. Ο Ηρόδοτος παίρνει μία ζωντανή μνήμη πού δέν θέλει νά τήν άφήσει νά χαθεί. Ο Πλάτωνας παίρνει μία μνήμη πού είναι κάτι περισσότερο από νεκρή, έφόσον τά γεγονότα για τά όποια ύποτίθεται ότι μιλάει δέν συνέβησαν ποτέ. Τά «μεγάλα και θαυμαστά» για τά όποια μιλάει ο Πλάτωνας δέν πραγματοποιήθηκαν παρά μόνον από τούς Αθηναίους. Για νά μείνουμε στον χώρο των μηδικών πολέμων, ο Μαραθώνας διαδέχεται τίς Πλαταιές, έφόσον μόνη ή Αθήνα, σέ τελευταία άνάλυση, άφοϋ πρώτα ύπήρξε μέλος μιās συμμαχίας, θέτει επί τάπητος τήν άτλαντική αυτοκρατορία. Πέρα από τίς λεπτομέρειες των έπεισοδίων και των μιμήσεων του ύφους, δέν ύπάρχει καμία άμφιβολία πάνω στό γεγονός ότι ο Πλάτωνας θέλει νά άντικαταστήσει τήν άληθινή ιστορία μέ μία ιστορία μυθολογίας. Ο

19. Μοϋ άρχει νά παραπέμψω στην εύχρηστη και προσεκτική σύνθεση τής Marie-Dominique Richard, *L'Enseignement oral de Platon*, πρόλογος του P. Hadot, εκδ. Cerf, 1986, ειδικά σελ. 225-233.

20. Ζ.-Φ. Ματτεϊ, *όπ.π.*, σελ. 253-254.

21. *Sur le Politique de Platon*, εκδ. Seuil, 1999.

ιστορικός είναι γι' αὐτόν ἐχθρός: ὁ Ἡρόδοτος ἀσφαλῶς, ἀλλά καί ὁ Θουκυδίδης. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Πλάτωνας δέν ἀναφέρει ρητῶς οὔτε τόν ἕναν οὔτε τόν ἄλλον. Τό γεγονός ὅτι εἶχε διαβάσει Ἡρόδοτο ἀποδεικνύεται ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Τίμαιου* καί ἀπό τόν *Κριτία*. Γιά τό ὅτι εἶχε διαβάσει Θουκυδίδη ἔχουμε ἀκόμα λιγότερες ἀμφιβολίες, ἐφόσον ὁ *Μενέξενος* δέν εἶναι παρά μία ἐπιμελημένη καί διεστραμμένη μίμηση τοῦ Ἐπιτάφιου Λόγου τοῦ Περικλῆ στό 2ο βιβλίον τοῦ Θουκυδίδη.²² Ὅσο γιά τήν Ἀτλαντίδα, τό ἴδιο τό ὄνομά της ἔρχεται ἀπό τόν Ἀτλαντα, πού ὁ Ἡρόδοτος τόν τοποθετεῖ στό δυτικό ἄκρο τοῦ κόσμου πού παρουσιάζει στίς *Ἱστορίες* του (IV, 184-185).

Ἀπό τή στιγμή πού ἔχει καταλάβει κανεῖς ὅτι ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στούς Ἀθηναίους καί τοὺς Ἀτλαντες δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἕνας πόλεμος τῆς Ἀθήνας ἐναντία στήν Ἀθήνα, δηλαδή μία *στάσις*, αὐτή ἡ καταπληκτική λέξη πού ἀποτελέσασε τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου τῆς Νικὸλ Λορώ (Nicole Loraux), *La Cité divisée*,²³ *στάσις*, αὐτή ἡ λέξη πού στά νέα ἑλληνικά σημαίνει τή στάση τοῦ λεωφορείου ἢ τόν σταθμό τοῦ μετρό· καταλαβαίνουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τή ναυτική καταστροφή τοῦ ἀτλαντικοῦ στρατοῦ πού πνίγεται στή θάλασσα, πρέπει νά διαβάσουμε τήν καταστροφή στή Σικελία τοῦ 413 καί τόν ἐμφύλιον πόλεμο τοῦ 403 ὅπως τόν διηγεῖται ὁ Ξενοφώντας.

Ἡ πρωτόγονη Ἀθήνα τοῦ Πλάτωνα εἶναι μία Ἀθήνα πού δέν ὑπῆρξε ποτέ, ἐκτός ἴσως μόνον μέσα στό ὄνειρο τῆς *πατρίου πολιτείας*, τοῦ «προγονικοῦ συντάγματος» πού ὁ Πλάτωνας συμμεριζόταν μέ μερικούς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες του. Ἀλλά, καί σ' αὐτήν τήν περίπτωση, πρόκειται γιά ἕνα «προγονικό σύνταγμα» πού μοιάζει πολύ μέ τήν *Πολιτεία*, ἀκόμα κι ἂν ἡ ἀρχή τοῦ *Τίμαιου* δέν εἶναι ἀπολύτως μία περίληψη τῆς *Πολιτείας*. Ὁ Πλάτωνας εἶχε βάλει νερό στό κρασί του καί θά βάλει ἀκόμα περισσότερο στούς *Νόμους*. Μέσα λοιπόν ἀπὸ τόν πρόλογο τοῦ *Τίμαιου* καί τόν *Κριτία* πρέπει νά διαβάσουμε μία ὑπενθύμηση τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ἀνάμεσα σ' αὐτό πού ὑπῆρξε ἡ Ἀθήνα καί σ' αὐτό πού ὀφείλε νά εἶναι.

Οὔτε ὁ Θουκυδίδης οὔτε ὁ Ἡρόδοτος ἀγνοοῦσαν τήν καταστροφική κατάληξη τῆς ἀθηναϊκῆς θαλασσοκρατίας. Τό πράγμα εἶναι προφανές γιά τόν Θουκυδίδη, τοῦ ὁποίου ὄλο τό ἔργο μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ ὡς ἡ τραγωδία τῆς Ἀθήνας: ἡ ἐξύψωση στήν κορυφή ἀκολουθεῖται ἀπὸ αὐτήν τή διάλυση πού ὁ ιστορικός τήν γνώρισε ἀλλά δέν πρόλαβε νά ἀφηγηθεῖ ὁ ἴδιος. Πρὶν ἀπὸ δύο σχεδόν χρόνια, ἦμουν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς κρίσης γιά τή διατριβή ἐνός Πολωνοῦ ἐρευνητῆ, τοῦ Marek Wecowski, μαθητῆ τοῦ Φρανσουά Ἀρτόγκ (François Hartog) καί τοῦ Μπενεντέττο Μπράβο (Benedetto Bravo). Ὁ Wecowski προσπάθησε νά ἀποδείξει ὅτι ὁ Ἡρόδοτος γνώριζε πῶς ἡ Ἀθήνα, ἡ ἱμπεριαλιστική Ἀθήνα τῆς ὁποίας ἦταν καί σύγχρονος καί φίλος, τραβοῦσε ἴσια στήν καταστροφή της, σύμφωνα μέ ἐκείνη τήν καμπύλη μέ μορφή καμπάνας πού ἦταν

τόσο οἰκεία στήν ἑλληνική σκέψη. Τό δικό μου μῦχο αἶσθημα ἐπαναστατοῦσε ἐναντία σ' αὐτήν τήν ἰδέα καί, γιά νά τά πῶ ὅλα, ἦμουν τότε κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀπλῶς συγκρατημένος. Σήμερα εἶμαι πολύ λιγότερο· ἀλλά, ὅπως κι ἂν ἔχουν τά πράγματα, αὐτό πού παραμένει ἀδιαμφισβήτητο εἶναι τό γεγονός ὅτι, στά μάτια τοῦ Πλάτωνα, ὅλη ἡ σκέψη τοῦ 5ου αἰώνα, ὅλα ὅσα ἀποτελέσαν τή δόξα τῆς Ἀθήνας, εἶχαν θεμελιωθεῖ πάνω στό ψέμα πού ἦταν, γι' αὐτόν, ἡ δημοκρατία. Αὐτό τό παζάρι, τό *παντοπῶλιον*, ὅπως φάνταζε στά μάτια του τό καθεστῶς (Πολιτεία VIII, 557d), αὐτή ἡ λέξη πού εἶναι γραμμένη πάνω στίς ταμπέλες τῶν ἑλληνικῶν μαγαζιῶν σήμερα, ἀκόμα κι ἂν στόν προφορικό λόγο λέγεται μπακάλικο, ἀπὸ τήν τούρκικη λέξη. Ἡ Ἀτλαντίδα ἦταν ἕνα γιγαντιαῖο παζάρι καί ἡ Ἀθήνα δέν θά βγεῖ ἀπὸ τήν κρίση ἂν οἱ θεοί ἢ οἱ φιλόσοφοι δέν τήν ἀναλάβουν.

ΘΑ ΗΘΕΛΑ ΤΩΡΑ νά πῶ λίγες λέξεις γιά μία ἄλλη καταστροφή, ὡς πρακτικός τῆς συγκριτικῆς ἱστορίας· πρόκειται γιά τή Μασάντα. Τό τέλος τῆς Ἀτλαντίδας ἦταν μία φανταστική καταστροφή, πράγμα πού κάνει ἀκόμα πιό παράξενο τό γεγονός ὅτι ἡ Ἀτλαντίδα, αὐτός ὁ «καθρέφτης τοῦ θανάτου», αὐτό τό νησί τό καταδικασμένο στή δυστυχία, γέννησε τόσες θετικές οὐτοπίες, ὅτι τόσοι ἐθνικιστές ἰδεολόγοι θέλησαν οἱ λαοί τους, ἀφοῦ δέν μποροῦσαν νά εἶναι Ἑβραῖοι, νά εἶναι τουλάχιστον ἀπόγονοι τῶν Ἀτλάντων, ὅπως ὑποστήριζε γιά παράδειγμα ὁ Σουηδός Ρούντμπεκ.

Ὅπως ἡ μοῖρα τῆς Ἀτλαντίδας μᾶς εἶναι γνωστή ἀπὸ μία καί μονή πηγή καί ἀπὸ τά ἀναριθμητά παράγωγα της, τό τέλος τῆς Μασάνας μᾶς τό ἀφηγοῦνται τά κεφάλαια 8 καί 9 τοῦ βιβλίου VII τοῦ *Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου*²⁴ τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου.

Αὐτό δέν σημαίνει πως ἡ τοποθεσία ἦταν ἄγνωστη στήν ἑλληνορωμαϊκή παράδοση. Ὁ Στράβων στή *Γεωγραφία* του,²⁵ ὁ Πλίνιος στή *Φυσική Ἱστορία* του (V, 17), μνημονεύουν τόν τόπο. Ὁ Στράβων εἶναι παλαιότερος τῆς Ἐξέγερσης τῶν Ἑβραίων, ὁ δεύτερος τήν ἐξήγησε μέν, ἀλλά, ὅσον ἀφορᾷ αὐτό τό θέμα, δέν κάνει καμία ἀναφορά.

Ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος ὁ ἴδιος δέν εἶναι οὔτε ἄμεσος μάρτυρας (ἐκείνη τήν ἐποχή βρισκόταν στή Ρώμη), οὔτε ἕνας ἀδιάφορος ἀφηγητής. Τό 66 μ.Χ. ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς στρατηγούς τῆς Ἑβραϊκῆς Ἐξέγερσης· διά

22. Εἶναι ἀρκετό ἐδῶ νά παραπέμψουμε στίς σελίδες πού ἀφοροῦν τόν *Μενέξενον* ἀπὸ τή διατριβή τῆς Nicole Loraux, *L'Invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la «Cité classique»*, ἐκδ. Mouton, Παρίσι-Χάγη-Βερολίνο, 1981.

23. Ἐκδ. Payot, 1997.

24. Ἐκδ. Editions de Minuit, 1977, μτφ. Pierre Savinel.

25. XVI, 764: ἡ Μωασάδα [sic!] τοποθετεῖται σέ ἕνα ἠφαιστειῶδες περιβάλλον.

της βίας και μέ τό ζόρι, μᾶς λέει στήν *Αὐτοβιογραφία* του.²⁶ Ἀργότερα, διατύπωσε τήν ἐκτίμηση ὅτι αὐτή ἡ ἐξέγερση ἦταν ἐναντία στή θέληση τοῦ Θεοῦ και, ἀκόμα περισσότερο, στή θέληση τῶν προκοίτων. Ὄταν διαβάσουμε, ἀκολουθώντας τή χρονολογική σειρά, τόν *Ἰουδαϊκό Πόλεμο* και τήν *Αὐτοβιογραφία*, ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι βρισκόμαστε ἀπέναντι σέ μία ἀπό τίς δύο διαδοχικές ἐκδοχές τοῦ *Fils du peuple* τοῦ Μωρίς Τορέξ (Maurice Thorez) ἢ σέ μία ἀπό τίς διαδοχικές ἐκδοχές τῆς Ἱστορίας τοῦ ΚΚ (μπ) τῆς ΕΣΣΔ.

Ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος μᾶς ἀφηγεῖται λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ τή Μασάντα, ὅχι τίς μάχες, γιά τίς ὁποῖες δέν λέει ἀπολύτως τίποτα, ἀλλά τήν πολιορκία μέ τό τραγικό της τέλος. Γιά τήν ιστορική πραγματικότητα τῆς τοποθεσίας, πού ἀνακαλύφθηκε τό 1838 ἀπό δύο Ἀμερικάνους ἐξερευνητές, και γιά τήν ιστορική πραγματικότητα τῆς πολιορκίας, δέν ὑπάρχει φυσικά καμία ἀμφιβολία. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, ἔγιναν ἐκεῖ ἀνασκαφές ἀπό τόν Γερμανό ἀρχαιολόγο Φόν Ντομαξέβσκι (Von Domazewski), ὁ ὁποῖος ἐνδιαφερόταν κυρίως γιά τήν ιστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ και τό μέρος ἀποτελοῦσε μία πολύ καλή ἐπιλογή, πόσο μᾶλλον πού ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος εἶναι, μετά τόν Πολύβιο, ἕνας μάρτυρας ἀπολύτως κεφαλαιώδης γιά τήν ιστορία αὐτοῦ τοῦ στρατοῦ, ἀφού, ὅπως και ὁ προκάτοχός του, μᾶς πληροφοροεῖ ἐκ τῶν ἔξω.

Τήν ἀνασκαφή, τήν ὁποία μόλις εἶχε ξεκινήσει ὁ Γερμανός λόγιος, τήν ἀνέλαβε στή συνέχεια ἐξ ἀρχῆς, μέ τεράστια μέσα, μέ τή στήριξη τῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν και μέ τή συμμετοχή πολυάριθμων ἐθελοντῶν, ὁ Ἰσραηλινός ἀρχαιολόγος και πολιτικός Γ. Γιαντίν (Y. Yadin), γιός τοῦ διάσημου λόγιου Ε. Σούκενικ (E. Sukenik), ἐνός ἀπό τούς «ἐφευρέτες» τῶν Χειρογράφων τῆς Νεκρῆς θάλασσας, στήν διάδοση τῶν ὁποίων συνεισέφερε ἄλλωστε και ὁ Γιαντίν, δημοσιεύοντας τό *Τό βιβλίο τοῦ Ναοῦ* (*Le Rouleau du Temple*).

Νά τό ἐπαναλάβουμε: ὅσον ἀφορᾷ τήν ταύτιση τῆς τοποθεσίας και τή σημασία τῆς πολιορκίας, στήν ὁποία στρατηγός ἦταν ὁ Φλάβιος Σίλβας, δέν ὑπάρχει οὔτε ἶχνος τῆς παραμικρῆς ἀμφιβολίας. Γιά νά πούμε τήν ἀλήθεια, ἕνα μόνο πρόσωπο ἔγραψε στόν 4ο τόμο τῶν «ἀναθεωρητικῶν γραπτῶν» του (*Ecrits révisionnistes*)²⁷ ὅτι ὑπάρχει ἐπί τοῦ θέματος ἕνας ἐβραϊκός θρύλος, ὅτι οἱ ἀνασκαφές πού πραγματοποιήθηκαν ἀπέδειξαν πῶς δέν ἔλαβε χώρα οὔτε πολιορκία οὔτε ἠρωϊκή ἀντίσταση. Πρέπει νά τό κατονομάσουμε αὐτό τό πρόσωπο; Λέγεται Ρόμπερ Φωρισσόν (Robert Faurisson) και αὐτή δέν εἶναι οὔτε ἡ πρώτη οὔτε ἡ τελευταία φορά πού συλλαμβάνεται ἐπ' αὐτοφῶρα.

Ἡ Μασάντα θέτει στόν ιστορικό τριῶν εἰδῶν προβλήματα, πού μᾶς θυμίζουν αὐτά πού θέτει και ἡ Ἀτλαντίδα, γι' αὐτόν τόν λόγο ἄλλωστε τίς συνέδεσα σ' αὐτήν τήν ἀνακοίνωση. Τό πρῶτο πρόβλημα συνίσταται στήν ἀνάλυση τοῦ κεμένου τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου. Τό δεύτερο συνίσταται στό νά σκεφτοῦμε τίς σχέσεις πού μπορεῖ νά ἐγκατασταθοῦν μεταξύ τῶν δύο

εἰδῶν πηγῶν πού διαθέτουμε, ἀφενός τήν ἀφήγηση τοῦ Ἰώσηπου και ἀφετέρου τίς ἀνασκαφές πού διεξήγε ὁ Γιαντίν και οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν ἀντικείμενο μίας μερικῆς δημοσίευσης. Τό τρίτο πρόβλημα συνίσταται στό νά σκεφτοῦμε πᾶνω σ' αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε, ἐλλείψει καλύτερης διατύπωσης, ἰδεολογική πρόσληψη αὐτοῦ τοῦ ιστορικοῦ ἐπεισοδίου. Πῶς ἡ πολιορκία τῆς Μασάντας κατέληξε νά εἶναι αὐτό πού πολλοί Ἰσραηλινοί ἐρευνητές ἀποκαλοῦν «ὁ μῦθος τῆς Μασάντας»; Ἐχω συμβάλει σ' αὐτές τίς ἐρευνες μέ δύο μελέτες, πού τώρα βρίσκονται ἀναδημοσιευμένες στό βιβλίο μου *Les Juifs, la mémoire et le présent*.²⁸ Ἀλλά ἀπό τότε, ἔχει δεῖ τό φῶς τῆς δημοσιότητας μία ὀλόκληρη λογοτεχνία, ἐκτός αὐτῆς πού στήν ὁποία παρέπεμπα ἐκεῖ. Ἐκτός ἀπό τό βιβλίο πού ἤδη ἀνέφερα, τοῦ Ναχμάν Μπέν Γιεχουντά,²⁹ θά ἤθελα νά μνημονεύσω ἄλλα δύο: τό πρῶτο, πού τό χρωστάμε σέ μία Ἀμερικάνη, μελετᾷ τήν ἀναζήτηση τῶν ριζῶν, ἔτσι ὅπως πραγματοποιεῖται μέσα στό πλαίσιο τῆς Ἰσραηλινῆς κουλτούρας.³⁰ Τό δεύτερο εἶναι μία (ἀνιση) μετάφραση τῶν «ἐβραϊκῶν μελετῶν» τοῦ μεγάλου ιστορικοῦ Ἀρνάλντο Μομιλιάνο (Arnaldo Momigliano).³¹

ΑΣ ΠΡΟΧΩΡΗΣΟΥΜΕ ΜΕ ΤΑΞΗ. Ἄν πάρουμε τή ἀφήγηση τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου, τί μαθαίνουμε διαβάζοντας τά κείμενα πού προηγούνται τῶν κεφαλαίων 8 και 9 τοῦ βιβλίου VII τοῦ *Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου*, Ἡ Μασάντα εἶναι ἕνα φρούριο πού χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή τῶν Ἀσαμοναίων (*Πόλεμος*, I, 237-238) και τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε μέρος μίας τριάδας ὄχρωματικῶν ἔργων πού ἔχτισε ἢ ξαναἔχτισε ὁ Ἡρώδης ὁ Μέγας, ὄχι γιά νά ὑπερασπίσει τόν ἐβραϊκό λαό, ἀλλά γιά νά τόν πολεμήσει σέ περίπτωση ἐξέγερσής του.³² Ἐκτός ἀπό τή Μασάντα, αὐτός ἦταν ὁ προορισμός τοῦ Ἡρωδείου, κοντά στή Βηθλεέμ, και τοῦ Μαχαιρούντα, πού σήμερα βρίσκεται στήν Ἰορδανία και ἀπό τό ὁποῖο ἔχει κανεῖς μία ἐξαιρετική θέα, πέρα ἀπό τόν Ἰορδάνη, τῆς ἴδιας τῆς Μασάντας.

Αὐτό τό τελευταῖο φρούριο, στολισμένο μέ ἕνα μεγαλοπρεπές ἀνάκτορο, κατέχει μία θέση προφανῶς

26. Ἐκδ. Belles Lettres, 1959, μτφ. André Pelletier.

27. Ἐκδ. ἐκτός ἐμπορίου, σελ. 1875· πρβ. τό ἄρθρο μου στό *Le Monde des livres*, 24/3/2000.

28. Ἐκδ. Seuil, σειρά Points Essais, 1995, σελ. 46-71 και 197-227.

29. Δές πού πᾶνω, σημ. 2.

30. Yael Zerubavel, *Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, ἐκδ. University of Chicago Press, 1995.

31. *Contributions à l'histoire du Judaïsme*, ἔκδοση ἐπιμελημένη και παρουσιασμένη ἀπό τόν S. Berti, μτφ. του P. Farazzi, Νίμ, ἐκδ. Éditions de l'Éclat, 2002.

32. *Ἰουδαϊκός Πόλεμος*, I, 164 και 264-286.

στρατηγική πάνω στή Νεκρά Θάλασσα, πράγμα πού ἐξηγεῖ γιατί πολιορκήθηκε ἀπό τόν Ἀντίγονο, τόν τελευταῖο τῶν Ἀσαμοναίων, τόν ὁποῖο οἱ Πάρθοι προσπάθησαν κατά τήν περίοδο 40-37 π.Χ. νά ξαναβάλουν στόν θρόνο ὡς φόρου ὑποτελή βασιλιά. Τούς Ρωμαίους, πού κατέλαβαν τή Μασάντα τό 66, τούς ἐξεδίωξαν στήν ἀρχή τῆς ἐξέγερσης ἐπαναστάτες πού εἶχαν ἔρθει ἀπό τήν Ἱερουσαλήμ (II, 408), ἀλλά αὐτοί οἱ ἐπαναστάτες ἀντικαταστάθηκαν ἀπό ἄλλους, πῶς ἐπαναστάτες ἀπό αὐτούς (II, 433-448), ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων βρισκόταν ὁ Ἐλεάζαρ, ὁ γιός τοῦ Γιαῖρ. Ὁ Ἐλεάζαρ ἦταν ἀπόγονος ἐνός ἀνθρώπου πού ἐγενε γνωστός μέ τό ὄνομα Ἰούδας ὁ Γαλιλαῖος, ἐνός λησταρχοῦ κατά τόν Ἰώσηπο, πού εἶχε ἀναλάβει τήν ἡγεσία αὐτοῦ πού ὁ ἱστορικός ὀνομάζει «ἡ 4η φιλοσοφία». Ἐκτός ἀπό τίς παραδοσιακές σχέτες (τίς αἰρέσεις, στό ἑλληνικό κείμενο τοῦ Ἰώσηπου), δηλαδή τούς Φαρισαίους, τούς Σαδουκαίους καί τούς Ἑσσαιούς, ἡ 4η φιλοσοφία, αὐτή τῶν Σικαρίων, ἦταν μία τρομοκρατική ἐκδοχή τῆς φαρισαϊκῆς σχέτας. Ὅπως οἱ ἐπαναστάτες σοσιαλιστές ἦταν, γιά τούς Ρώσους μαρξιστές, φιλελεύθεροι μέ δόμους στό χέρι, ἔτσι καί οἱ Σικαριοί ἦταν Φαρισαῖοι μέ τή «σίκα» (τό σιλέτο) στό χέρι. Ἀρνοῦντο ὄχι μόνον τήν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά καί τά ἀγάλματα τοῦ αὐτοκράτορα, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν προσωπογραφιῶν πού εἰκονίζονταν πάνω στά νομίσματα.

Τί λέει ὁ Ἰώσηπος ὅταν περιγράφει τούς Σικαρίους πρῖν νά ἀφηγηθεῖ τήν πολιορκία καί τήν κατάληψη τῆς Μασάντας; «Ἐκείνη τήν ἐποχή, πράγματι, οἱ Σικαριοί συνωμότησαν ἐναντίον ὅσων συναινοῦσαν νά ὑποταχθοῦν στούς Ρωμαίους καί τούς μεταχειρίζονταν ὡς ἐχθρούς μέ κάθε τρόπο, λεηλατοῦσαν τά ἀγαθά τους, ἐκλεβαν τά κοπάδια τους, ἔβαζαν φωτιά στίς κατοικίες τους. Καί ἔλεγαν πώς αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν διαφέρουν σέ τίποτα ἀπό τούς ἀλλόφυλους, δεδομένου ὅτι θυσιάζαν ἔτσι ἐπονείδιστα τήν περιμάχητη ἐλευθερία τῶν Ἰουδαίων, πού τόσο ἀκριδῶς εἶχε ἀποκτηθεῖ, καί προτιμοῦσαν, κατά δικήν τους ὁμολογία, τήν δουλεία τοῦ ρωμαϊκοῦ ζυγοῦ» (Πόλεμος, VII, 254-255). Σάν νά λέμε, ὁ Ἰώσηπος δέν τρέφει καμίαν ἀπολύτως συμπάθεια γιά τούς Σικαρίους, οἱ ὁποῖοι «ἦταν οἱ πρῶτοι πού μπῆκαν στόν δρόμο τοῦ παρανομίας καί τῆς ἀμότητος ἐναντία στούς συγγενεῖς τους, μή παραλείποντας κανέναν λόγο ἀπρόφερο γιά νά ἀσκήσουν τήν βία τους, καμία πράξη μή πραγματοποιημένη γιά νά σκοτώσουν τά θύματα τῶν συνωμοσιῶν τους» (Πόλεμος, VII, 262).

Τούτου λεχθέντος, προσθέτει ὁ Ἰώσηπος, ὑπάρχουν καί χειρότερα: ὁ Ἰωάννης ἀπό τά Γισχάλα (Γκούς Χαλάβ), ὁ Σίμων ὁ γιός τοῦ Γιωρά (Μπάρ Γκιωράς), οἱ Ἰουδαῖοι καί οἱ Ζηλωτές μέ τήν κύρια ἐννοία τῆς λέξης, δηλαδή οἱ μαθητές, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἱερεῖς, τοῦ Ἐλεάζαρ τοῦ γιοῦ τοῦ Σίμωνα. Ὅλοι αὐτοί ἔχουν τοποθετηθεῖ σέ αὐξοῦσα κλίμακα, ἀλλά οἱ Σικαριοί εἶναι οἱ μόνοι πού ἐπεβίωσαν τῆς κατάληψης

τῆς Ἱερουσαλήμ τό 70, πράγμα πού ἐξηγεῖ καί γιατί ὁ *Ἰουδαϊκός Πόλεμος* τελειώνει μέ τήν περιγραφή τῆς σύγκρουσής τους μέ τή Ρώμη, ὄχι μόνον στή Μασάντα, ἀλλά καί στήν Ἀφρική, γύρω ἀπό τήν Κυρήνη. Ὁ Ἰώσηπος ὁ ἴδιος κατηγορήθηκε τότε ὡς συνένοχος τῶν Σικαρίων, πράγμα πού δέν πρέπει νά τοῦ ἐνέπνευσε τίς καλύτερες διαθέσεις ἀπέναντί τους. Τότε, καί μόνον τότε τελειώνει ὁ *Ἰουδαϊκός Πόλεμος*, ἐνῶ ἡ λατινική μετάφραση, αὐτή τοῦ Ψευδο-Ἠγήσιππου, κλείνει μέ τό ἐπεισόδιο τῆς Μασάντας.

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὁμῶς στό περίφημο φρούριο. Ὁ Ἰώσηπος περιγράφει μέ μεγάλη μεθοδικότητα, ὅπως κάνει συνήθως, τήν τοποθεσία, τό φρούριο καί τό ἀνάκτορο τοῦ Ἡρώδη, ὅπως καί τά ὄχρωματικά ἐργα τῶν Σικαρίων. Δέν μνημονεύει καμία μάχη. Ἀπλῶς, ὅταν ὁ ἀρχηγός τῆς φρουρᾶς, ὁ Ἐλεάζαρ Μπέν Γιαῖρ, διαπιστώνει ὅτι κάθε ἀντίσταση εἶναι μάταιη, συγκεκρινώνει τούς ἄντρες του καί τούς βγάζει δύο λόγους γιά νά τούς πείσει νά αὐτοκτονήσουν ὁμαδικά, νά σφάξουν τίς γυναῖκες καί τά παιδιά, ἀφοῦ πρῶταβάλουν φωτιά σέ ὅ,τι μπορούσε νά καεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ φρουρίου. Δύο λόγοι: αὐτό εἶναι τό πιό ἐντυπωσιακό. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ἕνα κήρυγμα θανάτου. Ὁ Ἐλεάζαρ ἀναγγέλλει τό τέλος τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ, ὅπως ὁ Δίας, στό τέλος τοῦ *Κριτία*, ἐτοιμάζεται νά ἀναγγεῖλει τό τέλος τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Ὁ Θεός δημιούργησε τόν ἐβραϊκό λαό, ὁ Θεός θά τόν διαλύσει. Ὁ λόγος αὐτός δέν πείθει. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι μία ἀγόρευση γιά τήν προσωπική ἀθανασία. Μέ ἕναν καταιγισμό ἐπιχειρημάτων δανεισμένων ψυχραῖμα ἀπό τήν ἑλληνική φιλοσοφία, ὁ Ἐλεάζαρ πείθει τούς ἀκροατές του ὅτι ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς θά γνωρίσει ἕναν κόσμο καλύτερο. Αὐτός ὁ δεύτερος λόγος κερδίζει τήν συναίνεση τῶν ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς. Ἀφοῦ πρῶτα ὁ καθένας σφάζει τή γυναῖκα καί τά παιδιά του, τραβοῦν μέ κλῆρο τούς δέκα πού θά ἀποτελειώσουν τή θλιβερή δουλειά. Λίγο ἀργότερα, οἱ Ρωμαῖοι θά διεισδύσουν σέ ἕναν κόσμο νεκρό.

Πῶς τά ξέρει ὅλα αὐτά ὁ Ἰώσηπος; Δύο γυναῖκες καί πέντε παιδιά γλίτωσαν. Ἡ μία ἀπό τίς γυναῖκες εἶναι μορφωμένη, ἡ ἄλλη ὄχι. Ὁ Ἰώσηπος χρησιμοποιεῖ τότε αὐτό πού ὁ Ρολάν Μπάρτ (Roland Barthes) ὀνομάζει «τό ἐμφέ τοῦ πραγματικοῦ», ἕνα τέχνασμα πού προφανῶς τό θεωρεῖ ἐντελῶς ἀχρηστο, ὅταν μᾶς ἐπιβάλλει νά ὑποστοῦμε τόν λόγο πού ἐβγαλε ὁ Ἀβραάμ στόν γιό του, τόν Ἰσαάκ, σέ μία γλώσσα τελείως ἐπίσημη γιά νά τόν πείσει νά δεχθεῖ νά θυσιαστεῖ ἀπό τόν πατέρα του (*Ἰουδαϊκές ἀρχαιότητες*, I, 222-236).

Μπροστά σ' αὐτό τό κείμενο, τί μπορεῖ νά πει καί νά κάνει ὁ ἱστορικός; Ὅλες οἱ στάσεις εἶναι δυνατές καί ἀπό ἕνα τέτοιον τύπου ντοκουμέντο μπορούσε νά προκύψει μία ὀλόκληρη ποικιλία ἐρμηνειῶν. Ἡ στάση ἡ πιό κοινή – δυστυχῶς! – συνίσταται στό νά ἀποδεχθοῦμε τήν ἀφήγηση ὡς ἔχει. Εἶναι αὐτό πού ἐγώ ἀποκαλῶ τό στυλ «Ὁ Ἐλεάζαρ βγήκε στίς 5 τό ἀπό-

γευμα». Ένας σπουδαιότατος λόγιος σάν τόν Λ. Χ. Φέλντμαν (L. H. Feldman), συγγραφέα; μίας κολοσσιαίας βιβλιογραφίας του Ίώσηπου, έφτασε στό σημείο νά γράφει ότι οι ύπόνομοι μέσα στους όποιους ήταν κρυμμένες οι δύο γυναίκες προσέφεραν μία «έξαιρετική άκουστική».³³ Άλλοι πάλι μᾶς έξηγοϋν ότι ο Ίώσηπος είναι ψεύτης, ότι οι άνθρωποι σκοτώθηκαν πολεμώντας έναντιόν των Ρωμαίων και ότι οι Ρωμαίοι έσφαξαν όσους μπόρεσαν. Ανάμεσα σ' αυτά τά δύο άκρα, είναι δυνατές όλες οι παραλλαγές και πάνω στην καθεμία μπορούμε νά βάλομε και μία όνομασία. Ένας πολιτιστικός ραδιοφωνικός σταθμός έπικοινωνήσε πρόσφατα μαζί μου για νά μου έπισημάνει ένα αρχαιολογικό στοιχείο. Σέ μία από τις σπηλιές όπου βρέθηκαν ανθρώπινοι σκελετοί, στους όποιους άλλωστε τό Κράτος του Ίσραήλ έκανε επίσημη κηδεία, ανακαλύφθηκαν και κατάλοιπα χοίρων. Πώς νά έρμηνεύσουμε αυτό τό γεγονός, εάν δεβαίως άληθεύει; Είναι προφανές ότι οι αρχαιολόγοι είναι έλεύθεροι νά άπαντήσουν είτε ότι οι νεκροί δέν ήταν Έβραίοι είτε ότι οι Ρωμαίοι θέλησαν νά προσβάλουν τά πτώματα αυτά επιβάλλοντάς τους τή γειτνίαση μέ κόκκαλα γουρουνών.

ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η προσωπική μου λύση στό άινιγμα τής Μασάντας; Είναι μία άπάντηση σέ δύο χρόνους. Κατ' άρχήν, τό θέμα είναι νά έρμηνεύσουμε τόν Ίώσηπο μέσα από τόν Ίώσηπο. Άλλά, στό βιβλίο ΙΙΙ, κεφ. 7, ο Ίώσηπος άφηγείται πώς στά Ίωτάπατα, στή Γαλιλαία, βρέθηκε ο ίδιος παγιδευμένος σέ μία κατάσταση αντίστοιχη μέ αυτήν του Έλεάζαρ. Ένώ ήταν κρυμμένος σέ μία σπηλιά, κάποιοι σύντροφοί του προσπάθησαν νά τόν πείσουν πώς ή αυτοκτονία είναι προτιμότερη από τήν αιχμαλωσία. Ο Ίώσηπος συνήγορησε ματαιώς υπέρ του έπιχειρήματος ότι ή αυτοκτονία είναι αντίθετη προς τήν έβραϊκή θρησκεία. Στή συνέχεια, τά κατάφερε έτσι ώστε νά είναι αυτός ο τελευταίος πού θά έμνε ζωντανός. Άλλά δέν αυτοκτόνησε, αντίθετα παραδόθηκε στον Βεσπασιανό, στον όποιο έπιπλέον προανήγγειλε ότι θά γινόταν αυτοκράτορας. Στό σημείο αυτό, ή θέση μου έχει γίνει γενικώς δεκτή.

Δέν συνέβη όμως τό ίδιο όταν πρότεινα νά δοϋμε στον διπλό λόγο του Έλεάζαρ Μπέν Γιαΐρ μία άποκάλυψη θανάτου. Τί ήθελα νά πω μ' αυτό; Όπως παρατηρεί ο Μομιλιάνο,³⁴ ή λέξη *άποκάλυψις* είναι άγνωστη στα κλασικά έλληνικά και έμφανίζεται στα έλληνιστικά έλληνικά από τόν 2ο αιώνα μ.Χ., είτε μέ τή μη θρησκευτική σημασία του γδυσίματος, είτε «μέ μία άσαφώς θρησκευτική σημασία: τής άποκάλυψης ενός σφάλματος». Μέ αυτήν τή θρησκευτική έννοια, τήν χρησιμοποιεί ο Παϋλος (παραδείγματος χάριν, *Πρός Γαλάτας έπιστολή*, Ι, 12), αλλά έφτασε στό άπόγειο τής δόξας της, προφανώς, μέ τό βιβλίο του Ίωάννη. Οι άγγλοσάξωνες άποκαλούν έξάλλου αυτό τό βιβλίο *Revelation*, πράγμα πού άποτελέσε πηγή πολλών σφαλμάτων στις μεταφράσεις.

Άλλά, ως εκ τούτου, ή όνομασία αυτή δόθηκε σέ έναν σημαντικό αριθμό κειμένων, έλληνικών, άραμαϊκών, σιριακών και έβραϊκών, πού μπορεί νά έχουν έκταση από μερικές άράδες μέχρι όλόκληρο βιβλίο. Από αυτά τά κεφάλαια ή τά βιβλία, ένα μόνον, τό βιβλίο του Δανιήλ, εισχώρησε τελικά στό σώμα τής Παλαιάς Διαθήκης. Από τήν άλλη, υπάρχουν πλήθος παραλλαγές, πού δέν είναι ούτε έβραϊκές ούτε χριστιανικές (στήν Αίγυπτο, παραδείγματος χάριν). Αυτά τά βιβλία εκφράζουν τό όραμα των νικημένων ή, αν προτιμάτε, τήν έλπίδα των άπελπισμένων. Τό σημερινό τους αντίστοιχο βρίσκεται στις θρησκείες του Τρίτου Κόσμου. Ός άφηγήσεις, αυτές οι άποκαλύψεις είναι δομημένες σύμφωνα μέ ένα έξαιρετικά απλό σχήμα. Τίς ταραχές τίς διαδέχεται ένας κατ' έπίφασιν θάνατος, πού ακολουθείται από τήν άνάσταση και τή νίκη. Ο Ίώσηπος ήταν όρκισμένος έχθρος αυτών πού ο Νόρμαν Κόν (Norman Cohn) όνόμασε «φανατικοί τής άποκάλυψης» (*Les Fanatiques de l'apocalypse*).³⁵ Στή χειρότερη στιγμή τής πολιορκίας τής Ίερουσαλήμ, ή στοά του Ναού κατέρρευσε πάνω σ' αυτούς πού είχαν άναζητήσει εκεί καταφύγιο και ο Ίώσηπος έξηγεϊ (*Ίουδαϊκός Πόλεμος*, VI, 285): «Ο υπεύθυνος του θανάτου τους ήταν ένας ψευδο-προφήτης, ο όποιος, εκείνη τήν ήμέρα, είχε διακηρύξει μέ έναν κήρυκα στους κατοίκους τής πόλης ότι ο Θεός τους πρόσταζε νά άνεθούν στον Ναό για νά δεχθούν τά σημάδια τής σωτηρίας τους». Νά τό παράδειγμα άκριβώς του πράγματος πού σχαινόταν ο Ίώσηπος: ο ψευδο-προφήτης είναι ένα πρακτικός τής άποκάλυψης.

Γιά μένα, ο διπλός λόγος του Έλεάζαρ είναι μία άποκάλυψη θανάτου. Μᾶς δείχνει πού οδηγεί ή εξέγερση και ο μεσσιανισμός: στό κήρυγμα του θανάτου του έβραϊκού λαού, έναν θάνατο τόν όποιο ο Ίώσηπος δέν θέλει μέ κανένα τίμημα, έφόσον γι' αυτόν ή ιστορία συνεχίζεται. Η έβραϊκή παράδοση, αντίθετα από ό,τι μπορεί νά διαβάσει κανείς εδώ κι εκεί, δέν συγκράτησε τό έπεισόδιο τής Μασάντας. Άλλωστε, δέν συγκράτησε ούτε τόν Ίώσηπο, ο όποιος συντηρήθηκε από τους χριστιανούς. Τί καταπληκτικό *Testimonium Flavianum*, αυτό τό άποκαλυπτικό τέλος του Κράτους του Ίσραήλ! Τό έχω ήδη έπισημάνει, ότι ο λατίνος διασκευαστής του Ίώσηπου φέρνει έτσι τά πράγματα ώστε ή άφήγηση του πολέμου των Έβραίων νά τελειώσει μέ τό έπεισόδιο τής Μασάντας.

Άπό τήν έβραϊκή πλευρά, έχουμε μάλλον μία σιωπή. Στόν 10ο αιώνα, στό βυζαντινό νότο τής Ίταλίας, τό

33. «Masada: A Critique of Recent Scholarship», στο *Studies for Morton Smith*, ΙΙΙ, έπιμ. J. Neusner, έκδ. Brill, 1975, σελ. 218-248· παραθέτω από τίς σελ. 244-245.

34. *Όπ.π.*, σελ. 129-142 («Indications préliminaires sur Apocalypse et Exode dans la tradition juive»).

35. Γαλλική μετάφραση (έκδ. Julliard, 1994) του κλασικού του βιβλίου *The Pursuit of the Millenium*.

Ἰώσηπον ἦταν ἓνα εἶδος ἀπολογητικῆς ἀφήγησης τῆς ἐβραϊκῆς ἱστορίας ἀπό τόν Ἀδάμ μέχρι τόν πόλεμο τῶν Ἑβραίων, ἐμπνευσμένο ἀπό τόν Ἰώσηπο, ἀλλά μέ παπαδίστικες παραμορφώσεις. Ἡ Μασάντα γίνεται ἐδῶ Μεζίρα. Οἱ Ἑβραῖοι σφάζουν τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους καί πεθαίνουν πολεμώντας τόν Ρωμαῖο ἐχθρό. Τό κείμενο αὐτό μεταφράστηκε σέ πλήθος γλωσσῶν καί γνώρισε μία τεράστια ἐπιτυχία, ἀλλά δέν ὑπάρχει γαλλική προσαρμογή. Ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος ὡς πρόσωπο εἶναι φουσκά ἀλών, ἀλλά ὁ τίτλος Ἰώσηπον εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπό τό ὄνομά του.³⁶ Χρειάστηκε νά περάσει πολύς καιρός μέχρι ἡ Μασάντα νά ξαναπάρει τή θέση της στήν ἐβραϊκή ἱστορία. Αὐτή τήν ἱστορία τήν ἀφηγοῦνται τά δύο βιβλία που ἀνέφερα, τῆς Γιαέλ Ζερουμπαβέλ (Yael Zerubavel) καί τοῦ Ναχμάν Μπέν Γιεχουντά.³⁷ Τό πρῶτο ἀπό αὐτά ἔχει τό προσόν νά ἐπανατοποθετεῖ τή Μασάντα μέσα στό εὐρύτερο σύνολο τῶν ἐθνικιστικῶν μύθων που γεννήθηκαν καί ἀναπτύχθηκαν ἀρχικά στήν ἐβραϊκή Παλαιστίνη καί ἐν συνεχείᾳ στό Κράτος τοῦ Ἰσραήλ.

Ἡ σημαντικότερη χρονολογία τό 1927, ὅταν δημοσιεύεται ἓνα ποίημα σέ δέκα ἄσματα, στά ἐβραϊκά, τοῦ Γιτζάκ Λάμνταν (Yitzhak Lamdan), ἐνός Οὐκρανο-εβραίου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀδελφός ὑπήρξε θύμα σέ προγκρόμ. Αὐτή ἡ Μασάντα περιστρέφεται γύρω ἀπό τήν ἱστορία τριῶν Ρωσο-εβραίων. Ὁ ἓνας ἐπιλέγει τήν ἐπανάσταση καί χάνεται σ' αὐτήν, ὁ δεύτερος πεθαίνει ἀνώνυμα, ὁ τρίτος ἐρχεται στό Ἑρέτζ Ἰσραήλ καί συνδέεται μέ μία ομάδα νεαρῶν στή Μασάντα, στή Μασάντα πού δέν θά πέσει πιά. Αὐτή ἡ ἱστορία ἐγίνε ἐθνικός μύθος. Ἡ σιωνιστική ἐξουσία προσπάθησε ἐπί ματαίῳ νά ἀγοράσει τήν τοποθεσία τό 1937. Δέν θά καταφέρει νά ἀποκτήσει τήν ἰδιοκτησία της παρά μετά τόν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ Μασάντα ἐγίνε ἓνα σύμβολο ὄχι ἦττας, ἀλλά ἡρωϊσμοῦ, πράγμα πού προϋποθέτει μία ἀρκετά ἐλεύθερη ἐρμηνεία τοῦ κειμένου τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου. Τά βιβλία στά ὁποῖα ἀναφέρθηκα ἤδη περιγράφουν πολύ καλά αὐτό πού ἦταν ἡ ἀνάβαση τῆς Μασάντας ὡς τελετή ἐφηβικῆς μύησης πρὶν ἀπό τήν ἀνεξαρτησία, καί ἡ ὁποία ἀκολουθῶς μετατράπηκε σέ ἓναν πολιτικο-πολιτιστικό τουρισμό, στίς μέρες μας μάλιστα μαζικό, ἀφοῦ ὑπάρχει πλέον, ὄχι μόνο τό μονοπάτι τοῦ Ὁφειως, ἀλλά ἓνα ωραιότατο ὀδοντωτό τραϊνάκι πού ἔχει καταστήσει ἐντελῶς κοινή καί τετριμμένη τήν ἐπιχείρηση τῆς ἀνάβασης.

Σ' αὐτόν τόν μαζικό τουρισμό, οἱ ἀνασκαφές τοῦ Γιαντίν συνεισέφεραν κατά τρόπο ἀποφασιστικό. Δέν ὑπάρχει ἀσφαλῶς ἡ παραμικρή ἀμφιβολία γιά τό γεγονός ὅτι ὁ Ἰσραηλινός ἀρχαιολόγος ἄσκησε μία ἀρχαιολογία χονδροειδῶς ἐθνικιστική. Στήν ἐβραϊκή του ἐκδοχή, τό βιβλίό *Masada*, μέ τό ὁποῖο ὁ Γιαντίν ἐκλαῖκευσε τήν ἀνασκαφή του, φέρει τόν ὑπότιτλο: *Bayamim ha-hem bazeman ha-zé*, πού θά πει: Ἐκεῖνες τίς ἡμέρες, ἐκεῖνο τόν καιρό. Πρόκειται γιά ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τήν προσευχή τῆς Χανουκά. Στά ἀγγλικά, ὁ ὑπότιτλος αὐτός ἐγίνε: *The Zealots last stand*, πράγμα

ἐντελῶς ψευδές, ἐκτός καί ἂν ἐντάξει κανεῖς κάτω ἀπό τό ὄνομα τῶν Ζηλωτῶν ὅλους τοὺς ἐξεγερμένους τοῦ Ἰσραήλ, τῶν ὁποίων ἡ διαίρεση, ἡ στάσις, ἦταν τό πλέον προφανές χαρακτηριστικό. Ἡ Μασάντα εἶναι σήμερα ἓνας τόπος πολιτικοῦ καί στρατιωτικοῦ προσκυνήματος καί ὁ Γιαντίν ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιά νά πάρουν τά πράγματα αὐτήν τήν τροπή. Προσπάθησε νά ἀκολουθήσει τήν ἀφήγηση τοῦ Ἰώσηπου, παραμελώντας κάπως τοὺς ἡρώδειους χρόνους πρὸς ὄφελος τῆς ἐποχῆς τῆς πολιορκίας. Ἐσπρωξε τά πράγματα πολύ μακριά, εἰδικά ἀπό τή στιγμή πού θεώρησε ὅτι βρήκε ἀκόμα καί τοὺς κληρούς πού χρησιμοῦσαν γιά τήν ἐπιλογή τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι θά ἀναλάμβαναν τήν τελική σφαγή. Ὡς τοῦ θαύματος, ἓνας ἀπό αὐτοὺς ἔφερε χαραγμένο τό ὄνομα τοῦ Μπέν Γιαῖρ.

Μπορεῖ νά εἶναι ἀλήθεια; Δέν τό πίστεψα καί δέν εἶμαι ὁ μόνος. Γενικῶς, στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀποψή μου ἔγινε δεκτὴ καί εἶναι εὐχάριστο ὅτι ἡ ἀπόδειξή μου παρατίθεται μέ ἐπιδοκιμασία ἀπὸ ἓναν ἐξαιρετικό ἀμερικανό εἰδικό τοῦ Ἰώσηπου, τόν Σ. Ντ. Κοέν (S. D. Cohen), σέ ἓνα ἄρθρο του πού δημοσιεύθηκε στὸν τόμο τῶν *Σύμμεικτων* πρὸς τιμὴν του... Γ. Γιαντίν.³⁸ Τό γεγονός ὅτι τέτοιες κριτικὲς γίνονται στίς μέρες μας εὐρέως δεκτὲς στό Ἰσραήλ εἶναι σημάδι πὼς τά πράγματα ἐξελίσσονται: ὁ μύθος ἔχασε τή δυναμικότητά του. Δέν βρισκόμαστε πιά στήν ἐποχὴ κατὰ τήν ὁποία ἡ Γκόλντα Μεῖρ μπορούσε νά λέει: «Ναί, ἔχουμε τό σύμπλεγμα τῆς Μασάντας». Οἱ Ἰσραηλινοὶ ἔχουν ἀσφαλῶς ἄλλα συμπλέγματα. Ἐντούτοις, δέν ἔχουν ἀκόμα ἀνακαλύψει τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς ἀπογόνους τῶν Ἀτλάντων, παρά τό γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στὸν 16ο καί τὸν 18ο αἰῶνα ἦταν πολλοὶ οἱ λόγιοι (χριστιανοὶ) πού ταύτισαν τήν Παλαιστίνη μέ τήν Ἀτλαντίδα, πράγμα τό ὁποῖο προϋποθέτει μία τέτοια ἀνατροπὴ τῆς πλατωνικῆς διήγησης πού δέν σταματᾷ νά μέ ἀφήνει ἀναυδο.

Στὴ διάρκεια ἐνός ταξιδιοῦ μου στό Ἰσραήλ, πᾶνε τώρα πάνω ἀπὸ τριάντα χρόνια, εἶχα προτείνει σέ φίλο μου Ἰσραηλινό νά ἀναλάβουν μίαν ἐπιχείρηση Ἀχαρνῆς, νά μιμηθοῦν δηλαδὴ τὸν Δικαιόπολη τοῦ Ἀριστοφάνη καί νά συνάψουν ἀπευθείας εἰρήνη μέ τοὺς Παλαιστίνιους. Σήμερα, θά τοὺς πρότεινα νά βάλουν στό πρόγραμμα τὸν τίτλο μίας ἄλλης κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνη, πού βρίσκεται ὅσο πιὸ μακριὰ γίνεται καί ἀπὸ τήν Μασάντα καί ἀπὸ τήν Ἀτλαντίδα, αὐτοὺς τοὺς δύο κατ' ἐξοχὴν πολεμικοὺς μύθους. Ὁνομάζεται *Εἰρήνη*, *La Paix*, Σαλώμ, Σαλάμ.

36. Ὁ Lucien Poznanski ἔχει ἀναγγεῖλει τήν ἐκδοχή μίας μετάφρασης ἀπὸ τίς Editions du Cerf.

37. Δεῖς ἐπίσης, πιὸ σύντομα, M. Hadas-Lebel, *Masada, histoire et symbole*, ἐκδ. Albin Michel, 1995.

38. S.D. Cohen, «Masada-Literary Tradition, Archaeological Remains and the credibility of Josephus», *Journal of Jewish Studies*, 1982 (Mélanges Y. Yadin), σελ. 385-405.

Η ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

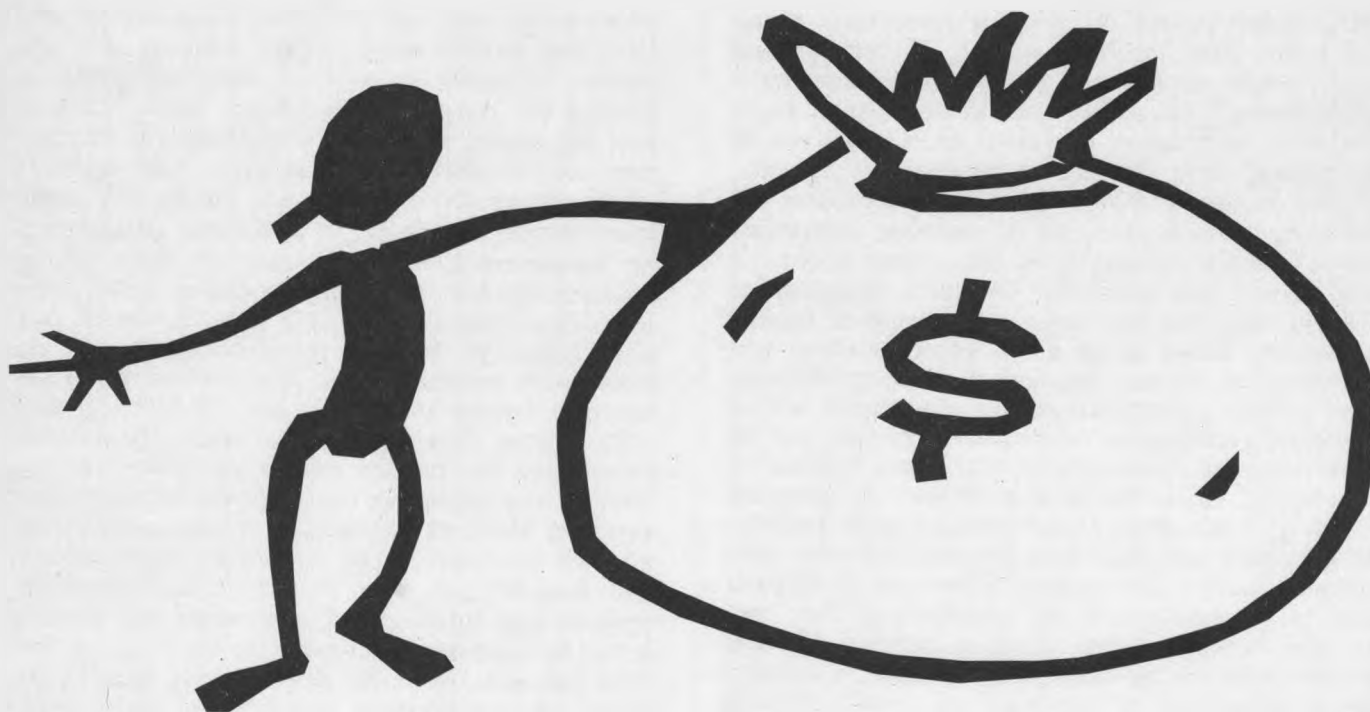
τῆς Μαριάννας Τόλια

ΔΕΝ ΣΠΟΥΔΑΣΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ Ἐπιστήμη, ὅπως ἔχει βαφτιστεῖ στή μεγάλη ἐκσυγχρονιστική κολυμπήθρα τό παλιό ἀντικείμενο σπουδῶν Διοίκηση Ἐπιχειρήσεων διεκδικώντας κύρος ἐπιστημοσύνης. Δέν σπούδασα μάνατζμεν ὅπως λέγεται στά ἀγγλικά, γράφεται στίς ἐφημερίδες, ἀποκαλεῖται ἀπό τούς φίλους· πού πήγαν στό Λονδίνο γιά MBA, καταξόδεψαν τούς γονεῖς τους καί γυρνώντας πίσω, ἔμειναν ἕνα δύο χρόνια στή μαύρη ἀνεργία πρίν καταλήξουν δουλεύοντας καθημερινά 10ωρα μέ τρεῖς κι ἐξήντα ὅπως ἄλλωστε οἱ περισσότεροί μέ τήν ἐξαίρεση τῶν μοντέλων, τῶν τηλεοπτικῶν ἀστέρων καί τῶν ἀνθρώπων τοῦ 2004. Δέν σπούδασα τέτοια πράγματα. Τώρα μετανιώσω οἰκτρά, δέρνομαι ὅλη μέρα, θρηνώ. Ὅχι γιατί ἔχασα τήν κούρα τοῦ μέλλοντος ἢ τά ἐκατομμύρια τάχα, ὄχι. Μετανιώνω γιά τή χαμένη δόξα. Διότι βλέπω ὅτι ἂν εἶχα ἀσχοληθεῖ μέ τέτοια ὠραῖα, κι ὄχι μέ παρωχημένες ἀηδίες, τύπου Ἱστορία καί Τέχνες ὅπως ἔκανα, τώρα θ' ἀνοιγόταν μπροστά μου πεδῖον δόξης λαμπρό. Θά βρισκόμουν στήν πολύ εὐχάριστη θέση νά μήν κατατρίβομαι μέ εὐτελεῖ πράγματα, ἀφόρητες κοινοτοπίες. Θά εἶχα τή δυνατότητα νά εἰσέλθω πρωτόπορος σέ νέα πεδία ἐπιστημονικῆς θεωρίας καί ἔρευνας, νά κατασκευάσω ἐπιστημονικούς ὄρους, θά ἀνακαλύψω ἐπιτέλους κι ἐγώ μιὰ χαμένη στά βάθη τῶν ὀριζόντων Ἀμερική.

ΓΙΑ ΝΑ ΜΗΝ ΘΕΩΡΗΣΕΤΕ πώς τρελάθηκα σπεύδω νά ἐξηγηθῶ. Τί κάνω σήμερα; Δημοσιογράφος εἶμαι, γράφω διάφορα, ὁ Μπούς σχεδιάζει τήν ἐπίθεση στό Ἰράκ, αἱματοχυσία πάλι στή Γάζα, νομοσχέδιο γιά τή δεοντολογία στά ΜΜΕ, ἡ 17η Νοέμβρη, ὁ Αὐγουστίνος

Ἐηρός. Ποῦ τό πρωτοποριακό νά ικανοποιηθεῖ ἡ φιλοδοξία μου; Δέν τό βλέπω. Ἄν ἦμουν ἄνθρωπος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιστήμης ὅμως; ὦ, τότε θά ἔκανα πράγματα συγκλονιστικά, ἀνεπανάληπτα, ρηξικέλευθα! Ἕνα μόνο παράδειγμα – μήν τά πῶ ὅλα καί σᾶς ἐντυπωσιάσω. Θά ἔπαιρνα δυό ὄχι τυχαῖες λέξεις, ὀργάνωση καί σιωπή γιά παράδειγμα. Θά τίς ἐμπλεκᾶ, κατασκευάζοντας ἕναν νέο ἐπιστημονικό ὄρο, ὀργανωσιακή σιωπή. Ὑπερβολές; Σωστά. Δέν γίνεται ἀκριβῶς ἔτσι. Ἡ ἐπιστημονική πρωτοπορία ἔχει τήν ἕδρα της στήν

ἄλλη ὄχθη τοῦ Ἀτλαντικοῦ, μόνο ὡς Ἀμερικανός ἢ Ἀμερικανίδα θά μοῦ δινόταν ἡ ἀνεπανάληπτη εὐκαιρία νά φτιάξω μέ τίς λέξεις organization καί silence τόν πρωτοπόρο ὄρο organizational silence. Ὡς Ἑλληνίδα θά μπορούσα νά μεταφράσω ἀπλῶς τόν ὄρο, ἀλλά ἀκόμη κι ἔτσι, θά ἀπέμεναν καί γιά μένα κάστρα ἄπαρτα, πεδία δόξης λαμπρά. Οἱ πρώτες ἐρευνες περί ὀργανωσιακῆς σιωπῆς στά ἑλληνικά οἰκονομικά Πανεπιστήμια, οἱ πρώτες ἐντοπισμένες στό θέμα μελέτες στή χώρα μου, οἱ οἰκονομικές σελίδες τῶν ἐφημερίδων πρόθυμες νά φιλοξενήσουν τίς θεωρίες μου σέ θέμα πεντάστηλο, μεγάλο, ἡμισέλιδο, μέ ὑπότιτλους καί πινακῆα. Καλά ὅλα ὡς ἐδῶ, ἄριστα. Ἄν ὅμως πληροφοροῦνταν τή γένεση τοῦ ὄρου καί τήν περί αὐτόν προβληματική οἱ ἐκτός Διοικητικῆς Ἐπιστήμης ἄνθρωποι, οἱ ἄσχετοι, οἱ ἀδαεῖς, τότε ἴσως βρισκόμουν μπροστά σέ καυστικά σχόλια. Ὅχι ἐπί προσωπικοῦ, ἐννοεῖται. Ὡς πρὸς τή βαθύτερη θέση τῆς ρηξικελεύθης ἐρευνᾶς μου ὡς πρὸς τὰ συμφραζόμενά της, ὡς πρὸς τὰ ἰδεολογικά της διακυβεύματα.

ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ; Χύνεται ἄπειρη μελόνη γιά τήν περιγραφή τοῦ αὐτονόητου. Δαπανᾶται πολλή φαιά οὐσία γιά τή διατύπωση τῆς κοινοτοπίας. Ἀφιερώνεται τόση ἐργασία καί μάλιστα σέ πανεπιστημιακό ἐπίπεδο γιά μιά διαπίστωση ἐπί τοῦ πασίγνωστου. Μιά ματιά στό δημοσίευμα τῆς *Καθημερινῆς* 13.10.02, ὅπου ἀναλύεται τί σημαίνει ὁ καινοφανῆς ὄρος ὀργανωσιακῆ σιωπή, ποιές οἱ ρίζες τοῦ φαινομένου καί τί προβλήματα δημιουργεῖ, ἀποδεικνύει τοῦ λόγου τό ἀληθές. «Ἡ ὀργανωσιακῆ σιωπή δηλώνει τόν

τύπο ἐκεῖνο τῆς συμπεριφορᾶς», διαβάσουμε, κατά τόν ὅποιο «ὁ ἐργαζόμενος δέν ἐκφράζεται. Δέν ἐκφράζει τίς γνώμες, τίς ἰδέες, τίς σκέψεις, τὰ προβλήματα, τίς διαφωνίες ἢ τίς ἀντιρροήσεις του, τὰ συναισθήματα πού ἀφοροῦν τή δουλειά, τήν ἐπιχείρηση συνολικά καί τούς ἀνώτερους του. Ὁ ἐργαζόμενος σιωπᾷ ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἔχει νά πεῖ πολλά». Ἡ ὀργανωσιακῆ σιωπή, συνεχίζει τό δημοσίευμα, εἶναι πρόβλημα διότι ὀρισμένες ἀπό τίς βασικές της συνέπειες εἶναι ὅτι «δέν ἀκούγεται ἡ ἀλήθεια μέσα στήν ἐπιχείρηση, δέν γίνονται ἀντιληπτά τὰ προβλήματα ὅσο ὑπάρχει χρόνος ἀκόμη γιά τήν ἐπίλυσή τους, λείπει συναίνεση, οἱ ἐργαζόμενοι δέν ἐμπιστεύονται τούς ἀνωτέρους τους, δέν νιώθουν ἱκανοποίηση καί ἔχουν στό νοῦ τους πῶς νά φύγουν ἀπό τήν ἐπιχείρηση». Ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν «πολλές ἐπιχειρήσεις νά ἀποτυγχάνουν ἢ καί νά κλείνουν ἀκόμη ἐξαιτίας τῆς ὀργανωσιακῆς σιωπῆς». Ὅσο γιά τή ρίζα τοῦ φαινομένου, τί φταίει γιά ὅλα αὐτά τὰ κακά, παρατίθενται διάφοροι λόγοι. Ἀναφέρω ἐπιλεκτικά τούς κυριότερους: «ὁ ἐγωισμός, ἡ ἀλαζονεία καί ἡ αὐταρέσκεια τῶν ἀνωτέρων στελεχῶν, ὁ φόβος τους γιά τήν ἀρνητική κριτική, ἡ ἀποψή τους πῶς οἱ ἐργαζόμενοι εἶναι ἀδύνατο νά ξέρουν κάτι παραπάνω ἀπό αὐτούς καί ἡ ἀνυπαρξία μηχανισμῶν ἐπικοινωνίας ἀπό κάτω πρὸς τὰ πάνω μέσα στό ἐπιχειρηματικό ἱεραρχικό πλαίσιο».

ΑΠΟΦΑΣΙΣΑ ΝΑ ΔΙΑΒΑΣΩ τό κείμενο τῆς ἐφημερίδας σέ μερικούς φίλους. Νά σταθμίσω ἀντιδράσεις, νά δῶ ἂν ἤμουν μόνη ἐγώ πού τό ἔβρισκα ἐκνευριστικό, ἀνόητο ἢ ὑποπτο. Κι ὅμως, δέν ἤμουν. Ὁ πρώτος κυριολεκτι-

κά ξεκαρδίστηκε. «Α! δές πῶς βαφτίσανε τώρα τό παλιό σκάσε γιατί ἀπολύεσαι», εἶπε. Ἡ δεύτερη: «μὰ εἶναι δυνατό νά ψάχνουν ξαφνικά γιατί σωπαίνει ὁ ἐργαζόμενος; Ὅλοι τό ξέρουμε. Γιά νά κρατήσῃ τό μισθό του!» Οἱ ἐπόμενοι δύο εἶπαν ἄλλα, μέχρι καί σέ πανάρχαιες δομές ἐξουσίας μέ παρέπεμψαν, στή σιωπή τῶν δούλων καί τῶν γυναικῶν, κάθε ἀποκάτω. «Ὁ ἀποκάτω πάντα σώπαινε καί θά σωπαίνει, ὑποχρεώνεται νά σωπαίνει, ἀλλιῶς τρώει ξύλο, χάνει τή δουλειά του, πεινάει, τόν σκοτώνουν ἄν κριθεῖ ἀπαραίτητο». Ἄφησα τελευταῖο ἕναν φίλο πιο σχετικό σέ θέματα μάνατζμεν. Ἦθελα νά δῶ ἄν θά μποροῦσε νά μέ διαφωτίσει λίγο, νά μοῦ ἐξηγήσει τί ἀνάγκες καλύπτει αὐτή ἡ δῆθεν πρωτοπορία ἐπὶ τοῦ αὐτονόητου. «Εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακό πόσο μελάνι χύνεται γιά τή διατύπωση τοῦ πασιγνώστου», εἶπε, ἀφοῦ διάβασε τό δημοσίευμα, «ἀλλά ὅλα αὐτά προδίδουν τήν ἀμηχανία τοῦ κόσμου τῶν ἐπιχειρήσεων μπροστά στήν ἀναζήτηση μιᾶς δικῆς του ἰσορροπίας ἐργασίας πού εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρξει. Ἀντιφατικό: θέλουν τόν ἐργαζόμενο ἀπό τή μιὰ δημιουργικό, νά καταθέτει τίς ιδέες του, νά δίνει λύσεις, καί ἀπό τήν ἄλλη πειθίμιο. Σκέψου, μέ τήν επέκταση τῆς διανοητικῆς ἐργασίας, ὁ ἐργαζόμενος, ἀκόμη καί τὰ κατώτερα καί μεσαῖα στελεχῆ στίς μεγάλες σύγχρονες ἐπιχειρήσεις, τῆς νέας τεχνολογίας ἰδιαίτερα, δέν εἶναι πιά τό ἴδιο ἀναλώσιμοι μέ τόν ἐργάτη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐκεῖ τὰ πράγματα ἦταν πολύ ἀπλούστερα γιά τόν διαχειριστή τοῦ κεφαλαίου. Ἐδῶχνες τόν ἕναν ἐργάτη, ἐπαινοῦν ἄλλον. Τώρα ἄν τόν διώξεις χάνεις τήν γνωστική ἐμπειρία του, πού μπορεῖ στό σημερινό περιβάλλον καί νά ἀποβαίνει σέ ὀρισμένες περιπτώσεις μεγάλης σημασίας γιά τήν ἐπιχείρησή σου. Ἀποτέλεσμα: τό πειθίμιος ἦταν καί παραμένει βασικό προσόν τοῦ ἐργαζόμενου, ἐξ οὗ καί ἡ ἀπαίτηση τῆς σιωπῆς, ἴδια πάντα, ὀργανωσιακῆς ἢ ἄλλης. Τώρα ὅμως ζητεῖται καί τό εὐχαριστήμενος. Πῶς μπορεῖ νά γίνῃ αὐτό;»

ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΘΗΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ του. Νά λοιπόν γιατί χύνεται τόσο μελάνι γιά τή διατύπωση τῆς κοινοτοπίας, νά σέ τί συνίσταται ἡ πρωτοπορία τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν τῆς Διοικητικῆς Ἐπιστήμης. Τό εἶδα καί ἀλλιῶς: ἡ μάχη περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς πανάρχαιας σιωπῆς, ἕνα ἀκόμη ἐπεισόδιο τῆς μεγάλης μάχης τῶν ιδεῶν πού ἐπηρεάζουν τό συνειδησιακό μας περιεχόμενο. Ἀπέναντι στήν ἐπαναστατικότητα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας γιά τήν κοινωνία, τήν ἐργασία, τήν πολιτική, οἱ ἰδεολογικοὶ φορεῖς τῆς συντήρησης πάντα ἀναζητοῦσαν καί διατύπωναν θεωρίες. Χωρίς νά εἶμαι σίγουρη ἄν εἶναι καί ἀκριβῶς ἔτσι, αὐτή ἡ θεωρία περὶ ὀργανωσιακῆς σιωπῆς καί οἱ τρόποι προώθησής της ἄρχισε σιγά σιγά νά μοῦ μοιάζει κάτι σάν ὀλοκλήρωση τῆς μεγάλης ἰδεολογικῆς ἀντεπίθεσης ἀπέναντι στόν μαρξισμό καί τίς ἐπιδράσεις του στήν προηγούμενη γενιά: μιὰ ἀντεπίθεση πού κατάφερε νά ἐνορχηστρώσει μεταπολεμικά ἡ ἀγγλοσαξονική συντηρητικὴ σχολὴ σκέψης παραλαμβάνοντας ἀπό τίς θεωρίες τῆς

ἐπικοινωνίας καί τοῦ μάνατζμεν ὀρισμένες βασικές ιδέες τους καὶ ὠθώντας τις ὡς τίς πολιτικές τους διαστάσεις. Τό μυαλό μου πῆγε στό νῆμα πού συνδέει τίς θεωρίες τοῦ Ἀμερικανοῦ φιλοσόφου Τζέιμς Μπέριναμ περὶ τῆς εἰδικῆς τάξης τῶν «ἀνθρώπων τῆς ἐπιχείρησης» πού ἀναδεικνύονται κυρίαρχοι στήν λεγόμενη «διαχειριστικὴ κοινωνία» τῆς νέας ἐποχῆς, στήν ὁποία ἦταν γραφτό, ὑποτίθεται, νά συγκλίνουν καπιταλισμός καί κομμουνισμός. Καί τίς θεωρίες τοῦ Μπέριναμ γιά τήν χαρισματικὴ ἐλίτ τῆς νέας κοινωνίας, στήν ὁποία «ὀφείλουμε» τήν παράδοση τῆς ἐξουσίας, ἐπειδὴ γνωρίζει, ξέρει, ἔχει διδαχθεῖ τήν ἱκανότητα λήψης τῶν διοικητικῶν ἀποφάσεων. (βλ. Ἀρμάν Ματελάρ, *Ἡ ἐπικοινωνία ἐνάντια στήν κουλτούρα, Ὁ Πολίτης*, τεύχ. 102). Μήπως ἄλλωστε δέν παραδώσαμε τήν πολιτικὴ ἐπικοινωνία τοῦ συνόλου σχεδόν τῶν ὑποψηφίων τῆς Ἀθήνας στίς πρόσφατες δημοτικὲς ἐκλογές στοὺς διαφημιστές; Μετά τὰ ὀργανιστικά σχήματα περὶ πολιτικῆς πού ἀποκρύπτουν τίς κοινωνικὲς ἀντιπαραθέσεις ἀπὸ τὰ μάτια μας, τώρα διατυπώνονται ὀργανιστικά σχήματα περὶ ἐργασίας πού μέ τή σειρά τους ἀποκρύπτουν τίς ἐργατικὲς ἀντιπαραθέσεις καί αἰτήματα. Καί πᾶνε χέρι χέρι, ὄχι μέ τόν Καρατσαφέρη, ἀλλά μέ παραδοσιακὲς δημοκρατικὲς ἐφημερίδες οἱ ὁποῖες δημοσιεύουν κατ' ἐπανάληψη ἀναλυτικὲς συμβουλές πρὸς τόν ἀνεργο σέ ἀναζήτηση ἐργασίας περὶ τό προφίλ τοῦ πειθίμιου καὶ εὐχαριστήμενου ἐργαζόμενου, καί τήν αὐξηση τῶν MBA στή λεγόμενη διαχείριση ἀνθρώπων πόρων. Κι ἡ σημερινὴ νέα γενιά δέν ἔχει ἀνάγκη νά κουραστεῖ νά πάει σέ ὀργανώσεις γιά νά τὰ μάθει ὅλα αὐτά, ὅπως ἔκανε μιὰ προηγούμενη γενιά ἀνιχνεύοντας τήν ἀμφισβήτηση. Τὰ μαθαίνει ὅλα στὰ Πανεπιστήμια, τὰ μεταπτυχιακά, τὰ βλέπει στίς ἐφημερίδες.

ΑΝ ΚΑΙ ΔΕ ΣΠΟΥΔΑΣΑ Διοικητικὴ Ἐπιστήμη, ἔχω νομίζω κάτι νά προσφέρω σέ αὐτήν. Ἐχω τίς λύσεις στό μεγάλο πρόβλημα τῆς ὀργανωσιακῆς σιωπῆς. Ἀφοῦ ἡ ρίζα τοῦ φαινομένου αὐτοῦ δέν εἶναι κοινωνικὴ, δέν ὀφείλεται σέ μηχανισμούς καί δομές, οὔτε στή χορήγηση ὑψηλῶν προνομίων ἐξουσίας ἢ τήν παράδοση ὑπερμετροῦ χρήματος πρὸς ἐπιβράβευση τῶν ἀνώτατων στελεχῶν πού διαχειρίζονται τοῦτο τό ὀικονομικό σύστημα, ἀλλά εἶναι ἀπλὰ ψυχολογικὴ, ἠθικὴ, μέ μιὰ ἀπλή λύση καθαρίζουμε. Προτείνω τήν πρόσληψη παπᾶδων σέ κάθε ἐπιχείρηση γιά κατήχηση περὶ χριστιανικῆς ταπεινότητος στοὺς ἀλαζόνες μάνατζερ, ψυχολόγων γιά νά ἐπιλαμβάνονται τῶν χαρακτηριστικῶν διαταραχῶν τῶν ἀνώτερων στελεχῶν.

Ἄν καί αὐτοδίδακτη στὴ Διοικητικὴ Ἐπιστήμη, πιστεύω ὅτι ἄν ἐπεξεργαστῶ αὐτὴ τήν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου σκέψη καί πρότασή μου σέ μιὰ διπλωματικὴ ἀνθρώπων πόρων γιά MBA, τό σχετικὸ Νόμπελ, ἄν ὑπῆρχε, θά μοῦ ἀνῆκε δικαιοματικά. Ὡραία, νά πού βρέθηκα ἐπιτέλους καὶ ἐγὼ στήν πρώτη γραμμὴ τῆς ἱστορικῆς πρωτοπορίας!

ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ

Paul Cartledge, *Οἱ Ἕλληνες: εἰκόνες τοῦ ἑαυτοῦ καί τῶν ἄλλων*
μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, ἐπιμέλεια Δήμος Κουβίδης,
ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2002

τοῦ Δημήτρη Ι. Κυρτάτα

Ο ΠΩΛ ΚΑΡΤΛΕΤΖ, καθηγητής τῆς ἀρχαίας ιστορίας στο πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ, δέν εἶναι ἰδιαίτερος γνωστός στο ἑλληνικό κοινό. Ἀπό τά πολλά βιβλία καί ἀρθρα πού γράφει ἐδῶ καί τριάντα περίπου χρόνια γύρω ἀπό τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καί τόν πολιτισμό τους, πρώτη μεταφράστηκε μιά σύντομη μελέτη του γιά τόν Δημόκριτο τό 2001. Ἡ ἀπόδοση μάλιστα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἔχει τόσο πολλές ἀσάφειες καί λάθη πού μετά βίας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐπαρκής. Εὐτυχῶς, μήνες μόλις ἀργότερα, κυκλοφόρησε καί ἡ ἀπό καιρό ἀναμενόμενη μετάφραση τοῦ βιβλίου του *Οἱ Ἕλληνες*, δέκα περίπου χρόνια μετά τήν πρώτη ἀγγλική του ἐκδοση. Ἄν ἐξαίρεσει κανεῖς τόν ὑπότιτλό του, πού μάλλον δέν λείει καί πολλά στά ἑλληνικά (τίς εἰκόνες τοῦ ἑαυτοῦ μας συνηθίζουμε νά τίς ἀποκαλοῦμε αὐτοπροσωπογραφίες), τό βιβλίο αὐτό εἶναι πολύ ὠραία μεταφρασμένο καί ἐπιμελημένο. Μπορεῖ κανεῖς νά ἐλπίζει ὅτι θά ἀποτελέσει ἕνα πρῶτο καλό δῆμα γιά νά γίνει ὁ σπουδαῖος αὐτός ιστορικός εὐρύτερα γνωστός στο ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό.

Ἡ διεθνής ἀκτινοβολία καί προβολή τοῦ Κάρτλετζ δέν βασίζεται πάντως οὔτε στόν Δημόκριτο οὔτε στοὺς Ἕλληνες. Περισσότερο ἀπό οτιδήποτε ἄλλο, αὐτές πού τόν κατέστησαν ἕναν ἀπό τοὺς ἐγκυρότερους μελετητές τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, εἶναι οἱ συμβολές του στήν ἱστορία τῆς Σπάρτης. Πρῶτον διότι ἔχει καλύψει σχεδόν κάθε πλευρά τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας καί δεύτερον διότι οἱ προσεγγίσεις του εἶναι καλά τεκμηριωμένες καί, ταυτοχρόνως, πρωτότυπες.

Ἀπό τήν ἐποχή πού ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός κόσμος ἔγινε καί πάλι ἀντικείμενο ἐρευνας, ἐδῶ καί δυόμιαι περίπου αἰῶνες, ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη μονοπωλοῦν σχεδόν τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν. Αὐτό ὀφείλεται θεβαίως στόν ἰδιαίτερο ρόλο πού ἐπαιξαν οἱ δύο αὐτές πόλεις στήν ἑλληνική ἱστορία ἀλλά καί στίς διαθέσιμες πηγές: τά ἔργα τῶν μεγάλων ιστορικῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἡρόδοτου, τοῦ Θουκυδίδη

καί τοῦ Ξενοφῶντα, τά συγγράμματα τῶν μεγάλων φιλοσόφων, τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ποιήματα ἢ τά σπαράγματα ποιημάτων πού ἔχουν διασωθεῖ ἀπό τήν ἀρχαῖκή ἤδη ἐποχή καί τίς πληροφορίες πού περιέλαβε στοὺς βίους του, ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, ὁ Πλούταρχος. Καθώς μάλιστα ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη ἦταν δύο πολύ διαφορετικῆς πόλεις ἔγιναν, συνήθως, ἀντικείμενα σύγκρισης μεταξύ τους. Ἀπό τό ξεκίνημα σχεδόν τῶν ἐρευνῶν τῆς νεότερης ἐποχῆς, πολλοί μελετητές αἰσθάνθηκαν τήν ἀνάγκη νά πάρουν τό μέρος εἴτε τῆς μίας εἴτε τῆς ἄλλης.

Ἡ κατ' ἀντιπαράθεση μελέτη τῶν δύο μεγάλων ἑλληνικῶν πόλεων δέν ἐβλαψε τήν ἐρευνα. Οἱ συγκρίσεις μποροῦν νά φωτίσουν σκοτεινές ὄψεις μιᾶς κοινωνίας καί νά προσδώσουν νόημα σέ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Τό πρόβλημα θρῖσκεται στή μονομέρεια τῶν πηγῶν πού κατέστησαν τίς συγκεκριμένες συγκρίσεις ἐφικτές. Διότι ἕνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας ἦταν ἡ δηλωμένη της ἀποστροφή πρὸς τόν γραπτό λόγο. Τό μέγιστο μέρος τῶν πληροφοριῶν πού διαθέτει ὁ μελετητής γιά νά προσεγγίσει τή Σπάρτη προέρχεται ἔτσι ἀπό σκοπιά ἀθηναϊκή – ἂν ὄχι ἀπό ἀθηναϊκή γραφίδα. Ἀκόμα καί ἐκεῖνοι οἱ μελετητές πού ἐπέλεξαν νά ἐξυμνήσουν τή Σπάρτη καί νά ἐπικρίνουν τήν Ἀθήνα ἐπηρεάστηκαν, πρωτίστως, ἀπό τήν ὀπτική γωνία ὀρισμένων Ἀθηναίων. Ἀπό τήν ἰδιοτροπία τῶν γραπτῶν μαρτυριῶν ξεκινᾷ, ἤδη ἀπό τήν κλασική ἀρχαιότητα, ἡ οἰκοδόμηση αὐτοῦ πού ἔχει ἀποκληθεῖ «σπαρτιατικός μῦθος».

Ο ΠΩΛ ΚΑΡΤΛΕΤΖ ΑΡΧΙΣΕ νά δημοσιεύει τίς μελέτες του σέ μιά ἐποχή πού κάθε σοβαρός ιστορικός τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος αἰσθανόταν τήν ἀνάγκη νά ἀναμετρηθεῖ μέ αὐτόν τό μῦθο. Ἡ περίοδος τῆς ἀθωότητος εἶχε παρέλθει ἀνεπιστρεπτή. Οἱ ἐπιδοκίμασις πού διατύπωναν γιά τή Σπάρτη ὀρισμένοι Ἀθηναῖοι ἀντίπαλοι τῆς δημοκρατίας δέν μποροῦσαν πλέ-

ον νά γίνουν αποδεκτές ως είχαν. Εισερχόμενος στον ακαδημαϊκό στίβο, ο Κάρτλετζ δοκίμασε νά αποκαταστήσει τά δεδομένα χαράζοντας τόν δικό του δρόμο. Έφόσον οι γραπτές μαρτυρίες παρουσίαζαν τέτοια προβλήματα, θά ὄφειλε ἴσως κανείς νά ξεκινήσει ἀπό πληροφορίες ἀντικειμενικότερες καί ἀσφαλέστερες, δηλαδή ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα. Μιά ἱστορία τῆς Σπάρτης βασισμένη στή μελέτη ὑλικῶν καταλοίπων θά ἦταν τό καλύτερο ἀντίδοτο στήν ὑποκειμενικότητα τῶν γραπτῶν τεκμηρίων.

Πράγματι ἡ ἀρχαιολογική διερεύνηση τοῦ Κάρτλετζ ξεκαθάρισε ἐνδιαφέρουσες πλευρές τῆς σπαρτιατικῆς προϊστορίας καί πρωτοϊστορίας. Μεταξύ ἄλλων ἐπιβεβαίωσε πόσο λανθασμένη (δηλαδή, ἰδεολογικοποιημένη) εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς σταθερῆς καί ἀμετάβλητης πολιτείας καί συνέβαλε στήν ἀποκατάσταση βασικῶν χρονολογικῶν δεδομένων. Κυρίως ὅμως πέτυχε νά ἐντάξει τήν ἱστορία τῆς Σπάρτης στόν φυσικό της χώρο καί τό γεωγραφικό της πλαίσιο – πλαίσιο, ἀπό νωρίς, ἀσυνήθιστα μεγάλο γιά μιά ἑλληνική πόλη.

Ἡ προσέγγιση αὐτή ἔχει πάντως ἐγγενεῖς περιορισμούς, τοὺς ὁποίους πρῶτος ἐπεσήμανε μέ δευδέρκεια καί σαφήνεια ὁ Θουκυδίδης. « Ἄν ὑποθέσουμε», ἔγραφε στό προοίμιο τοῦ ἔργου του ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικός, «ὅτι ἡ Σπάρτη καταστράφηκε, ὅτι ἐμείναν μονάχα οἱ ναοί καί τά θεμέλια τῶν ἄλλων κτιρίων καί ὅτι πέρασαν πολλά χρόνια, νομίζω ὅτι οἱ ἐπερχόμενες γενεές δύσκολα θά πίστευαν ὅτι εἶχε δύναμη ἀνάλογη μέ τήν φήμη της. Καί ὅμως οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξουσιάζουν τά δύο πέμπτα τῆς Πελοποννήσου, εἶναι ἀρχηγοί ὅλων τῶν Πελοποννησίων καί ἔχουν πολλοὺς ἄλλους συμμάχους. Ἀλλά ἐπειδή ἡ πολιτεία τους δέν ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν, ἀλλά ἀπό πολλοὺς μικροὺς συνοικισμούς – κατὰ τήν παλαιότερη συνήθεια – καί οὔτε ἔχει πολυτελεῖς ναοὺς καί δημόσια κτίρια, ἡ δύναμή τους θά φαινόταν πολύ μικρότερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι. Ἐνῶ, ἂν ἡ Ἀθήνα πάθαινε τήν ἴδια καταστροφή, ἡ δύναμή της, ἂν τήν ἔκρινε κανεῖς ἀπ' τά ἐξωτερικά τεκμήρια, θά φαινόταν διπλάσια ἀπό τήν πραγματική. Πρέπει λοιπόν νά εἴμαστε δύσπιστοι καί νά ἔχουμε ὑπ' ὄψη περισσότερο τή δύναμη παρά τήν ἐξωτερική ὄψη μιᾶς πολιτείας...» (1.10, μτφρ Ἄγγελος Βλάχος).

Ἀκολουθώντας τίς συμβουλές τοῦ Θουκυδίδα, ὁ Κάρτλετζ πέρασε ἀπό τά ἀρχαιολογικά δεδομένα στή διερεύνηση τῆς σπαρτιατικῆς δύναμης. Ἀλλά καί ἐδῶ ἀπέφυγε τή συνηθισμένη μέθοδο τῶν ἱστορικῶν πού στέκονται στά ἀποτελέσματα καί τίς πρόδηλες ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς ἰσχύος. Ἄντί νά ἐπαναλάβει ὅσα εἶναι ἤδη γνωστά γιά τά στρατιωτικά ἐπιτεύγματα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς πολιτείας, αὐτός προτίμησε νά ἀναζητήσει τά αἷτια πού κατέστησαν τή Σπάρτη τόσο μεγάλη καί ἰσχυρή. Ἀνοίχτηκε λοιπόν μέ προσοχή σέ ζητήματα κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης καί κοινωνικῆς δυναμικῆς. Διότι τήν πολιτεία τῶν Λακεδαιμονίων δέν τήν ἀποτελοῦσαν ἀποκλειστικῶς οἱ

σχετικῶς ὀλιγάριθμοι Σπαρτιάτες πολῖτες ἀλλά τό σύνολο τῶν κατοίκων τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, πού περιλάμβανε περιόικους καί εἰλωτες. Ἀλλά καί οἱ ἴδιοι οἱ Σπαρτιάτες πολῖτες ἦταν μιά σύνθετη ὁμάδα, μέ ἔντονες καί σημαντικές ἐσωτερικές διαφοροποιήσεις.

Μετά τήν προϊστορική καί ἀρχαϊκή Σπάρτη, τήν ὁποία μελέτησε στό βιβλίο του *Sparta and Lakonia*, ὁ Κάρτλετζ ἀσχολήθηκε στό ἐπόμενο ἐκτενές του σύγγραμμα μέ τή Σπάρτη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Παρά τή μεγάλη πρόοδο πού ἐξακολουθοῦν νά σημειώνουν οἱ λακωνικές σπουδές, τό σύγγραμμα αὐτό, μέ τόν ἐλαφρῶς παραπλανητικό τίτλο *Agesilaos and the Crisis of Sparta*, παραμένει ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα τοῦ εἴδους. Παρακολουθώντας σέ ἕνα ἐπιφανειακό ἐπίπεδο τή σταδιοδρομία τοῦ Σπαρτιάτη βασιλιᾶ, διεισδύει στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας καί ἀποκαλύπτει τίς αἰτίες τῆς μεγάλης της δύναμης ἀλλά καί τῆς ἀναπόφευκτης παρακμῆς της. Ἐάν ἡ ἐντυπωσιακά φτωχή ἑλληνόγλωσση διβλιογραφία γύρω ἀπό τή Σπάρτη χρειάζεται ἐπείγοντως ἕνα μεταφρασμένο βιβλίο ὡς συμπλήρωμα καί ὡς ἀντίβαρο στίς πολλές μελέτες γύρω ἀπό τήν κλασική Ἀθήνα, τότε ἀσφαλῶς Ὁ Ἀγησίλαος εἶναι ἡ ὀρθότερη ἐπιλογή.

Τῆ σπαρτιατική τριλογία συμπληρώνει ἕνας ἀκόμα τόμος, τόν ὁποῖο ὁ Κάρτλετζ συνυπογράφει μέ τόν Ἄ. Τζ. Σπόφορθ (A. J. S. Spawforth), μέ θέμα τήν ἑλληνιστική καί τή ρωμαϊκή Σπάρτη. Οἱ περίοδοι αὐτοί, πού στήν Ἑλλάδα ἐξακολουθοῦν νά θεωροῦνται ἀνάξιες μελέτης, παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Εἰδικῶς στή Σπάρτη, στά χρόνια τῆς μακεδονικῆς καί τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, τότε πού τό παρόν δέν ἦταν παρά μιά σκιά τοῦ παρελθόντος, τά βλέμματα πολλῶν ἦταν στραμμένα πρὸς τά πίσω. Ἡ ἐλπίδα ὅτι ἕνα καλύτερο μέλλον μπορούσε νά βασιστεῖ στά ἐπιτεύγματα τῶν ἐνδοξων προγόνων ἔδωσε στόν σπαρτιατικό μῦθο μιά νέα ὠθηση καί ὀρισμένα ἀπό τά μονιμότερα χαρακτηριστικά του.

Τό 2001 ἐκδόθηκε καί μιά πολύ καλή συλλογή μέ εἰδικές μελέτες τοῦ Κάρτλετζ, πού ἀσχολοῦνται, ἡ καθεμιά, μέ διάφορες ὄψεις τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας. Ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς, *Spartan Reflections*, φανερώνει καί τόν χαρακτήρα τῶν προσεγγίσεων. Πρόκειται γιά ἐμπεριστατωμένους στοχασμούς (ἢ, ὀρθότερα, ἀναστοχασμούς) πού ξεκινοῦν ἀπό προβλήματα σπαρτιατικῆς τοπογραφίας καί καταλήγουν σέ παρατηρήσεις γύρω ἀπό τήν ἀρχαιογνωσία (ἀλλά καί τήν ψυχολογία) τοῦ Ὁσκαρ Οὐάλντ, ὅπως ἀποκαλύπτεται, μεταξύ ἄλλων, στό *Πορτραῖτο τοῦ Ντόριαν Γκρέυ*. Ἡ διεισδυτική αὐτή μελέτη γιά τόν Βρετανό συγγραφέα δείχνει καθαρά τί νόημα ἀπέδιδαν πολλοί μορφωμένοι Βρετανοί τῆς ἐποχῆς στήν ιδιότητα τοῦ Δωριέα (=Ντόριαν) – μιά ἀκόμα ἀπόληξη τοῦ σπαρτιατικοῦ μῦθου. Ὅπως θά μπορούσε νά περιμένει κανεῖς ἀπό τόν πρωτότυπο καί τολμηρό αὐτό μελετητή, ἡ συλλογή περιλαμβάνει ρηξικέλευθα ἄρθρα γιά

τίς Σπαρτιάτισσες, τήν «παιδευσιάν» ἀλλά καί τή (μή ἀναμενόμενη) χρήση τοῦ γραπτοῦ λόγου στή σπαρτιατική παιδεία καί κοινωνία.

Καθαρώς «στοχαστικό» χαρακτήρα ἔχουν καί Οἱ Ἕλληνες. Ἦδη ὁ ὑπότιτλος τοῦ βιβλίου φανερώνει ὅτι δέν πρόκειται γιά μίαν ἀκόμα ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οὔτε ἄλλωστε γιά μιά παρουσίαση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τέτοια ἐγχειρίδια ὑπάρχουν ἀφθονά στήν ἀγορά καί ἡ μετάφραση ἐνός ἀκόμα δέν θά ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερος ἀναγκαῖο συμπλήρωμα στήν ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία.

Ἡ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΚΑΡΤΛΕΤΖ ἐπιχειρεῖ νά δεῖ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες μέσα ἀπό τή δική τους ὀπτική γωνία – τουλάχιστον τήν ὀπτική γωνία πού μᾶς ἀποκαλύπτουν ὀρισμένα ἀπό τὰ σημαντικότερα συγγράμματά τους. Πρόκειται γιά μίαν εὐληπητή καί εὐστοχη εἰσαγωγή στούς προβληματισμούς τοῦ Ἡρόδοτου, τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη καί ὀρισμένων ἄλλων διανοητῶν. Κύριο θέμα τῆς ἀποτελοῦν οἱ βασικές κατηγορίες τῆς σκέψης τους καί, μέσα ἀπό αὐτές, οἱ ἐννοίες μέ τίς ὁποῖες πολλοί μορφωμένοι Ἕλληνες ἔβλεπαν τοὺς ἑαυτούς τους μέσα στόν κόσμο. Διερευνᾷ τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο φαντάζονταν τὰ διαχωριστικά ὅρια στό ἑσωτερικό τοῦ πολιτισμοῦ τους ἀνάμεσα στούς ἄνδρες καί τίς γυναῖκες, τοὺς ἐλεύθερους καί τοὺς δούλους, τοὺς πολίτες καί τοὺς μή πολίτες, τοὺς θνητούς καί τοὺς θεοὺς. Ἀλλά καί τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο φαντάζονταν τὰ ὅρια τοῦ πολιτισμοῦ τους συνολικότερα, σέ ἀντιπαράθεση μέ ὄλους τοὺς ἄλλους πού δέν ἀνήκαν σέ αὐτόν. Ἡ γέννηση καί τὰ πρῶτα πορίσματα τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας κατέχουν κεντρική θέση στό ἐρευνητικό αὐτό πρόγραμμα.

Μολονότι εὐλόγη, ἡ προσέγγιση αὐτή εἶναι ἀρκετά πρόσφατη (καί μέ σαφείς γαλλικές καταβολές). Ὁ Κάρτλετζ πάντως δέν τήν ἐπιλέγει οὔτε γιά νά ἀκολουθήσει τόν συρμό, οὔτε ἀπό ἀπλή περιέργεια. Ἡ πραγματική του ἐπιδίωξη εἶναι βαθύτερη καί οὐσιαστικότερη. Ἐπιθυμεῖ νά συνομιλήσει μέ μιά παράδοση πού ἐξακολουθεῖ νά δεσποῖ στίς ἀρχαιοελληνικές σπουδές. Καί ἀπό τήν ἀποψη αὐτή τὰ θέματα οὐσίας τὰ ὁποῖα θίγει δέν εἶναι καθόλου πρόσφατα.

Πράγματι, ὅταν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπανήλθαν στό προσκήνιο καί ἄρχισαν τόν 18ο καί τόν 19ο αἰῶνα νά κεντρίζουν τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν καί τοῦ εὐρύτερου μορφωμένου κοινοῦ, ἐμφανίστηκαν ὄχι μόνο ὡς ἐπίκαιρα παραδείγματα ἀλλά καί ὡς στενοὶ συγγενεῖς τῶν πολιτισμένων Εὐρωπαίων. Αὐτοὶ πού στράφηκαν μέ πάθος στή μελέτη τους θεωροῦσαν ὅτι μποροῦσαν νά λάβουν χρήσιμες ἀπαντήσεις στά προβλήματα τῆς νεότερης ἐποχῆς. Γιά τόν λόγο αὐτό ἔθεταν στούς ἀρχαίους Ἕλληνες δικὰ τους ἐρωτήματα. Τούς ρωτοῦσαν, γιά παράδειγμα, τί εἶδους παιδεία πρέπει νά προσφέρεται στούς νέους, ποῖο εἶναι τό ἰδανικό πολίτευμα καί ποιές εἶναι οἱ

τελειότερες ἠθικές ἀρχές. Πάντα σάν νά ὁμιλοῦν σέ συγχρόνους τους, τοὺς ἐψεγαν (ἢ τοὺς δικαιολογοῦσαν) καί γιά ὀρισμένα σημαντικά στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τους: τόν εὐρύτητα ἀποδεκτοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἢ τήν ἀπουσία ἐνός ἐνιαίου κράτους πού θά συμπεριλάμβανε ὁλόκληρο τό ἔθνος τους.

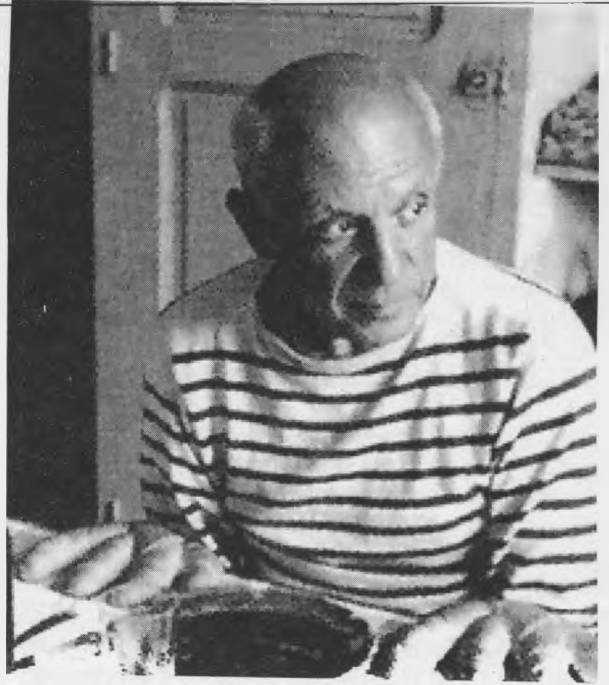
Ἡ πρώτη συστηματική ἀπάντηση στήν ἀκριτῆ ἐπιχειροποίηση τῶν ἀρχαίων ἦθε σχετικά νωρίς ἀπό τή Βρετανία. Χωρίς νά δείχνουν μικρότερο θαυμασμό γιά τοὺς Ἕλληνες, λαμπροὶ μελετητές ὅπως ὁ Τζώρτζ Γκρόουτ (George Grote), ἐγκαινίασαν μιά διαφορετική προσέγγιση. Στή θέση τῆς ἄμεσης συνομιλίας θεμελίωσαν τήν ἱστορική ἀνάγνωση τῶν πηγῶν. Ἐάν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν κάτι σημαντικό νά ποῦν στούς νεότερους Εὐρωπαίους αὐτό δέν ἦταν μεμονωμένα ἀποφθέγματα καί αἰώνιες ἀλήθειες. Οἱ συμπεριφορές καί τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων εἶχαν τόση ἀξία, ὅση τοὺς προσέδιδαν οἱ συγκεκριμένες συγκυρίες στίς ὁποῖες ἐντάσσονταν. Μέ τοποθετήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐγκαινιάστηκαν οἱ ἱστορικές σπουδές τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, τῆς ὁποίας εἴμαστε σήμερα οἱ κληρονόμοι.

Ἡ προβληματική τήν ὅποια υἱοθετεῖ ὁ Κάρτλετζ στούς Ἕλληνες παραμένει καί αὐτή βαθύτατα ἱστορική ἀλλά σέ ἕναν δεύτερο βαθμό, ἂν μποροῦμε νά τὸν χαρακτηρίσουμε ἔτσι. Γιά νά γίνον κατανοητοὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δέν ἀρκεῖ νά ἐξεταστοῦν οἱ πράξεις καί οἱ σκέψεις τους στά ἱστορικά τους συμφραζόμενα. Τό σημαντικό εἶναι νά τεθοῦν, σχετικῶς μέ αὐτούς, ἱστορικά ἐρωτήματα, δηλαδή ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα εἶχαν νόημα γιά τοὺς ἴδιους. Μποροῦμε δεββαίως πάντα νά ἀναρωτιόμαστε γιατί σοφοὶ ἄνδρες ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσαν τή δουλεία δεδομένη καί ἀναγκαῖα, ἀλλά πιό μεγάλο ἐνδιαφέρον ἔχει νά ἀναρωτηθοῦμε τί εἶδους ἐρωτήματα ἔθεταν οἱ ἴδιοι γύρω ἀπό παρόμοιους θεσμούς. Τό γενικό συμπέρασμα τοῦ Κάρτλετζ εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔβλεπαν τόν κόσμο μέ πολύ διαφορετικό τρόπο ἀπ' ὅ,τι οἱ νεότεροι Εὐρωπαῖοι. Αὐτό σημαίνει ὅτι γιά νά γίνει κατανοητός ὁ πολιτισμός τους, ὁ μελετητής ὀφείλει νά τοὺς κρατήσει σέ μιά (εὐλόγη) ἀπόσταση. Γιά τόν σκοπό αὐτό, καλὰ ἐφόδια, ἐκτός ἀπὸ αὐτὰ πού γνωρίζει καί χρησιμοποιοῖ ὁ ἱστορικός, εἶναι καί αὐτὰ πού ἔχουν ἐπεξεργαστεῖ οἱ κοινωνικοὶ ἀνθρωπολόγοι.

Κρατώντας τοὺς Ἕλληνες σέ κάποια ἀπόσταση, ὁ Κάρτλετζ ἐπιτυγχάνει τελικῶς νά τοὺς πλησιάσει πολύ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ παλαιότεροι θαυμαστές τους. Μέ τήν ἱστορική καί, ταυτοχρόνως, ἀνθρωπολογική του ματιά, τοὺς καθιστᾷ πάλι ἐπίκαιρους καί χρήσιμους γιά τήν ἐξαγωγή διδακτικῶν συμπερασμάτων. Ὅχι ἐπειδὴ ὁ πολιτισμός τους προοριζόταν γιά τοὺς αἰῶνες, ἀλλά ἐπειδὴ ἀπαντοῦσαν μέ τρόπο πρωτότυπο καί δυναμικό στά προβλήματα πού ἔθετε ἡ ἐποχή τους. Οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὅπως δείχνει ὁ Κάρτλετζ, ἤξεραν καλὰ ποιά ἦταν αὐτά.

ΑΪΝΣΤΑΙΝ - ΠΙΚΑΣΟ: ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΙ ΩΣ ΕΝΑΣ;

Με άφορμή τό βιβλίό του Άρθουρ Μίλερ,
'Αινστάιν-Πικάσο, έκδ. Π. Τραυλός,
μετάφραση Σπ. Πιερχής

Ο ΑΛΜΠΕΡΤ ΑΪΝΣΤΑΙΝ γεννήθηκε στην Οϋλμ (Γερμανία) τό 1879 και πέθανε στό Πρίνστον (ΗΠΑ) τό 1955. Ό σχεδόν συνομήλικός του Πάμπλο Πικάσο γεννήθηκε στή Μάλαγα (Ισπανία) τό 1881 και πέθανε στό Μουζέν (Γαλλία) τό 1973.

Δημιούργησαν τά πρώτα σπουδαία και ρηξικέλευθα έπιτεύγματά τους, τήν *Εϊδική Θεωρία τής Σχετικότητας* (1905) και τίσ *Δεσποινίδες τής Άβινιόν* (1907), στην ίδια νεαρή ηλικία τών 26 ετών. Ήταν ακόμη άγνωστοι, καβγατζήδες, σχεδόν άδέκαροι. Στην αύγή του 20ού αιώνα, στό μοντέρνο κλίμα τής εποχής, όταν όλα φάνταζαν δυνατά και πραγματοποιήσιμα, ό Άινστάιν και ό Πικάσο δέν έκαναν καμία διάκριση ανάμεσα στην προσωπική ζωή και στό έργο τους. Ό Άινστάιν, αναφερόμενος άργότερα στά κίνητρά του, τόνισε: «ή έπιστημονική μου δουλειά έχει για κίνητρο τήν αδιάκοπη λαχτάρα μου νά μάθω τά μυστικά τής Φύσης κι όχι από άλλα αισθήματα». Άντίστοιχα ήταν και τά κίνητρα του Πικάσο.

Τά έπιτεύγματα τής τεχνολογίας στή δύση του 19ου και στην άνατολή του 20ού αιώνα (ασύρματη τηλεγραφία, αυτοκίνητο, αεροπλάνο και λοιπά), τής πρωτοποριακής κινηματογραφίας (άναπαράσταση τής άλλαγής στό χρόνο σε διαδοχικά καρέ ή και σε ένα μόνο καρέ καθώς και ή απεικόνιση διαφορετικών όψεων του αντικειμένου), τής έπιστήμης (άκτίνες X - τό άδιαφανές έγινε διαφανές και ή διάκριση τών δύο από τίσ τρεις διαστάσεις άσαφής-, ραδιενέργεια - φαινομενικά άπεριόριστες ποσότητες ενέργειας, μυστηριώδεις άκτίνες α, β, γ που ταξιδεύουν παντού και διαπερνούν τά πάντα - και λοιπά συναφή), τής φροϋδικής ψυχανάλυσης, καθώς και τά έπιτεύγματα

των μαθηματικών και ιδιαίτερα τής γεωμετρίας σε χώρους με περισσότερες διαστάσεις, άρχισαν νά αλλάζουν τίσ κλασικές αντιλήψεις για τόν νοητικό κόσμο του ανθρώπου, για τόν χώρο και τόν χρόνο, για τίσ τεχνικές απεικόνισης και τίσ χρήσεις τής προοπτικής, για τή φυσική και τό σύμπαν, για τήν άναπαράσταση και τήν άφαίρεση έν γένει.

Ό στενός κύκλος των φίλων του Πικάσο στο Παρίσι, *la bande à Picasso*, δέν μπορεί παρά νά συζητούσαν επί μακρόν γι' αυτές τίσ εξέλιξεις. Άλλά και ό στενός κύκλος των φίλων του Άινστάιν στην «έπαρχιακή» Βέρνη, ή *Ακαδημία τής Ολυμπίας*, θά συζητούσε με τους δικούς τής ιδιαίτερους τρόπους για τή σημασία και τίσ προοπτικές αυτών των εξελίξεων. Σίγουρα ό Πικάσο και οι φίλοι του καθώς και ό Άινστάιν και οι φίλοι του αντιμετώπιζαν τήν τέχνη και τήν έπιστήμη ως «μέσα για τήν εξερεύνηση κόσμων που βρίσκονται πέρα από τά προϊόντα των αισθήσεών μας».

Δικαιολογούν, άραγε, αυτές οι συμπτώσεις, αυτή ή πνευματική άτμόσφαιρα και κάποιες άλλες όμοιότητες στή ζωή και τό έργο του όγκολίθου τής Φυσικής (Einstein, Ein-Stein=ένας λίθος, όνομα και πράγμα στα γερμανικά!) και του όγκολίθου τής ζωγραφικής Πικάσο, τόν ισχυρισμό για κοινά σημεία στα έργα τους και μάλιστα ευθύς έξ άρχής;

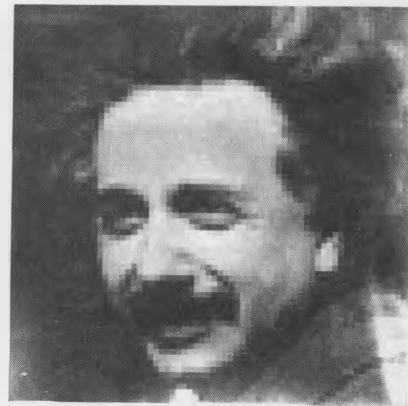
Ό Άρθουρ Μίλερ, καθηγητής Ιστορίας τής Φιλοσοφίας τής Έπιστήμης στο *University College* του Λονδίνου μόχθησε για νά στηρίξει έναν τέτοιο ισχυρισμό με τόν όγκο περίπου 450 σελίδων και 1030 σημειώσεων-παραπομπών στο πρόσφατο βιβλίό του *Άινστάιν-Πικάσο*.

Τό ελάχιστο που προσφέρει αυτό τό βιβλίό είναι

ένα έξοχο και λεπτομερές πανόραμα τῶν παραλλήλων διογραφῶν τοῦ Ἀινστάιν καί τοῦ Πικάσο ἐπικεντρωμένο, κυρίως, στήν ἐποχή γένεσης τῶν μεγαλυτέρων τους ἐπιτευγμάτων. Ὅσοι, μάλιστα, ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἀναγνωστῶν πού εἶχε στό μυαλό του ὁ συγγραφέας («ἔγραψα τό Ἀινστάιν-Πικάσο γιά ὅσους συναρπάζονται ἀπό τή βαθύτερη οὐσία τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης, γιά κείνους πού χαίρονται νά συνδυάζουν γνωστικά πεδία στή σκέψη τους, καί γενικά γιά τούς ἀναγνώστες πού ἐνδιαφέρονται γιά τίς συγκινήσεις τῆς ὑψηλῆς δημιουργίας») εἶθε νά τό χαροῦν. Μία συμβουλή, πάντως, εἶναι ἀπαραίτητη: νά μὴν τό καταπιοῦν ἀχώνευτο. Παρά τή δήλωση τοῦ συγγραφέα μας ὅτι «δέν ὑπάρχει σχέση αἰτίου καί αἰτιατοῦ ἀνάμεσα στό ἔργο τοῦ Ἀινστάιν τό 1905 καί τίς Δεσποινίδες τοῦ Πικάσο τό 1907» (σημείωση 5, σελ. 363), δέν ἀποφεύγει τίς κακοτοπιές μέ τήν ἐπιμονή του νά ἐντοπίσει κοινά σημεῖα σώνει καί καλά. Δέν περιορίζεται στήν «ἀναμφισβήτητη ἐπιρροή τῶν μαθηματικῶν, τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας στήν ἐξέλιξη τοῦ κυβισμού μετά τό 1910» (σελ. 363). Δέν ἐπιμένει, ὅσο θά ἔπρεπε σύμφωνα καί μέ τίς δικές του ἐπισημάνσεις, στή ριζική διαφορετικότητα καί στό ριζικά διαφορετικό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἀνωτέρω στό ἔργο τοῦ Ἀινστάιν.

Αὐτές, ὅμως, οἱ κακοτοπιές εἶναι καί μιά ἐνδιαφέρουσα πρόκληση. Εἶναι ἕνας πρόθετος λόγος νά τό διαβάσουν, ἀφενός γιά νά τό χαροῦν κι ἀφετέρου νά τοῦ ἀντισταθοῦν κι ὅσοι, ὅπως ἡ ἀφεντιά μου, συνηθως δέν «συναρπάζονται ἀπό τή βαθύτερη οὐσία τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης», ἀλλά ἀπό τή διαφορετικότητα τους, ἀπό τά ὄριά τους, ἀπό τίς ἐκφραστικές ἀσυμβατότητες τῆς ὑψηλῆς τέχνης καί τῆς ὑψηλῆς ἐπιστήμης κάθε ἐποχῆς.

Ὁ Ἄρθουρ Μίλερ θεωρεῖ ὅτι ὁ κόσμος τοῦ Ἀινστάιν πού «ἀνέτρεψε τήν ἐννοια τοῦ ἀπόλυτου χώρου καί χρόνου» (ὁ Ἀινστάιν χρησιμοποίησε, πρωτίστως, τήν ἐνότητα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, τόν χωροχρόνο, γιά τίς θεωρίες του) καί ὁ κόσμος τοῦ Πικάσο πού «γκρέμισε ἀπό τόν θρόνο τῆς τήν προοπτική στήν τέχνη» (ὁ Πικάσο, θά ἔλεγα, διέσπασε τήν ἐνότητα τοῦ δικοῦ του «χωροχρόνου» γιά νά τόν «ἀνα-παραστήσει» μεμιᾶς στόν δυσδιάστατο μουσαμά) εἶναι «Δύο κόσμοι ὡς ἕνας». Ἔτσι ἐπιγράφεται καί τό κεφάλαιο 1 τοῦ βιβλίου του. Ἐπίσης, τόν ἐνδιαφέρει «περισσότερο γιατί ὁ Ἀινστάιν καί ὁ Πικάσο ἔκαναν τίς ἀνακαλύψεις τους παρά τό πῶς ἔφταναν σ' αὐτές». «Γιατί», ἀναρωτιέται, «μόνο ὁ Ἀινστάιν καί ὁ Πικάσο κατάφεραν νά κάνουν αὐτές τίς ριζικές τομές, ἐνῶ κάποιιοι ἄλλοι πού ἦταν διασημότεροι καί πιό ἔμπειροι, ὅπως ὁ Ντερέν, ὁ Ματίς, ὁ Λόρεντς καί φυσικά ὁ Πουανκαρέ, ἀπέτυχαν»; (σελ. 241 καί 322). Οἱ ἀπαντήσεις του στό γιατί, ἂν καί εἶναι ἐνδιαφέρουσες, δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Μιά τέτοια συζήτηση θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά, ἐκεῖ πού ἀφενός δέν φτάνουν τά κότσια μας

καί ἀφετέρου, ἐπειδή εἶναι μιά ἀνάστροφη διερεύνηση, ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος πρὸς τά πίσω, εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι θά κατέληγε σέ φαῦλο κύκλο: ὁ Ἀινστάιν καί ὁ Πικάσο πέτυχαν, ὅτι πέτυχαν, ἐπειδή εἶχαν τίς ἀναγκαῖες καί ικανές προϋποθέσεις νά τό πετύχουν!

Ὅσον ἀφορᾶ τό πῶς, παραπέμπουμε στό κεφάλαιο 4 «Πῶς ὁ Πικάσο ἀνακάλυψε τίς Δεσποινίδες τῆς Ἀθηνῶν», στό κεφάλαιο 6 «Πῶς ὁ Ἀινστάιν ἀνακάλυψε τή σχετικότητα» καί στά ὅσα ἀκολουθοῦν ἐδῶ.

Ὁ Ἄρθουρ Μίλερ γράφει: «Τά ἀριστουργήματα αὐτά», ἡ *Εἰδική Θεωρία τῆς Σχετικότητος* καί οἱ *Δεσποινίδες τῆς Ἀθηνῶν*, «ἔχουν ἕνα βαθύτερο σύνδεσμο. Τή στιγμή τῆς δημιουργίας, τά σύνορα μεταξύ τῶν γνωστικῶν πεδίων καταρρέουν. Ἡ αἰσθητική γίνεται κυρίαρχη» (σελ. 319).

Γιά ποιὰ ἀπό τίς τόσες ἐκδοχές τῆς αἰσθητικῆς πρόκειται; Ἐδῶ καί δύομισον χιλιάδες χρόνια, ἀπό τόν Πλάτωνα ὡς τόν Ἀντόρνο καί τούς ἀντιστοίχους τους σήμερα, ὁ καθγᾶς καλά κρατεῖ. Ποιὰ εἶναι ἡ αἰσθητική πού γίνεται, τή στιγμή τῆς δημιουργίας, ὁ βαθύτερος ὑλικός σύνδεσμος τῶν «δύο κόσμων»; Ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας μας δέν πρόκειται γιά τήν αἰσθητική ἀλλά γιά διαφορετικές αἰσθητικές ἀντιλήψεις.

«Γιά τόν Ἀινστάιν, ὁ μιμησιασμός ἦταν αἰσθητική ἀρχή – ἦταν ἀξίωμα». Πρότεινε τό κβάντο φωτός γιά νά ἀρθεῖ ἡ «βαθιά τυπολογική διάκριση» στή Φυσική τῆς ἐποχῆς του ἀνάμεσα στό σωματίδιο καί τό κύμα καθῶς καί ἡ σύγκρουση μεταξύ συνέχειας καί ἀσυνέχειας. Εἰσήγαγε τήν ἀρχή τῆς σχετικότητος γιά νά ξεπεραστοῦν οἱ «ἀνυπόφορες πλεονασματικές ἐρμηνεῖες τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς ἐπαγωγῆς». Μίλησε γιά ἕνα εἶδος μάζας ἀντί τῶν δύο (ἀδρανειακή, βαρυτική) πού «συσκότιζαν τήν ἰσοδυναμία μεταξύ τῆς βαρύτητας καί τῆς ἐπιτάχυνσης». Αὐτό ἦταν, κοντολογίς, τό αἰσθητικό πλαίσιο τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀινστάιν τό 1905 καί τό 1915 (Γενική Θεωρία τῆς Σχετικότητος).

Ο ΠΙΚΑΣΟ (ΚΑΙ Ο ΜΠΡΑΚ) ἐξαφάνισαν ἐντελῶς τὸ σημεῖο ὁράσεως. Τὸ σημεῖο ὁράσεως «ἦταν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ Ντύρερ (θεωρεῖται ὁ μεγαλύτερος γερμανὸς καλλιτέχνης τῆς Ἀναγέννησης, 1471-1528). Ὁ Σεζάν (ὁ σημαντικότερος, ἴσως, μεταϊμπρεσιονιστὴς ζωγράφος, με σημαντικὲς ἐπιρροὲς στὸν Πικάσο, 1839-1906) εἶχε διαφορετικὴ αἰσθητικὴ ἀποψη. Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Πικάσο, ἡ ἀναγωγή σὲ γεωμετρικὲς μορφές, ἡ ἀντίληψή του «γιὰ τὸ χωρικό ταυτόχρονο ἦταν κάτι ριζικά νέο στὴν τέχνη: ἡ ταυτόχρονη ἀναπαράσταση ἐντελῶς διαφορετικῶν ὄψεων, τὸ ἄθροισμα τῶν ὁποίων ἀπαρτίζει τὸ εἰκονιζόμενο ἀντικείμενο». (Ἀντὶ «χωρικό ταυτόχρονο» θὰ πρότεινα τὸ «ἐν ταυτῶ χωρικό» ἢ «συνάμα/διαμῆς/μειῆς – χωρικό»).

Ὁ κάθε μεγάλος ριζοσπάστης ἐπιστήμονας ἢ καλλιτέχνης ἀκολουθεῖ τὴν ἰδιαίτερη αἰσθητικὴ του, πλὴν ἐξαιρέσεων. Ἄλλη εἶναι ἡ «μινιμαλιστικὴ» αἰσθητικὴ τῆς *Εἰδικῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας* κι ἄλλη εἶναι ἡ «ἀνα-παραστατικὴ» αἰσθητικὴ τοῦ πίνακα *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινιόν*. (Μετὰ τὶς *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινιόν* ὁ Πικάσο σὲ συνεργασία με τὸν Μπράκ – 1909 ὡς 1912 – προχώρησαν σὲ ἀκόμη πιὸ ἀναλυτικὲς «ἀνα-παραστάσεις», στὸν *Ἀναλυτικὸ Κυβισμό*, ὁ ὁποῖος παρομοιάζονταν ἀπὸ τὸν φίλο του Ἀπολιναίρ με τὸν τρόπο πού ὁ ἀνατόμος ἀνατέμνει ἕνα πτώμα).

Κοντολογίς, δύο κόσμοι διαφορετικοί κι ὄχι «ὡς ἕνας». Ἄν κάπου τέμνονται, αὐτὸ εἶναι δευτερεύον. Ἄλλὰ ὁ Ἄρθουρ Μίλερ, ἀκόμη καὶ σὲ πείσμα τῶν δικῶν του εὐστόχων, ἐν πολλοῖς, ἐπισημάνσεων, τραβάει πρὸς τὸ ἄλλο ἄκρο ἀναγορεύοντας τὸ δευτερεύον ὡς κύριο. Σὲ συνέχεια τῶν προαναφερθέντων ἐπισημάνσεων γράφει: «Ὁ χειρισμὸς τοῦ χρόνου σὲ *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινιόν* εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκος. Μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸν πίνακα ὡς μία σειρά πέντε κινηματογραφικῶν καρέ πού τείνουν πρὸς μία ἀυξημένη γεωμετροποίηση, καὶ τὴν καθιστῆ δεσποινίδα ὡς μία ἀκολουθία φωτογραφικῶν τοποθετημένων ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη... Τὸ κοινὸ σημεῖο τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀινστάιν καὶ τοῦ Πικάσο γιὰ τὸ χρονικό ταυτόχρονο εἶναι ἡ πεποίθησις ὅτι δὲν ὑπάρχουν προνομιακὲς ὀπτικὲς γωνίες» (σελ. 322). Ἐπειδὴ ὁ χειρισμὸς τοῦ χρόνου στὴν *Εἰδικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας* εἶναι διαφορετικὸς καὶ καθόλου περίπλοκος, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ θεωρία παρέχει τὸ προνόμιο τῆς «ὀπτικῆς γωνίας» σὲ κάθε σύστημα ἀναφοράς, ἀδυνατοῦμε νὰ παρακολουθήσουμε – σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο – τὸν συγγραφέα μας. Ἄλλωστε, μ' αὐτὴ τὴ συνάντησι τῶν «δύο κόσμων», μ' αὐτὸ τὸ «κοινὸ σημεῖο» πού ἀνακαλύπτει ὁ Μίλερ, διαφωνεῖ καὶ ὁ Πικάσο καὶ ὁ Ἀινστάιν.

Ἄς σκηνοθετήσουμε μία ὑποθετικὴ συνάντησι τοῦ Ἀινστάιν με τὸν Πικάσο σὲ ἀτελιέ τοῦ τελευταίου στὰ μέσα τοῦ 1907, τότε πού ὁ Πικάσο ἀγωνιζόταν νὰ τελειώσει τὶς *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινιόν*. Παρὼν σ' αὐτὴ τὴ συνάντησι – ἢ ὁποῖα, εὐτυχῶς, δὲν ἐγινε

ποτέ – ἦταν καὶ ὁ Μορίς Πρενσέ, ἕνας ἐμπειρογνώμονας ἀσφαλίσεων πού ἐνδιαφερόταν γιὰ τὰ ἀνώτερα μαθηματικά. Ὁ Πρενσέ μιλοῦσε συχνά στὸν Πικάσο γιὰ τὶς μὴ εὐκλείδειες γεωμετρίες, γιὰ τὴν τετάρτη διάστασι, γιὰ θέματα πού «ἀντλοῦσε κυρίως ἀπὸ τὸ δημοφιλὲς βιβλίον τοῦ Πουανκαρέ *La Science et l'hypothèse*». Ὁ Ἀινστάιν, τὴ στιγμὴ τῆς εἰσόδου του σὲ ἀτελιέ ἀκούει τὸν Πρενσέ νὰ μιλάει με ἐνθουσιασμό γιὰ τὶς ιδέες τοῦ Πουανκαρέ καὶ ἀνοίγει τὴ καρδιά του. Ὁ Ἀινστάιν, ὄχι μόνον εἶχε ξεσκονίσει τὴ γερμανικὴ μετάφρασι τοῦ *La Science et l'hypothèse* ἀλλὰ ὄφειλε ἤδη πάρα πολλά στὴ σκέψι τοῦ Πουανκαρέ, τὰ ὁποῖα τὸν βοήθησαν στὴν ἀνακάλυψι τῆς σχετικότητας. Χωρὶς χρονοτριβή, λοιπόν, με τὸ καλωσόρισμα, παίρνει τὸν λόγο γιὰ νὰ ἐκθέσει στὸν Πικάσο καὶ στὸν Πρενσέ τὸ νοητικὸ πείραμα με τὸ ὁποῖο κατέρριψε τὴν παραδοχὴ τῆς Νευτώνειας Μηχανικῆς γιὰ τὸν χρόνο ὡς χωριστὸ, μονοδιάστατο «συνεχές», ἀπόλυτα ὁμογενὲς στὴν ἀπειρη ἐκτάσῃ του, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν τριδιάστατο χῶρο. Ἴδου τί τοὺς εἶπε ὁ Ἀινστάιν: ἂς ὑποθέσουμε πῶς δύο κερανοὶ πέφτουν στὰ ἄκρα μιᾶς εὐθύγραμμης σιδηροδρομικῆς γραμμῆς πού διασχίζει μιὰ πεδιάδα τὴν ἴδια χρονικὴ στιγμὴ (ὅταν, δηλαδή, δύο συγχρονισμένα ρολόγια πού βρίσκονται στα σημεῖα πτώσεως τῶν κεραυνῶν, δείχνουν τὴν ἴδια ὥρα). Ἐνας ἀκίνητος παρατηρητὴς, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἐπάνω στὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ καὶ σὲ μέσο τῆς ἀποστάσεως μεταξύ τῶν σημείων πτώσεως τῶν δύο κεραυνῶν, ἀντιλαμβάνεται τὴν κάθε ἀστραπὴ μετὰ ἀπὸ τόσο χρόνο ὅσο χρειάζεται τὸ φῶς γιὰ νὰ διανύσει τὴν ἀπόστασι πού χωρίζει τὸν παρατηρητὴ ἀπὸ τὰ σημεῖα πτώσεως τῶν κεραυνῶν. Ἐπειδὴ οἱ ἀποστάσεις εἶναι ἴδιες καὶ οἱ χρόνοι θὰ εἶναι ἴδιοι, ὁπότε ὁ παρατηρητὴς βλέποντας τὶς ἀστραπὲς συμπεραίνει ὅτι οἱ κερανοὶ ἔπεσαν ταυτόχρονα. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι ἐπάνω στὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ κινεῖται ἕνα τρένο καὶ κάποιος ἄλλος παρατηρητὴς πάνω σ' αὐτὸ διέρχεται ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἀκίνητο παρατηρητὴ τῆς στιγμῆς πτώσεως τῶν κεραυνῶν. Ἐπειδὴ ὁ παρατηρητὴς μέσα σὲ τρένο κινεῖται καὶ πλησιάζει τὸν ἕναν κερανοὸ ἐνῶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ἄλλο βλέπει τὶς ἀστραπὲς σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς ὁπότε συμπεραίνει ὅτι οἱ δύο κερανοὶ δὲν ἔπεσαν ταυτόχρονα. Τὰ ἴδια φαινόμενα γίνονται ἀντιληπτὰ ὡς ταυτόχρονα στὸν ἕνα παρατηρητὴ, ἐνῶ στὸν ἄλλον (ὁ ὁποῖος κινεῖται ὡς πρὸς τὸν πρῶτο) αὐτὰ τὰ ἴδια φαινόμενα γίνονται ἀντιληπτὰ ὡς ἐτερόχρονα. Ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἡ ἀντίληψι πού ἔχουμε γιὰ τὸν χρόνο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφοράς σὲ ὁποῖο τὸν μετροῦμε.

Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφοράς, ἀπὸ τὴ θέσι ὁράσεως τοῦ παρατηρητῆ, μουρμούρισε ὁ Πικάσο. Τὸ πρόσωπό του συννέφιασε. Ἐφερε σὲ νοῦ του τὸν Ντύρερ (τὸ σημεῖο ὁράσεως ἦταν γιὰ τὸν Ντύρερ «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ», ὅπως σωστὰ μᾶς θύμισε

κι ο Μίλερ). Ο Πικάσο, όμως, πάσχιζε να ξεγράψει το σημείο οράσεως, το σύστημα αναφοράς, το «*éxαρ-tāται*». Αὐτός ήταν άλλου, στά έργα αφρικανικής τέχνης στο Τροκαντερό όπου «συνειδητοποίησε ότι οι ανακολουθίες που υπήρχαν στις *Δεσποινίδες τῆς Ἄβινιόν*», στήν αρχική περίοδο κυφορίας του έργου, θά μπορούσαν να απαλειφθοῦν μέ μιά νέα αισθητική, «τήν ἀναγωγή σέ γεωμετρικές μορφές». «Ἡ γεωμετρία ἔπρεπε νά γίνει ἡ γλώσσα τῆς νέας τέχνης» κι ὄχι τό «*éxαρ-tāται*» τῆς σχετικότητας. Γύρισε, ἀπτόμα, γιά νά πιάσει τό πιστόλι τοῦ θεατρικοῦ συγγραφέα Ἀλφρέντ Ζαρί μέ τά ἀσφαιρα φυσίγγια (τό κουβαλοῦσε ἀκόμη γιά νά πυροβολεῖ «ἀνθρώπους πού τοῦ φαίνονταν ὑπερβολικά πληκτικοί ἢ σοβαροί»).

Εὐτυχῶς, δέν ἔπεσε πυροβολισμός μιά καί ὁ Ἄινσταϊν πρόλαβε νά ἐγκαταλείψει τό ἀτελιέ πανικόβλητος. Ὅχι μόνον ἀπό τή βίαιη ἀντίδραση τοῦ Πικάσο ἀλλά κι ἀπό τή βίαιη ἀπόδοση τοῦ γυναικείου σώματος καί τά ζωγραφισμένα σάν μάσκες πρόσωπα σ' ἕναν μουσαμά πού ἔπιασε φευγαλέα ἡ ματιά του καθώς ἔκλεινε πίσω του τήν πόρτα τοῦ ἀτελιέ *Rendez - vous des poètes*. (Αὐτή ἡ ἐπιγραφή κρεμόταν, πράγματι, στήν πόρτα τοῦ ἀτελιέ τῆς ὁδοῦ Ραβινιάν 13 τῆς Μονμάρτης). Ὁ Μορίς Πρενσέ ἔφυγε κι αὐτός τρέχοντας γιά νά ξαναδιαβάσει Πουανκαρέ.

Ἄς ξαναγυρίσουμε, ὅμως, στά πραγματικά γεγονότα. Ὁ Ἄινσταϊν ἀσχολήθηκε μέ τόν κυβισμό τοῦ Πικάσο πολύ ἀργότερα. Σαράντα περίπου χρόνια μετά τή γέννηση τῆς *Εἰδικῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας* καί τοῦ πίνακα *Δεσποινίδες τῆς Ἄβινιόν*, στίς 4 Μαΐου 1946, ὁ Ἄινσταϊν ἔστειλε ἕνα γράμμα στόν ἱστορικό τῆς τέχνης Πόλ Λαπόρτ σχολιάζοντας ἕνα χειρόγραφο, τό ὁποῖο ἔλαβε ἀπό τόν Λαπόρτ, μέ τίτλο «*Κυβισμός καί σχετικότητα*». (Αὐτό τό γράμμα δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Λαπόρτ τό 1966). Τό γεγονός αὐτό ἀναφέρεται καί ἀπό τόν Ἄρθουρ Μίλερ (σημειώσεις 79, σελ. 428). Ἀντιγράφω: «Ἡ οὐσία τοῦ ὑπαινικτικοῦ γράμματος τοῦ Ἄινσταϊν εἶναι ἡ ἐξῆς: τά έργα τέχνης καί ἡ ἐπιστήμη πρέπει νά ἀξιολογοῦνται διαφορετικά γιατί ἡ τέχνη ἔχει συγκεκριμένες πολιτισμικές ρίζες ἐνῶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι παγκόσμια. Ἡ τέχνη εἶναι υποκειμενική, ἡ ἐπιστήμη ἀντικειμενική. Στή συνέχεια, ὅμως, ὁ Ἄινσταϊν περιπλέκει λίγο τά πράγματα, ὑποστηρίζοντας ὅτι *στί θεωρία τῆς σχετικότητας ἀρκεῖ μιά πλατφόρμα μέτρησης (σύστημα ἀναφοράς) γιά τήν κατανόηση ἐνός φαινομένου*, ἐνῶ «εἶναι προφανές ὅτι αὐτό δέν ἰσχύει στήν περίπτωση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Πικάσο» (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

Ὁ Ἄινσταϊν διαλύει μέ ἀφοπλιστική σαφήνεια, τή θέση «δύο κόσμοι ὡς ἕνας». Δέν εἶναι ὁ Ἄινσταϊν αὐτός ὁ ὁποῖος περιπλέκει τά πράγματα ἀλλά ὁ Ἄρθουρ Μίλερ, ὁ ὁποῖος ταλαντεύεται – σάν ἐκκρεμές – ἀνάμεσα στή συμβατότητα καί τήν ἀσυμβατότητα αὐτῶν τῶν δύο κόσμων. Ἡ ἱστορικός τῆς τέχνης Λίντα Χέντερσον ἀναφέρθηκε διεξοδικά, σ' ἕνα

βιβλίο τῆς τό 1983, στά λάθη τῶν ἱστορικῶν τῆς τέχνης οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν μέ τή σχέση κυβισμού καί σχετικότητας. Ὁ Ἄρθουρ Μίλερ, ὄχι μόνον ἔχει πλήρη γνώση τοῦ ἀνωτέρω ἀλλά παραπέμπει ἐκεῖ τούς ἀναγνώστες του, σέ ἀρκετές περιπτώσεις. Δέν κάνει τήν πάπια κι αὐτό δέν εἶναι λίγο. Ἄν διαφωνοῦμε μέ τή θέση του «δύο κόσμοι ὡς ἕνας», αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ἀγαπήσαμε τό βιβλίο του. Οὔτε πῶς δέν συμεριζόμαστε τίς ἀνασφάλειές του: «χρειάζεται μεγάλη προσοχή στή διερεύνηση αὐτῆς τῆς σχέσης» – ὑπονοεῖ τή σχέση μεταξύ σχετικότητος καί κυβισμού – «γιά παράδειγμα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή διαφορά μεταξύ χωρικοῦ καί χρονικοῦ ταυτόχρονου» (σελ. 428/429). Ἄπλῶς, ἐπαναλαμβάνουμε «σύ εἶπας».

Δέν εἶναι – παρά τίς διαφωνίες μου – λίγα τά σημεῖα συμφωνίας μέ τόν Μίλερ. Ἐνδεικτικά ἀναφέρω τή θέση του ὅτι «ἡ πρόοδος στήν τέχνη καί ἡ πρόοδος στήν ἐπιστήμη εἶναι πολύ διαφορετικά πράγματα καί κάθε ἀπόπειρα σύγκρισης κρύβει κινδύνους» (σελ. 352). Πράγματι, ὁ κυβισμός τοῦ Πικάσο καί τοῦ Μπράκ δέν ἀναίρεσε τό παραμικρό στήν ἱστορία τῆς τέχνης. Ὁ Ρέμπραντ, ὁ Τισιανός, ὁ Βάν Γκόγκ, ὁ Ματίς, ἀναγνωρίζονται καί θά ἀναγνωρίζονται ὡς μεγάλοι ζωγράφοι, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ Πικάσο παρά τό ὅτι ὁ κυβισμός «ξεπεράσθηκε». Δέν συμβαίνει, ὅμως, τό ἴδιο καί μέ τίς νέες ἐπιστημονικές θεωρίες, οἱ ὁποῖες ἀναιροῦν τίς παλαιότερες σέ ἀρκετές περιπτώσεις. Κανείς δέν μελετᾷ ἐδῶ καί αἰῶνες τό σύμπαν μέ βάση τήν *Ἀλμαγέστη* τοῦ Πτολεμαίου, οὔτε χρησιμοποιεῖ τήν παλιά ἀτομική θεωρία τοῦ Μπόρ μετά τήν κβαντομηχανική τοῦ Χάιζενμπεργκ. Συμβαίνει, πάντως, καί τοῦτο μέ τίς νέες ἐπιστημονικές θεωρίες: τό καινούργιο, ἐνίστε, δέν ἀναιρεῖ τό παλιό ἀλλά ἐντοπίζει τά ὅρια ἰσχύος του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι καί ἡ εἰδική σχετικότητα τοῦ Ἄινσταϊν, ἡ ὁποία δέν ἀναιρεσε τή νευτώνεια μηχανική. Ἡ τελευταία εἶναι ἀπόλυτα ἐπαρκής γιά τόν ὑπολογισμό σωμάτων πού κινοῦνται μέ ταχύτητες, ἀρκετά χαμηλότερες ἀπό τήν ταχύτητα τοῦ φωτός.

Ὁ Ἄινσταϊν εἶπε κάποτε: «Μιά θεωρία μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ μέ τό πείραμα, δέν ὑπάρχει ὅμως δρόμος πού νά ὀδηγεῖ ἀπό τό πείραμα στή δημιουργία μιάς θεωρίας». Πιστεύω πῶς, σήμερα, οἱ τεράστιες δυνατότητες πειραματισμοῦ (*trial and error*) μέ ὑπερυπολογιστές καί λοιπά συναφή μέσα γιά τήν ἐξεύρεση λύσεων σέ πολύπλοκες μὴ γραμμικές ἐξισώσεις ἀλλά καί ὀπτικοποιήσεων (καί στήν τέχνη καί στήν ἐπιστήμη) σπαταλοῦν τόν χρόνο τῶν τωρινῶν ἐπίδοξων Ἄινσταϊν καί Πικάσο. Ἄλλά γι' αὐτά, ἴσως μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά συζητήσουμε κάποτε.

Βασίλης Ζουναλῆς